

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

АНДРЕЄВ Андрій Сергійович

УДК 94:35.07:341.43-054.3:[32.019.5+316.75](477)(1944/1953)

**АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ СЕРЕД
«ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ» З УКРАЇНИ (1944-1953 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, професор
Встров Ігор Георгійович

Київ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	13
1.1. Понятійно-категоріальний апарат, методологія та методи дослідження.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	19
1.3. Історіографія проблеми.....	26
 РОЗДІЛ 2.	
ІДЕЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА СКЛАДОВА В РОБОТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	40
2.1. Основні засади радянської пропагандистської роботи серед репатріантів-українців.....	40
2.2. Організаційне і структурно-функціональне забезпечення агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами.....	57
2.3. Об'єкти, напрямки, форми й засоби ідеологічного впливу в діяльності репатріаційних органів УРСР.....	66
 РОЗДІЛ 3.	
ЗМІСТ І ОСОБЛИВОСТІ ІДЕЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ СЕРЕД РЕПАТРІАНТІВ З УКРАЇНИ У 1944-1946 РР.....	81
3.1. Ідейно-політична обробка репатріантів на початковому етапі повернення в Україну (вересень 1944 р. – травень 1945 р.).....	81

3.2. Агітаційно-пропагандистська робота з репатріантами в період масового повернення в УРСР (червень 1945 р. – початок 1946 р.).....	90
--	----

РОЗДІЛ 4.

АГІТАЦІЯ ЗА ПОВЕРНЕННЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНСЬКУ РСР У 1947-1953 РР.....	117
--	-----

4.1. Особливості агітаційної діяльності під час проведення цільових репатріаційних кампаній 1946-1947 рр.....	117
4.2. Пропагандистська і контрпропагандистська робота на завершальному етапі репатріації.....	142

ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	190
ДОДАТКИ.....	249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР – відділ репатріації

ГУКР «СМЕРШ» – Головне управління військової контррозвідки «СМЕРШ» («Смерть шпигунам»)

ДКО – Державний комітет оборони

ДШК – Державна штатна комісія

ЗПП – збірно-пересильні пункти

ЛВО – Львівський військовий округ

ОВР – обласний відділ репатріації

ОДВО – Одеський військовий округ

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МЗС – Міністерство збройних сил

Наркомат – народний комісаріат

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКО – Народний комісаріат оборони

ПРИКВО – Прикарпатський військовий округ

ПРП – приймально-розподільчі пункти

ППТ – приймально-пересильні табори

ПФП – перевірконо-фільтраційні пункти

ПФТ – перевірконо-фільтраційні табори

РАТАУ – Радіо-телетайпне агентство України

РМ – Рада міністрів

РНК – Рада Народних Комісарів

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УМВС – Управління (обласне) Міністерства внутрішніх справ

УНКВС – Управління (обласне) Народного комісаріату внутрішніх справ

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми. На завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки особливо гостро постала проблема повернення на батьківщину так званих «переміщених осіб» – громадян, які в часи військового лихоліття за різних обставин і з різних причин опинилися поза межами власних держав. Понад половину із п'яти мільйонів потенційних радянських репатріантів – військовополонених, добровільних і примусових робітників («остарбайтерів») і біженців – становили етнічні українці або ж вихідці з України. Характерно, що для політичного керівництва тоталітарного СРСР «проблема репатріантів» практично одразу ж набула виразно ідеологічного змісту. Й. Сталіну й його оточенню було важливим не лише забезпечити робочою силою поверненців відбудову зруйнованого війною господарства країни, але й не допустити перетворення мільйонів радянських громадян, які тривалий час перебували поза межами держави, на об'єкт індоктринації з боку західних демократій. Відтак, головним засобом протидії «ідеологічним диверсіям заходу» радянські ідеологи визначили активну й цілеспрямовану політично-пропагандистську роботу в ході репатріації на батьківщину переміщених осіб. Майже на десятиліття ідеологічно-пропагандистська обробка цих жертв війни стала одним із головних напрямків роботи радянських ідеологічних органів та установ репатріації, зокрема й в Українській РСР.

Складним виявився шлях наукового дослідження репатріаційної тематики. Опинившись «заручником» політичного й ідеологічного протистояння холодної війни другої половини 1940-х – першої половини 1980-х рр. проблема репатріації в СРСР практично не вивчалася, а студії західних дослідників цієї теми хибували на односторонність джерельної бази, що її складали переважно свідчення колишніх потенційних репатріантів, які не бажали повертатися до СРСР. Крах однопартійної системи, демократизація суспільного життя, розпад СРСР і часткове відкриття раніше втаємничених фондів радянських архівів у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. спричинили справжній історіографічний вибух, зокрема й у контексті вивчення проблеми репатріації жертв війни. Це

поклато початок системному аналізу, передусім російськими вченими, міжнародно-правових аспектів репатріації, механізмів її організації й методів повернення радянських громадян на батьківщину, кількісних показників і підсумків цього процесу, негативних сторін сталінської примусової репатріації тощо. Українські історики вивчають тему повернення на батьківщину переміщених осіб здебільшого як прикладний аспект у контексті загальної проблеми оstarбайтерів, її регіональних вимірів, або ж аналізують організаційно-структурні складові радянської репатріаційної вертикалі на території Української РСР у 1944-1953 рр. Поряд із цим малодослідженою залишається ідеологічно-пропагандистська складова в діяльності радянських органів репатріації в Україні на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період. Досі поза увагою істориків перебувають завдання радянської ідеології й пропаганди у контексті роботи з репатріантами-українцями, функціональне забезпечення агітаційно-політичної роботи серед них, напрямки, форми, методи, зміст та особливості ідеологічно-пропагандистської обробки на різних етапах репатріаційного процесу.

Наукова актуальність вивчення механізмів впливу ідеології та пропаганди тоталітарної держави на свідомість власних громадян, які впродовж певного часу перебували за її межами, посилюється необхідністю розробки в сучасних умовах ефективної державної контрпропагандистської стратегії, здатної протидіяти інформаційній війні й загальному агресії, розв'язаній Російською Федерацією проти України. Суспільна значимість аналізу українських сторінок репатріації в межах дисертаційної теми зумовлюється особливою важливістю моральної компенсації жертвам нацизму й сталінізму в Україні, відновленням історичної справедливості стосовно мільйонів українців уполідованих у повоєнні роки на підставі лише одного факту їх перебування на території ворога, відродження й збереження історичної пам'яті поколінь війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науково-дослідною проблемою «Актуальні питання джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін», розробка якої проводиться в межах ініціативної наукової тематики кафедри

джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 28 лютого 2011 р. (протокол № 7) та уточнено 1 грудня 2016 р. (протокол № 4).

Мета дисертаційної роботи полягає в комплексному, різнорівневому й багатоаспектному аналізі мотивацій, напрямків, форм, методів і особливостей агітаційно-пропагандистської діяльності органів радянської влади серед переміщених осіб і репатріантів з України на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність вирішення таких дослідницьких завдань:

- *окреслити* застосовані в дисертації методологію, методи дослідження, з'ясувати окремі спеціальні терміни; *встановити* повноту джерельного забезпечення теми, *висвітлити* стан розробки означеної проблеми в радянській, зарубіжній та вітчизняній історіографії;

- *встановити* місце і роль ідеологічної складової в діяльності радянських органів репатріації в Україні в роки Другої світової війни і повоєнний період, а також завдання, що переслідувалися тоталітарним режимом в процесі пропагандистської обробки репатріантів-українців;

- *проаналізувати* функціональне забезпечення ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами у прикордонній смузі та в областях Української РСР у 1944-1953 рр.; *висвітлити* її об'єкти, основні напрямки, форми й методи;

- *розкрити* специфіку становлення ідейно-пропагандистської роботи серед репатріантів з України у початковий період діяльності органів репатріації у серпні 1944-го – червні 1945 рр.;

- *з'ясувати* характерні риси й особливості радянської пропаганди й агітації серед репатріантів-українців у період їх масового повернення на батьківщину в червні 1945-го – на початку 1946 рр.;

- *простежити* особливості ідеологічно-пропагандистської складової в діяльності органів репатріації в Українській РСР під час проведення цільових репатріаційних кампаній 1946-1947 рр. та у завершальний період їх функціонування в 1948-1953 рр.;

- *узагальнити* результати дослідження ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації в Україні у 1944-1953 рр. і *сформулювати* рекомендації щодо використання цього історичного досвіду для розробки в сучасних умовах ефективної державної інформаційної контрпропагандистської стратегії, здатної протидіяти інформаційній агресії Російської Федерації в умовах неоголошеної війни проти України.

Об'єктом дослідження в дисертації виступає створена сталінським тоталітарним режимом система ідейно-пропагандистської роботи серед переміщених осіб-українців за межами СРСР і репатріантів на території Української РСР у визначений хронологічний період.

Предметом вивчення в роботі є агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації переміщених осіб в Україні у завершальний період Другої світової війни та в повоєнні роки, її мотивації, завдання, напрямки, форми, методи та особливості реалізації на різних етапах репатріаційного процесу.

Хронологічні рамки дисертації окреслені 1944-1953 рр. – періодом, коли на території Української РСР були створені й функціонували центральна, регіональні й прикордонні управлінські структури та установи репатріації переміщених осіб, що здійснювали активну ідеологічно-пропагандистську та агітаційну роботу серед репатріантів на всьому шляху їх повернення – від таборів репатріації у західних окупаційних зонах, до перевірко-фільтраційних і приймально-розподільчих пунктів на кордоні та у регіонах УРСР. Нижня хронологічна межа конкретизована початком створення в серпні-вересні 1944 р. організаційно-управлінської вертикалі радянських органів репатріації в Українській РСР. Верхню хронологічну межу дисертації визначила остаточна ліквідація установ та управлінської вертикалі республіканських органів репатріації у березні 1953 р.

Географічні межі роботи охоплюють територію Української РСР в адміністративних кордонах другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.

Методологія та методи дослідження ґрунтуються на загальних принципах історизму, багатофакторності, об'єктивності й системності, положеннях і принципах, що спираються на досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, враховують важливі в концептуальному плані розробки вчених, теоретичні висновки та узагальнення яких сприяли осмисленню й формуванню принципів положень дисертації.

Методи дослідження застосовані дисертантом, залежали передусім від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. Автором широко застосовуються порівняльно-історичний і типологічний методи, метод компонентного аналізу історичних явищ, проблемно-хронологічний метод дослідження. Квінтесенцією застосованого в дисертації методичного набору історичної науки стало використання методу комплексного підходу до предмету дослідження. Ряд конкретних наукових завдань дисертант вирішує за допомогою методичного набору інших наук. При вивченні конкретних кількісних показників діяльності системи органів репатріації активно застосовувалися математичні й статистичні методи.

Наукова новизна. Дисертація є першим комплексним, різномірним і багатоаспектним дослідженням мотивацій, основних напрямків, форм, методів і особливостей ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських управлінських органів й установ репатріації серед переміщених осіб з України на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період.

У роботі обґрунтовано низку концептуальних положень, узагальнень і висновків, що відповідають критеріям наукової новизни, а саме:

У дисертації *вперше*:

- продемонстровано відсутність у радянській, зарубіжній та вітчизняній історіографії спеціальних комплексних досліджень ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації переміщених осіб в Україні у завершальний період Другої світової війни та в повоєнні роки;

виявлену, систематизовану й проаналізовану емпіричну базу дослідження оцінено як достатню для забезпечення теоретичного розроблення проблеми;

- встановлено пріоритетність ідеологічної складової в роботі радянських органів репатріації в Україні в роки Другої світової війни і повоєнний період; з'ясовано завдання, що переслідувалися тоталітарним режимом у процесі пропагандистської обробки репатріантів-українців;

- на основі аналізу структури радянських органів і установ репатріації в Україні проаналізовано організаційно-функціональне забезпечення ідейно-політичної роботи з репатріантами у прикордонній смузі та в областях Української РСР у 1944-1953 рр.;

- висвітлено основні напрямки, форми й методи агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами-українцями, що у визначений період охопила всі без винятку ланки системи репатріації й поширилась на сфери публічного офіційного та приватного особистого спілкування громадян, радіо й друковані ЗМІ, публіцистику, художню літературу й мистецтво;

- виявлено специфіку становлення напрямку ідеологічної роботи серед репатріантів з України в організаційний період діяльності радянських репатріаційних структур на території республіки у серпні 1944-го – червні 1945 рр.;

- розкрито характерні риси радянської пропаганди й агітації серед репатріантів на етапі їх масового повернення в УРСР у червні 1945-го – на початку 1946 рр.; зауважено системний, масовий і багатоаспектний характер ідеологічної роботи з ними;

- простежено особливості ідеологічно-пропагандистської складової в діяльності органів репатріації в Українській РСР у завершальний період їх функціонування; наголошено на поступовій індивідуалізації агітаційно-пропагандистської роботи у 1946-1953 рр., тобто її переорієнтації на рівень окремої особи – потенційного репатріанта;

У дисертації поглиблено:

- джерельну базу та аналіз історіографії окресленої проблеми.

Набув подальшого розвитку:

- розгляд внутрішніх і міжнародних соціально-економічних і політичних умов за яких тривала репатріація переміщених осіб на територію СРСР і Української РСР у 1944-1953 рр.;

- аналіз організаційної й структурної складових системи радянських органів і установ репатріації переміщених осіб в Україні у досліджуваний період.

Теоретичне й практичне значення дисертації полягає у можливості використання наведених у ній матеріалів і висновків для підготовки монографічних досліджень, фундаментальних узагальнюючих праць з історії України періоду Другої світової війни та повоєнного часу, укладання тематичних збірників документів.

Основні положення дисертаційної праці доцільно використати у процесі викладання нормативних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах. Дослідження матиме значення для формування об'єктивнішого історичного погляду на явище репатріації в умовах тоталітарного радянського режиму на завершальному етапі війни з Німеччиною та в перші повоєнні роки.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на розширеному засіданні кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного Університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 7 грудня 2016 р.). Загальна концепція та окремі змістові блоки дослідження оприлюднювалися автором на щорічних наукових конференціях викладачів і співробітників Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова у 2012-2015 рр., а також були предметом обговорення на міжнародних і всеукраїнських конференціях: IV Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Друга світова війна (1939-1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації» (Київ, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики», Київ, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015 р., VIII Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, ЖДУ імені Івана Франка, 2015 р.), VII Всеукраїнських

драгоманівських читаннях молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового й освітнього дискурсу» (Київ, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015 р.).

Публікації. Основні положення дослідження відображені у 7 одноосібних публікаціях. Серед них 6 статей у фахових виданнях МОН України, одна з яких опублікована у виданні, що індексується міжнародними наукометричними базами даних: EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія). Загальний обсяг опублікованих праць за темою дисертації складає 3,5 ум. др. арк.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Праця складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 251 сторінка (із них: основний текст 185 сторінок, список використаних джерел і літератури 58 сторінок (487 назв); додатки 3 сторінки (3 позиції).

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Понятійно-категоріальний апарат, методологія та методи дослідження.

Проблематика, що розглядається у дисертації вимагає пояснення низки спеціальних термінів і понять, що вживаються автором у тексті роботи. Ключовим у термінологічному наборі праці постає поняття «переміщені особи» (англ. – *Displaced Persons (DP)*; рос. – «перемещенные лица»). Це поняття утвердилося в дипломатичному лексиконі та документах міжнародного права в роки Другої світової війни. До числа переміщених осіб відносили громадян, які з різних об'єктивних чи суб'єктивних причин в роки війни опинилися за межами своїх держав. Основну масу переміщених осіб – радянських громадян складало цивільне населення вигнане окупантами на примусові роботи до Німеччини та окупованих нею країн. У своїй більшості ці особи знаходилися там у статусі так званих «східних робітників» (нім. – *Ostarbeiter*). До числа переміщених осіб відносили також радянських військовополонених, добровільних і примусових мігрантів – колабораціоністів, біженців, евакуйованих із зони бойових дій тощо [185, с. 128-129; 187; 189].

Зворотній процес повернення в країну громадянства, постійного проживання чи походження осіб, які внаслідок інших причин опинилися на території інших держав, у міжнародному праві та в історичній науці отримав назву «репатріації» [186, с. 175]. За радянськими ж громадянами, зокрема й нашими земляками, які у завершальний період Другої світової війни та в повоєнні роки поверталися на територію України, у науковій історичній літературі закріпився термін «репатріанти» (від. лат. *repatrians* – «ті, що повертаються на батьківщину») [188, с. 508]. Аби уникнути багаторазового повторення на сторінках дисертації понять «репатріація» та «репатріант», автор

уживає їх контекстуальні синоніми – «повернення» та «поверненець», тобто особа, яка повертається.

Іншим ключовим поняттям дисертаційного дослідження є термін «пропаганда» (від лат. *propaganda* – «поширення»). Терміне має багато визначень, основними з яких є: 1. Система діяльності спрямована на поширення знань, цінностей та іншої інформації з метою формування визначених поглядів, уявлень, емоційного стану, здійснення впливу на соціальну поведінку людей. 2. Поширення в масах ідеології і політики певних класів, партій, держав. 3. Засіб маніпуляції масовою свідомістю. [187, с. 271]. Саме в руслі наведених визначень і будувалася радянська ідеологічна пропаганда. Пропаганда була невід’ємним засобом впливу більшовицького режиму на радянське суспільство упродовж всієї історії радянської державності. Щоб визначити характер радянської пропаганди необхідно звернути увагу на її основні різновиди.

Російський соціолог А. Цуландзе розрізняє «негативну» та «позитивну» пропаганду. Позитивна (конструктивна) пропаганда доводить до споживача необхідні переконання в зрозумілій формі. Мета позитивної пропаганди – сприяти соціальній гармонії, злагоді, вихованню людей відповідно до загальнолюдських цінностей. Така пропаганда виконує виховну, інформаційну, роз’яснювальну функції в суспільстві. Вона здійснюється в інтересах тих, кому адресована, не має маніпуляційних цілей, не допускає неправди та приховування фактів.

Негативна (деструктивна) пропаганда нав’язує людям ті чи інші переконання за принципом – «мета виправдовує засоби». Мета негативної пропаганди – розпалювання соціальної ворожнечі, ескалація соціальних конфліктів, загострення протиріч у суспільстві. Це дозволяє роз’єднати людей, зробити їх слухняними виконавцями волі пропагандиста. Основна функція негативної пропаганди – створення ілюзорної, паралельної реальності, вигідної пропагандистові, з перевернутою системою цінностей, переконань, поглядів. Негативна пропаганда активно користується низькою критичністю і навіюваністю мас з метою маніпулювання ними в інтересах вузького кола

осіб [399]. Радянська ідеологічна пропаганда мала деструктивний характер і відповідно виконувала поставлені завдання.

Білоруський вчений В. Крисько [317] серед основних завдань і цілей психологічного впливу на цивільне населення під час війни виділяє: консолідацію всіх прошарків і груп населення навколо керівництва країни і політики, що ним проводиться; формування позитивного ставлення до так званих «непопулярних методів», які необхідні в умовах війни; стримування незадоволення труднощами і обмеженнями, пов'язаними з війною; активна критика пацифізму та поразництва; протидія пропаганді ворога.

Необхідно підкреслити, що під час окупації України та в період її визволення від нацистів сталінський режим широко використовував *контрпропаганду*. Остання є складовою пропаганди, і захищає її від контраргументів опонента, а також підсилює психологічний вплив пропаганди на масову свідомість [298, с. 45]. Пропаганда і контрпропаганда співвідносяться між собою по формулі «дія – протидія» [295, с. 3]. Комуністична контрпропаганда – це пропагандистські (агітаційні) акції спрямовані на показ хибності теоретичних положень і практичних дій ворога, спростування концепцій і окремих тем ворожої пропаганди [295, с. 4-5]. Таким чином вона виконує нейтралізуючу функцію. Підчас війни Комуністична партія засобами контрпропаганди намагалася вирішити двоєдине завдання: зміцнити морально-політичну єдність народу і підірвати морально-політичні сили супротивника [295, с. 9].

Що стосується *методологічної основи* нашого дисертаційного дослідження, то вона будується на загальних наукових принципах історизму, багатофакторності, об'єктивності, системності та комплексному, проблемно-хронологічному підході до вивченні проблеми. Головним принципом нашого дослідження є принцип історизму, який вимагає висвітлення минулого в його загальноцивілізаційному контексті. Його наскрізне застосування дозволило автору в хронологічній динаміці простежити за історичними процесами в сфері ідеологічно-пропагандистського забезпечення репатріації переміщених осіб в роки Другої світової війни та повоєнний період. Застосування проблемно-

хронологічного принципу дослідження забезпечило послідовний розгляд основних напрямків, засобів, форм і методів, а також особливостей пропагандистської діяльності серед переміщених осіб і репатріантів-українців на різних етапах репатріаційного процесу; дозволило простежити зміни у виборі основних об'єктів пропаганди, в її спрямуванні та змістовому наповненні. Такий підхід забезпечив якомога повнішу репрезентацію наукового, пізнавального і практично значимого потенціалу зібраних, опрацьованих й вивчених у дисертації джерел і наукової літератури.

Дотримання принципу багатofакторності сприяло дослідженню різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників, що у визначений хронологічний період впливали на організацію та втілення пропагандистських і контрпропагандистських програм, метою яких було забезпечення повернення переміщених осіб – радянських громадян на батьківщину. Загальнонауковий принцип об'єктивності реалізувався через комплексний аналіз всієї використаної автором сукупності джерел, що стосуються агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації на території УРСР в роки війни та повоєнний період. У цьому контексті широко застосовувалися методи історичних досліджень.

Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини формують такі наукові напрямки, як історія України, всесвітня історія, міжнародне право, джерелознавство, політологія. Відбір груп методів та алгоритмів дослідження окремих пластів історичних джерел здійснювався в площині основоположних законів діалектики як універсальних категоріальних систем, що пояснюють часові й просторові форми існування історичних об'єктів та явищ, уособлених в образах для дослідження конкретних територіально-хронологічних реперах радянської системи репатріації. Обробка, аналіз, групування, синтез базових джерельних даних дослідження проводилися у відповідності з основними законами класичної логіки.

Методичний інструментарій, застосований автором дисертації, визначається передусім специфікою окреслених у праці об'єкту, предмету, мети та конкретних дослідницьких завдань. Вирішуючи їх, дисертант використав

найширший спектр методів історичної та інших наук. Одним із основних методів історичної науки, що знайшов наскрізне застосування в дослідженні є порівняльно-історичний. Це спосіб дослідження, який дає змогу шляхом порівняння виявити загальне та особливе у контексті розвитку студійованого явища, окреслити причини цих подібностей і розбіжностей. Саме порівняльно-історичний метод слугував автору дисертації при здійсненні комплексного аналізу історіографії та джерельної бази проблеми. Порівняльно-історичним шляхом були з'ясовані міжнародно-правові аспекти репатріації і відповідна позиція уряду СРСР. Метод також допоміг схарактеризувати вплив поглядів радянського керівництва на проблему переміщених осіб на формування базових основ режиму репатріації в СРСР у 1944-1953 рр.

Застосовуючи такий поширений вид історичних порівнянь як історико-генетичне, автор зробив спробу вивчити динаміку та особливості ідеологічно-пропагандистського впливу на переміщених осіб і репатріантів на території Української РСР у 1944-1953 рр., дослідити завдання цього напрямку роботи з репатріантами-українцями, особливості організації та практичної пропагандистської діяльності серед репатріантів на різних етапах цього процесу.

При вивченні об'єктів, напрямків і засобів ідеологічного впливу на переміщених осіб і репатріантів у 1944-1953 рр., автором застосувався типологічний метод. Він є одним із універсальних методів упорядкування емпіричного матеріалу, котрий ставить за мету виявлення всієї сукупності однопорядкових явищ, як певної цілісності і системи. Ключовим поняттям цього методу є поняття «тип». Він убачається як ідеальна модель істотних і однопорядкових ознак. Коли упорядкування схожих та істотних ознак історичного явища здійснюється в синхронному аспекті, це і являє собою типологізацію.

При вивченні окремих засобів і методів ідеологічно-пропагандистської роботи з переміщеними особами, репатріантами, іншими категоріями громадян застосовано метод компонентного аналізу історичних явищ. Цей метод

передбачає виявлення всіх існуючих зв'язків між усіма компонентами з наступним визначенням серед них основоположних, важливих і другорядних.

Квінтесенцією методичного набору історичної науки стало використання методу комплексного підходу до предмету дослідження. Сформульовані автором основні положення та висновки є результатом комплексного, різнорівневого й багатоаспектного аналізу мотивацій, напрямків, форм, методів і особливостей ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських управлінських органів й установ репатріації серед переміщених осіб з України на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період. Комплексний підхід до вивчення проблеми дозволив прослідкувати структурні й сталі зв'язки між усіма визначеними дисертантом компонентами системи ідеологічного впливу.

Ряд конкретних наукових завдань дослідження ми вирішуємо за допомогою методичного набору інших наук. Тут, передусім, слід виділити методи правознавства. Наприклад, при аналізі різносторонньої нормативно-правової бази радянської репатріації застосовується метод контекстуальної інтерпретації правових актів. Практичне застосування цього методу правознавчої науки в історичному дослідженні полягало у предметному конкретно-історичному аналізі змісту урядових постанов, наказів, директив, розпоряджень, інших нормативних приписів відомств причетних до забезпечення агітаційно-пропагандистського супроводу процесу репатріації.

Працюючи над реалізацією наукових завдань дослідження, ми також керувалися положеннями та принципами, що спираються на досягнення вітчизняної й зарубіжної історичної науки, враховували важливі в концептуальному плані розробки тих учених, теоретичні висновки та узагальнення яких сприяли осмисленню й формуванню принципів положень нашого дослідження.

Підводячи підсумки зазначимо, що широта й ефективність всього спектру застосованих автором методологічних принципів, а також науково-методичного інструментарію виконаного дослідження визначаються передусім специфікою джерельної бази, метою і конкретними завданнями роботи. Саме дотримання

основоположних принципів сучасної історіографії та комплексне використання загальнонаукових методів, методів історичної науки та інших наук, дозволило дисертанту досягти поставленої мети й забезпечило достовірність результатів пропонованого дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження.

Специфіка ідеологічної, пропагандистської та контрпропагандистської діяльності державних органів і установ репатріації союзного та республіканського рівня, зумовила й особливості використаної в дисертаційному дослідженні джерельної бази. Для комплексного аналізу ідеологічно-пропагандистської складової в діяльності радянських органів репатріації в Українській РСР в роки Другої світової війни і повоєнний період, змісту й особливостей ідеологічно-пропагандистської роботи радянських органів репатріації серед переміщених осіб і репатріантів з України у 1944-1953 рр. автором використано переважно неопублікований документальний матеріал, який зберігається в фондах центральних державних і регіональних архівів України: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державних архівах Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської, Луганської та Хмельницької областей.

Найбільший за обсягом та інформативним потенціалом комплекс неопублікованих документальних матеріалів, що містять інформацію про планування, організацію, проведення й результати агітаційно-пропагандистських заходів, що здійснювалися радянськими органами репатріації різних рівнів серед переміщених осіб і репатріантів з України, зберігається серед матеріалів фонду Р-2 – «Рада Народних Комісарів (Рада Міністрів) Української РСР». Документи з нашої теми згруповані в описах 7 (1944-1949 рр.) і 8 (1950-1952 рр.) цього фонду та являють собою цілісний і

систематичний комплекс різних за типами матеріалів [1-113], що їх умовно можемо класифікувати на кілька груп:

1) Нормативні документи та документи загального організаційного характеру. До цієї групи використаних у дисертації матеріалів належать постанови Ради Народних Комісарів УРСР, а також стенограми урядових нарад, котрі серед іншого стосуються й організації агітаційно-пропагандистської роботи системи органів репатріації на території республіки. Вивчення згаданих документів, описаних і розміщених серед архівних тек із матеріалами секретаріату уряду республіки (протокольний відділ, бюро стенографів), дозволяє сформувати фактологічну базу аналізу основних напрямків діяльності партійного і державного керівництва України, відповідних республіканських структур по забезпеченню ідеологічного й агітативно-пропагандистського супроводу в ході репатріації переміщених осіб, виконання рішень Державного Комітету Оборони, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР у цьому питанні.

2) Матеріали діловодства відділу у справах репатріації РНК (РМ) УРСР, що стосуються політичної обробки репатріантів, конкретного змісту й результатів агітаційно-пропагандистської роботи з поверненнями, а також переміщеними особами-українцями за межами УРСР. Представлені в архівних теках документи – це оригінали звітів, доповідних записок, інформаційних повідомлень і довідок співробітників відділу на ім'я його керівника – М. І. Зозуленка, з питань проведення політичної, агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи з репатріантами на прикордонних ПФП НКВС (МВС) СРСР, ЗПП НКО (МО) СРСР та обласних ПРП.

3) Документи діловодства прикордонних ПФП НКВС (МВС) СРСР, ЗПП НКО (МО) СРСР та обласних ПРП з питань політичної роботи з репатріантами, проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед контингенту вертикалі установ репатріації. Вони також представлені доповідними записками, відомостями, довідками про агітаційно-масову та пропагандистську роботу. Авторами цих матеріалів є відповідальні посадовці: начальники ПФП НКВС (МВС), відділу репатріації ЛЬВО, збірних пунктів, окремих служб,

уповноважені РНК УРСР і ЦК КП(б)У, організатори-агітатори тощо. Послідовне опрацювання таких джерел дозволило виявити як спільні риси так і особливості організації й проведення агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами на всьому шляху їх повернення додому.

4) Статистичні матеріали про хід репатріації також посідають вагоме місце серед документів використаних у дисертації, оскільки дозволяють простежити зв'язок між інтенсивністю агітаційно-пропагандистської обробки переміщених осіб, зокрема й в західних зонах окупації Німеччини, та чисельністю репатріантів.

Дещо меншим, але також надзвичайно інформативним і науково важливим для вивчення теми комплексом джерел про діяльність установ репатріації Української РСР в питаннях агітаційно-пропагандистського забезпечення репатріації переміщених осіб у 1944-1953 рр. є документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Матеріали з нашої теми знаходяться серед тисяч справ Центрального Комітету КП(б)У (ф. 1). Раніше цілком таємні, ці матеріали зберігаються в описах 23 і 24 (Особливий сектор ЦК КП(б)У). Тут знаходяться документи з питань організації прийому, політичної обробки, агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами на території УРСР, переміщеними особами в західних зонах окупації, членами їхніх родин на батьківщині. Хронологічно ці документи охоплюють 1944-1950 рр. Вони досить різні за типами, характером, походженням і ступенем інформативності [114-129].

Серед документів датованих другою половиною 1944 р. знаходимо поточне листування керівництва НКВС УРСР на адресу вищого партійного керівництва республіки про забезпечення агітаційно-пропагандистської роботи на ПФП, витяги з постанов обласних комітетів КП(б)У та облвиконкомів про заходи з прийому, забезпечення політичної роботи з репатрійованими громадянами [114].

Документальний масив 1945 р. є найчисленнішим і представлений довідками та інформаціями про політичні настрої репатрійованих із Німеччини громадян [див.: 115; 117], довідками, статистичними даними та спеціальними

повідомленнями про прийом та облаштування поверненців на Батьківщині [106], інформаціями, довідками, листуванням із питань проведення з ними масово-політичної роботи [118], доповідними записками та статистичними звітами про рух репатріантів через прикордонні збірні пункти НКО СРСР [118, арк. 78-79]. Високим ступенем узагальнення фактичного матеріалу характеризуються датовані 22 листопада та 10 грудня 1945 р. доповідна записка та довідка заступника Голови РНК УРСР І. Сеніна на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка про прийом, працевлаштування репатрійованих громадян і політичну роботу серед них, а також інший подібний документ – доповідна уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голікова про результати перевірки роботи органів репатріації в регіонах Української РСР, датована 20 вересня 1945 р. [118, арк. 156-166; 228-253]. Частина матеріалів, зокрема спеціальні повідомлення про скарги репатрійованих громадян на умови утримання в прикордонних збірно-пересильних таборах [118, арк. 267-272], вийшли з надр органів державної безпеки УРСР.

Матеріали про репатріацію 1946-1947 рр. із фонду ЦК КП(б)У охоплюють листування з уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації П. Голіковим про ідеологічне й пропагандистське забезпечення репатріації радянських громадян української національності з території Німеччини та Австрії [119], довідки про прийом, працевлаштування та політичне виховання репатрійованих із Франції та Болгарії [див.: 120-124].

Документальний комплекс, матеріали якого хронологічно окреслені 1948-1950 рр. зібрані в архівних теках під загальною назвою – «Питання репатріації громадян СРСР». Тут знаходимо листування про політичну та ідеологічну роботу серед переміщених осіб – етнічних українців у таборах західних зон окупації Німеччини, Англії, Австрії, Італії, плани агітаційно-пропагандистських заходів у середовищі репатріантів, доповідні записки про становище в західних зонах окупації та настрої потенційних репатріантів тощо [див.: 125-128]. Ці матеріали стосуються ідеологічної діяльності органів репатріації республіки в завершальний період їх функціонування та є результатом діловодства міністерств внутрішніх справ, державної безпеки, закордонних справ,

радянської місії репатріації в Німеччині, Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації, центральних і місцевих органів КП(б)У.

Комплекс використаних у дисертації документів центральних державних архівів України органічно доповнюють матеріали регіональних архівних установ. Саме вони дозволяють конкретизувати діяльність органів та установ репатріації на місцевому рівні, при необхідності корелювати фактологічний ряд дослідження, на практиці застосувати принципи зовнішньої та внутрішньої критики джерел. Водночас, більшість виявлених та опрацьованих нами документів органів репатріації обласного рівня далеко не унікальні та переважно дублюють інформацію, що зберігається серед документів центральних державних архівів України.

Серед використаних у дисертації неопублікованих документальних матеріалів Державного архіву Вінницької області (ДАВО) документи з фонду П-136 (Вінницький обласний Комітет Компартії України) що представляють листування обкому КП(б)У з міськкомом і райкомом партії з питань агітаційно-пропагандистської роботи серед репатрійованих громадян [130]. Документальні матеріали фонду Р-2700 (Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих) представлені: рішеннями виконкому Вінницької облради депутатів трудящих [131]; відгуками репатріантів про Жмеринський приймально-розподільчий пункт [132]; листуванням з відділом репатріації Ради Народних Комісарів УРСР, з райвиконкомом [133; 134]; інформаційними та статистичними матеріалами [134; 136]; листуванням і відомостями з приймально-розподільчих пунктів станцій Вінниця, Жмеринка, Козятин [137]; листуванням про прийом в області переселенців із Франції, Болгарії, Румунії [139].

Із документів Державного архіву Житомирської області у дисертації нами використані матеріали фонду Р-2643 (Відділ у справах репатріації при Житомирському виконавчому комітеті обласної Ради депутатів трудящих). Тут ми знаходимо документи обласного приймально-розподільчого пункту в Коростені [141]; листування з центральними організаціями з питань репатріації [142]; матеріали до підсумкового звіту про роботу відділу, листування з

громадянами репатрійованими з Франції; скарги та заяви репатрійованих громадян [144].

У Державному архіві Волинської області дисертантом опрацьовано матеріали фонду Р-6 (Виконавчий комітет Волинської обласної ради депутатів трудящих, м. Луцьк.) Серед документів опису 4 (Відділ у справах репатріації Волинського облвиконкому, 1946 р.) нами використано опитувальні аркуші репатріантів [140].

У Державному архіві Київської області ми опрацювали документи Відділу в справах репатріації виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих, що зберігаються серед інших матеріалів фонду Р-880 (Виконавчий комітет Київської обласної Ради депутатів трудящих). У вивчених архівних теках містяться: розпорядження облвиконкому з питань репатріації [145]; накази по відділу репатріації та Миронівському ПРП [див.: 146; 147].

У Державному архіві Луганської області дисертантом вивчено окремі матеріали фонду Р-1779 (Виконавчий комітет Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих). Тут виявлено та використано в дослідженні: листування з відділом репатріації при Раді Міністрів УРСР проагітаційно-пропагандистську роботу серед прибулих із-за кордону радянських громадян [148]; директиви відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР про проведення політичної роботи з репатрійованими радянськими громадянами [149], а також листування з відділом репатріації при Раді Міністрів УРСР з організаційних та інших питань [150].

Серед документів Державного архіву Хмельницької області ми опрацювали матеріали фонду Р-338. (Виконавчий комітет Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих.), зокрема листування відділу репатріації виконкому Кам'янець-Подільської обласної ради з Радою Міністрів УРСР з питань ідеологічної роботи з поверненнями [151].

В контексті критики документальних джерел з проблематики дослідження нами використані в роботі й окремі документи з фонду 9526 (Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації) Державного архіву Російської Федерації. Тут йдеться про опис цього архівного фонду, що серед

іншого містить і коротку довідку про історію органів репатріації СРСР, дані якої а повірку не відповідають історичним фактам [152].

Документальний комплекс, представлений у вивчених автором архівних фондах досить цілісно ілюструє виокремлений для дослідження напрям діяльності органів репатріації в Українській РСР у 1944-1953 рр. і дозволяє застосувати при вивченні теми проблемно-хронологічний та компаративний підходи, забезпечити найповніше використання наукового й пізнавального потенціалу зібраного та опрацьованого матеріалу.

До групи опублікованих документальних джерел, використаних автором дисертаційного дослідження, належать збірники документів, окремі матеріали преси за 1944-1953 рр., а також спогади колишніх працівників органів репатріації та самих репатріантів і переміщених осіб – не поверненців. Першим і на багато років єдиним документальним виданням з нашої теми в СРСР стала брошура-збірник офіційних матеріалів Управління Уповноваженого РНК СРСР з репатріації – «Репатріація радянських громадян» [174]. У ньому, крім офіційних документів вміщено серію інтерв'ю керівника цього відомства – П. Голікова, довідки про хід репатріації, інші матеріали. Аналогічна за змістом, але доповнена коментарями до інтерв'ю П. Голікова, яке він дав 11 листопада 1944 р. кореспонденту ТАРС, а також фрагментами спогадів радянських громадян, книжка М. Вистинецького «Батьківщина знає про твої муки» [237]. Темі репатріації присвячені також невеликі видання М. Бричева «Додому на Батьківщину» [225], Ю. Хазановича «Цього неможна забути» [396], а також альбом фотоматеріалів «Вони повернулися на Батьківщину» [169]. Усі вони розглядалися видавцями, як агітаційні матеріали та загалом виконали визначену для них роль. Рішення партійних і державних органів СРСР у питаннях репатріації переміщених осіб, їх облаштування на Батьківщині частково опубліковані в тематичних збірниках повоєнної доби – «Пропаганда та агітація в рішеннях і документах ВКП(б)» [172].

На сьогодні єдиним на пострадянському просторі збірником документів і матеріалів спеціально присвяченим темі репатріації переміщених осіб – громадян СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний

період є третій том (у 2-х частинах) виданого в Мінську 1998 р. документального збірника «Білоруські остарбайтери» [153].

Першим виданням спогадів колишніх репатріантів в Україні, стала збірка, підготовлена згідно методики усної історії, – «Невигадане: усні історії остарбайтерів» [166]. До збірника «То була неволя...» Спогади та листи остарбайтерів» [181] увійшли епістолярії воєнного часу, автобіографічні рукописи колишніх примусових робітників та їх усні історії, записані впродовж 2003-2005 рр. київської дослідницею Т.В. Пастушенко. Подібними за підбором матеріалів – усних свідчень колишніх репатріантів є також і видання історико-краєзнавчого альманаху «Джерела пам'яті» (Переяслав-Хмельницький, 2007 і 2010 рр.). Поряд із епізодами підневільної праці на чужині колишні примусові робітники згадують і непрості та суперечливі моменти репатріації на Батьківщину. Свідчення очевидців, позбавлені зовнішнього тиску додають багато важливих рис у дослідженні нашої проблематики, адже у порівнянні з офіційними архівними матеріалами дозволяють сформулювати об'єктивний погляд на політичну складову репатріаційного процесу. У дисертації частково використано інші розрізнені видання спогадів державних і політичних діячів того часу, працівників органів репатріації, радянських спецслужб, а також пересічних репатріантів – переміщених осіб.

Таким чином, основу джерельної бази даного дисертаційного дослідження склали раніше не відомі, або не використані дослідниками проблематики репатріації архівні матеріали, усні історії репатріантів – колишніх примусових робітників, та опубліковані джерела. Зазначений джерельний матеріал виглядає цілком репрезентативним для з'ясування основних аспектів теми та завдань, сформульованих дослідником.

1.3. Історіографія проблеми.

Протягом більше як півстоліття після завершення Другої світової спроби наукового осягнення історичного феномену репатріації переміщених осіб на її

завершальному етапі та в перші повоєнні роки наражалися на контекст політико-ідеологічного протистояння холодної війни. Наслідком цього стала відверта політизація питання долі репатріантів не лише в тоталітарному СРСР, але й в історіографії провідних західних демократій. Скажімо в Радянському Союзі тематика репатріації переміщених осіб одразу ж потрапила до переліку питань «небажаних для дослідження», що само по собі унеможливило не лише науковий історичний дискурс, але й будь-який суспільний дискурс проблеми. Існуючий в СРСР тоталітарний політичний режим не бажаючи оприлюднення так званих «незручних фактів» новітньої історії, пов'язаних з перебігом репатріаційного процесу, закриття доступ до відповідних архівних фондів не лише широкому загалу, але й фаховим історикам.

Крах однопартійної системи, демократизація суспільного життя, розпад СРСР і часткове відкриття раніше втаємничених фондів радянських архівів у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. спричинили справжній історіографічний вибух, зокрема й у контексті вивчення проблеми репатріації жертв війни. Це поклало початок системному дослідженню нашої проблеми у пострадянській та західній історіографії.

Спробуємо окреслити основні етапи становлення її наукових досліджень проблеми репатріації переміщених осіб в роки Другої світової війни та повоєнний період у радянській, зарубіжній і вітчизняній історичній науці, визначити ключові проблеми, що знаходили своє трактування в дослідженнях наших попередників.

Вже перші офіційні публікації, що з'явилися в СРСР ще в роки війни й стосувалися проблеми переміщених осіб – радянських громадян були наскрізь пройняті ідеологічним змістом. Саме таким було широко розтиражовані в радянській пресі інтерв'ю уповноваженого РНК СРСР по репатріації П. Голікова [158; 162]. Нічим іншим, як пропагандистським «темником» була схвалена восени 1945 р. спеціальна постанова ЦК КП(б)У, що визначала порядок і характер висвітлення у друкованих засобах масової інформації матеріалів про хід репатріації. На думку партійного керівництва УРСР вони мали переконувати в правильності репатріаційних заходів влади,

обґрунтовувати її доцільність, показували репатріантів щасливими людьми, які повернули собі батьківщину [172, с. 486-487].

Однією з перших спеціальних публікацій в СРСР, що стосувалися безпосередньо питання переміщених осіб, виявилася стаття Л. Лабіна, надрукована в журналі «Новое время» 1947 року [327]. За характером публікації – це типовий агітаційно-пропагандистський матеріал, спрямований на конкретного читача – потенційного репатріанта з таборів для переміщених осіб, розташованих у західній зоні окупації Німеччини. Окремі аспекти діяльності радянських органів репатріації, зокрема й ідеологічно-пропагандистські, знайшли відображення в мемуарній автобіографічній праці А. Брюханова [226]. Її автор після війни працював у радянській місії по репатріації в Німеччині. Не дивлячись на цензурні обмеження, відверті ідеологічні штампи, в книзі подано цікавий фактичний матеріал, що стосується діяльності радянських органів репатріації за кордоном, показано основні напрямки агітаційно-пропагандистської роботи з потенційними репатріантами, розкрито процес їх повернення до СРСР.

Загалом, опрацьовуючи історичну літературу радянського періоду, складається враження, що репатріантів, як категорії населення в тогочасному суспільстві не існувало. Цій проблематиці науковці приділяли мінімум уваги. Про переміщених осіб в історичних працях згадували лише побіжно. Причини такої «незацікавленості» корінилися глибоко в ідеологічній системі Радянського Союзу. Більшість документів стосовно цієї проблеми зберігалося в архівах спецслужб і були не доступні широкому науковому загалу. Відтак, проблема репатріації радянських переміщених осіб отримала дуже фрагментарне висвітлення на сторінках шеститомної «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.» [192], дванадцятитомної «История Второй мировой войны» [193], тритомника «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.» [197; 198], восьмитомника «Історії Української РСР» [194].

Новий етап розвитку радянської історіографії проблеми припадає на другу половину 80-х рр. ХХ ст. Досить скромний перелік публікацій радянської

історіографії по проблематиці переміщених осіб в роки Другої світової війни та повоєнний період завершує серйозна, написана на основі щойно відкритих для істориків документів, стаття московського академічного вченого В. Земскова [290], опублікована в журналі «История СССР» 1990 р. Дослідник одним із перших у тодішній радянській історичній науці робить спробу встановити справжню чисельність переміщених осіб – громадян СРСР, аналізує їх настрої щодо питання повернення на Батьківщину, розглядає організаційні кроки влади на цьому шляху та конкретні результати репатріації. Водночас, праця містить чимало штампів, що мало чим відрізняються від ідеологічно упередженого трактування проблеми репатріації часів «холодної війни».

Із розпадом СРСР і відкриттям раніше втаємничених архівних фондів, вивчення теми репатріації радянських переміщених осіб помітно активізувалося. У 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. уже згадуваний нами В. Земсков досліджував особливості репатріації радянських громадян у 1945-1946 рр., їх долю в повоєнній країні, а також долю тих, хто відмовився повертатися до СРСР добровільно, залишився на Заході чи був виданий радянській стороні [291-294]. У найзагальнішому вигляді позиція автора полягає в тому, що незважаючи на «[...] всі втрати, це була природна та хвилююча епопея набуття Батьківщини мільйонами людей, насильно позбавлених її іноземними завойовниками» [291, с. 356].

Тема репатріації 1944-1953 рр. знайшла своє висвітлення й у працях іншого сучасного російського вченого – А. Шевякова [403; 404]. Цей автор здебільшого виступає апологетом радянського режиму, наголошуючи на щирості намірів керівництва СРСР повернути батьківщину мільйонам співвітчизників, заперечує твердження інших дослідників про негативні сторони репатріації, її насильницький характер, злочини режиму, вчинені в ході повернення своїх громадян до СРСР тощо.

Значним внеском у дослідження проблеми радянських переміщених осіб в роки Другої світової війни стала поява в 1996 р. фундаментальної праці П. Поляна «Жертвы диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация» [356]. У другій частині книги автор висвітлює долю

колишніх радянських військовополонених та оstarбайтерів під час і після повернення їх на батьківщину. Істориком зроблено ґрунтовний аналіз міжнародно-правових аспектів репатріації переміщених осіб, процес організації повернення радянських громадян на батьківщину, його кількісно-статистичні показники та підсумки, а також окремі негативні сторони насильницької репатріації. Дослідник зазначає, що процес репатріації інколи мало чим відрізнявся від примусової нацистської депортації, особливо стосовно осіб, які не бажали добровільно повертатися до СРСР. Позитивною особливістю праці П. Поляна є залучення широкого кола архівних джерел, більшість з яких вперше запроваджено до наукового вжитку, їх серйозний науковий аналіз.

Ще більш деталізованим і збагаченим документально, значно поглибленим і аргументованим є друге видання праці П. Поляна, що побачило світ у 2002 р. [357]. Тут автор пробує відповісти на питання порушені, але не до кінця висвітлені у першому виданні монографії. Передусім йдеться про долю «безвинно винних» примусових робітників і колишніх військовополонених уже в таборах і на засланні в рідній Батьківщині. Загалом П. Полян розглядає проблематику репатріації з позицій правозахисника та кваліфікує її примусовий характер як гуманітарний злочин.

У 1995 р. з'явилася велика монографія М. Семиряги, у якій висвітлюється процес репатріації звільнених військовополонених і «східних робітників» [379]. Відомий російський військовий історик аналізує труднощі, з якими зіткнулася влада в перші тижні і місяці репатріації здійснюючи концентрацію величезного числа переміщених осіб у збірно-пересильних таборах і пунктах на території Німеччини. Автор показує настрої в середовищі репатріантів, зазначає, що частина з них, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не бажала повертатися на Батьківщину [379, с. 274].

В контексті дослідження проблеми репатріації радянських переміщених осіб 1944-1953 рр. назвемо ще кілька праць російських авторів, що побачили світ у другій половині 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. Наприклад, процес репатріації радянських військовополонених у повоєнний період розглядався у дисертаційному дослідженні М. Дембіцького [468]. Внутрішньополітичні та

міжнародні аспекти повоєнної репатріації переміщених осіб до СРСР, а також проблему функціонування перевірко-фільтраційних таборів для колишніх військовополонених і «оточенців» дослідив у своїх наукових статтях [221-223], монографії [224] та докторській дисертації [458] О. Бічехвост. Репатріаційний процес і примусову працю радянських військовополонених-репатріантів, як одне з джерел відновлення економіки СРСР у повоєнний період розглянув В. Пянкевич [368]. Діяльність радянських державних і військових органів репатріації у Німеччині склала предмет дисертаційних праць Ю. Арзамаскіна [456] та Н. Арзамаскіної [457]. Організаційно-правові основи репатріації в СРСР, як історично-правова проблема, вивчалися І. Гребенціковою [465], а В. Шевченко присвятив своє кандидатське дослідження вивченню діяльності спецтаборів НКВС СРСР, що на завершальному етапі війни та у перший повоєнний рік проводили перевірку та фільтрацію окремих категорій радянських репатріантів [487].

Регіональні аспекти репатріації оstarбайтерів та військовополонених також стали предметом вивчення сучасних російських істориків. Зокрема, І. Говоров проаналізував особливості діяльності органів репатріації, перебіг репатріаційного процесу, фільтрацію та перевірку репатріантів на території північно-західного регіону Росії у 1944-1949 рр. [252-256; 451], О. Вертилецка вивчала проблему на матеріалах Свердловської області РРФСР [220; 442], а її колега В. Альбов дослідив питання репатріації військовополонених на прикладі Нижньогородської області [455]. Кандидатська дисертація І. Толстих (2005 р.) присвячена аналізу феномену репатріації та репатріантів на території Новгородської області Росії [484]. У статтях і монографії А. Сулова, написаних на матеріалах Пермської області Росії, розглянуто окремі групи так званого «спецконтингенту», їх соціальний і правовий статус у радянському суспільстві, зокрема й у період масової репатріації [389; 390].

Доробок західної історіографії нашої теми передусім репрезентують праці американських, англійських і німецьких дослідників. Книга американського вченого М. Еліота «Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944-1946 рр.» [415] присвячена аналізу складних і суперечливих відносин між

Радянським Союзом і США щодо репатріації переміщених осіб на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період. Проблемі насильницької репатріації до СРСР радянських переміщених осіб із території Великобританії присвячені книги англійських істориків Н. Бетелла «Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944-1947 рр.» [407] і Н. Толстого-Мілославського «Жертви Ялти». Остання вийшла друком у Лондоні 6 лютого 1978 р., а за десять років потому була перекладена російською мовою у Франції [393]. Автор займає чітку антирадянську позицію та в стилі «холодної війни» звинувачує сталінський режим у широкомасштабних репресіях і розстрілах без суду та слідства тисяч колишніх військовополонених повернутих англійцями до СРСР у порядку обов'язкової репатріації. Більшість наведених у праці жахливих фактів масових розстрілів репатріантів не знайшли підтвердження документально, а відтак книга «Жертви Ялти» викликає у більшості сучасних дослідників проблеми, особливо російських, неприхований скепсис. Проблему репатріації радянських громадян із території повоєнної Німеччини розглядає у своїй книзі – «Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941-1945» німецький історик В. Якобмайер [433].

Згадані роботи, як і інші публікації західних учених в основному присвячені проблемі перебування переміщених осіб у країнах Західної Європи після закінчення Другої світової війни, примусовій репатріації до СРСР тих колишніх радянських громадян, які не бажали повертатися в країну свого народження. Водночас, більшість західних фахівців проблеми зазначають, що небажання повертатися було характерним для поведінки невеликої кількості радянських переміщених осіб – більшість щиро намагалися скоріше потрапити на Батьківщину.

Серед сучасних досліджень західних істориків з історії радянської репатріації слід назвати книгу німецької дослідниці Ульріки Гьокен-Гайдль «Зворотній шлях. Репатріація радянських військовополонених і примусових робітників упродовж та після Другої світової війни» [422], а також спільний австрійсько-російський проект «Раби Гітлера – зрадники Сталіна. Аспекти

репресій щодо примусових робітників і військовополонених» (керівник – Ш. Карнер) [448].

Ціла низка досліджень західних істориків останнього десятиліття присвячені повоєнним емігрантам до Північної Америки, або ж висвітленню радянської повоєнної дійсності. Серед цих праць відзначимо збірник інтерв'ю з репатріантами – вихідцями з Прибалтійських країн – тодішніх республік СРСР та України, які емігрували до США [464], а також працю канадського історика українського походження Л. Луцюка [439] про життя колишніх переміщених осіб – українців за океаном. Ще одна дослідниця українського походження М. Дичок, вивчала чинник переміщених осіб – біженців у повоєнній міжнародній політиці [415]. Порівняти системи примусового трудового використання у нацистській Німеччині та сталінському СРСР (на прикладі регіону Донбасу) спробувала Т. Пентер у монографії «Вугілля для Сталіна і Гітлера. Праця та життя у Донбасі в 1929-1953 рр.». Серед інших категорій примусових робітників у сталінській системі «великого трудового табору» дослідниця розглядає репатріантів – оstarбайтерів і військовополонених [445]. Дисертаційне дослідження М. Блеквела «Режимне місто першої категорії: досвід повернення радянської влади в Київ: 1943-1946 рр.» (Університет Індіана, США, 2005 р.) репрезентує киян-репатріантів як громадян з обмеженими правами, яким заборонялося повертатися до Києва [409].

Українські дослідники звернулися до проблеми репатріації переміщених осіб зовсім недавно – на межі ХХ-ХХІ ст. Важливе місце у становленні вітчизняної історіографії проблеми репатріації переміщених осіб посідають наповнені значним фактичним матеріалом, аналітично глибокі наукові дослідження відомого українського історика М. Ковалю. Першою працею, де автор ще досить обережно торкався питання про повернення на рідну землю оstarбайтерів з України, стала його монографія «Боротьба населення України проти фашистського рабства» (1977 р.) [309].

Проте серйозне документальне вивчення проблеми стало можливим лише з утвердженням державної незалежності України. Деякі аспекти репатріації розкрито у підсумковому томі «Безсмертя» історико-меморіального

дослідження «Книга Пам'яті України». Його авторський колектив доклав зусиль для вивільнення видання від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон'юнктурних висновків. У частині праці, присвяченій сумній долі українських остарбайтерів (автор М. Коваль) йшлося також і про їх репатріацію до СРСР, наголошувалося на негативних, образливих для безневинних людей сторонах цього процесу [311, с. 208-211].

Значну увагу проблемі репатріації українських остарбайтерів і військовополонених М. Коваль приділив у працях, написаних у другій половині 1990-х рр. Йдеться передусім про його статтю «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна», надруковану в кількох числах журналу «Політика і час» у 1998 р. [308], а також монографію «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах» (Київ, 1999 р.) [310]. Знаний та авторитетний український історик глибоко аналізує ту невинуватену суворість і жорстокість, що її виявляв сталінський тоталітаризм до своїх громадян, які не з власної волі опинилися за межами СРСР у період війни.

Важливе теоретичне значення для дослідження проблеми репатріації переміщених осіб сьогодні мають історіографічні та історично-методологічні розвідки О. Лисенка про предметну сферу наукових досліджень і феноменологію історичної пам'яті війни [330], та «проблему остарбайтерів» як один із векторів модерних досліджень соціальної історії [333].

Певний внесок у дослідження проблеми репатріації переміщених осіб з України становлять праці київської дослідниці О. Буцько. Авторка зосереджує увагу на перебігу репатріаційного процесу українських громадян у 1944-1946 рр. [230-232], аналізує суперечливі та складні процеси, що відбулися на долі тих, хто повернувся на батьківщину [231].

Вагоме значення для висвітлення проблеми репатріації в контексті повернення на Батьківщину українських примусових робітників з Поділля мають праці вінницького дослідника С. Гальчака. Найважливіші положення та висновки, опрацьовані в численних наукових статтях автора [242-251; 254-263] та узагальнено в п'ятому розділі кандидатської дисертації С. Гальчака («Репатріація насильно вивезеного нацистами населення Поділля») [445], в

окремих розділах низки монографічних досліджень останніх років [252; 253; 264], а також у його докторській дисертації [463]. Дослідник узагальнив діяльність партійно-радянських органів по зустрічі та облаштуванню оstarбайтерів, зокрема зачепив аспект їх ідеологічної обробки, а також розкрив ставлення державно-політичної влади СРСР та УРСР до репатріантів.

У кінці 1990-х рр. тему репатріації та її ідеологічні аспекти досліджує в контексті проблеми становища українських біженців і переміщених осіб в період після Другої світової війни Л. Стрільчук. Окреслені питання склали частину предметної сфери окремих її наукових статей [382-388] та захищеної у 1999 р. кандидатської дисертації [483].

Окремі вітчизняні дослідники зробили спробу висвітлити долю репатрійованих примусових робітників на регіональному рівні. У працях О. Забронець «Волинські оstarбайтери (1941-1945)» [288] і Д. Букалова «Ostarбайтери Донбаса» [228], Н. Житарюк [287] серед інших питань, ці автори звертаються і до характеристики процесу репатріації та тих суб'єктивних труднощів, що їх довелося перетерпіти поверненням. Проте дослідженням бракує повноти наукового аналізу, заглибленості в сутність порушених питань, обґрунтованих узагальнень і висновків. Специфіку організації повернення колишніх примусових робітників до Галичини та їх повоєнного облаштування проаналізувала у кількох спеціальних публікаціях Т. Лапан (Колтун). У контексті Галичини дослідниця вивчала організацію системи репатріаційних органів у СРСР [329], умови та шляхи повернення українських оstarбайтерів на батьківщину [314].

Український вектор репатріації переміщених осіб після Другої світової війни є темою наукових студій М. Куницького [320-323; 325-326]. Досліджуючи особливості репатріаційного процесу до СРСР у контексті України, автор обстоює тезу про його примусовий характер. Дослідник робить висновок про те, що радянська влада намагалася повернути на батьківщину усіх без винятку своїх громадян, попри бажання частини з них залишитися на Заході, а небажання повертатися розцінювалося режимом як злочин. Він переконаний, що Радянський Союз здійснював погано організоване і

недостатньо забезпечене переміщення великої маси людей. На думку вченого, значна частина репатріантів не витримувала процедури фільтрації та в кращому випадку направлялися жити й працювати в місця віддалені від їхніх родин, на важку фізичну роботу, без урахування кваліфікації та бажання самих людей [324, с. 186-189].

У контексті теми оstarбайтерів київського регіону розглядає проблему репатріації 1944-1953 рр. Т. Пастушенко. Цьому тематичному зрізу авторка присвятила кілька своїх наукових статей [347; 350], четвертий розділ кандидатської дисертації («Організація повернення колишніх оstarбайтерів на батьківщину») [477], розділи в кількох індивідуальних [348; 351] та колективних [196; 349] монографіях. У названих працях розглядаються передумови створення та особливості функціонування радянських репатріаційних органів, викладено головні напрями та результати діяльності цих структур у Київській області, подано соціальну характеристику репатріантів. На думку авторки головними факторами, котрі визначили напрями діяльності репатріаційних органів СРСР, були економічна необхідність повернення працездатних осіб репродуктивного віку та ідеологічні застереження стосовно громадян, які на деякий час повністю вийшли з під контролю радянської тоталітарної системи. Дослідниця стверджує, що методи, якими проводилася репатріація вказували на ставлення в СРСР до колишнього оstarбайтера, як до кримінального злочинця [477, с. 16-17].

Позиція українських громадських об'єднань зарубіжжя щодо репатріації переміщених осіб з України до СРСР стала предметом спеціального студіювання в публікації М. Головка [272]. Окремі аспекти становлення та діяльності органів репатріації в Українській РСР у 1944 р. висвітлюються у статті М. Терентьєва [392]. Вперше на матеріалах МВС України дослідив питання нормативно-правового регулювання процедури перевірки переміщених осіб радянськими органами внутрішніх справ та державної безпеки О. Потильчак [362; 364]. Його авторству належать також дослідження, присвячені організації та діяльності обласних відділів у справах репатріації [363; 365; 366], прикордонних перевірко-фільтраційних пунктів НКВС СРСР

на території Української РСР у 1944-1947 рр. [359-361]. Вчений чітко розмежує такі установи системи репатріації як перевірконо-фільтраційні пункти та перевірконо-фільтраційні табори, наголошуючи на суттєвій відмінності в завданнях і функціях останніх. У контексті забезпечення робочою силою повоєнного відновлення промисловості й транспорту України у вивчав проблему репатріації І. Ветров [236].

В останнє десятиліття з'явилася низка дисертаційних досліджень українських авторів, предметна сфера яких має дотичне відношення до теми нашого дослідження, або ж частково стосується її окремих аспектів. Наприклад, питання організації та проведення радянською владою ідеологічних, агітаційно-пропагандистських і контрпропагандистських заходів серед переміщених осіб і репатріантів з України розглядає у кількох своїх статтях С. Гальчак [245; 255]. Побут і дозвілля репатріантів-селян у повоєнний період стали темою дослідження В. Мічуди [474]. Пропагандистські та контрпропагандистські заходи нацистської Німеччини та СРСР на теренах окупованої України в роки Другої світової війни стали предметом вивчення в монографії та докторській дисертації О. Салати [374]. Авторка, зокрема, проаналізувала інформаційне протистояння між сторонами й прослідкувала зміни в настроях місцевого населення.

Корисними в контексті опрацювання джерельної бази нашого дослідження є дисертаційні праці А. Мелякова та Є. Максимчук. Перша побудована на аналізі масових джерел з історії депортації та повернення на батьківщину цивільного населення Харківщини [473]; друга – на вивченні такого повноцінного джерельного комплексу як матеріали державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України [472]. Політичне, агітаційно-пропагандистське, візуальне й художнє використання пам'яті про репатріацію в контексті повоєнного дискурсу історії війни характеризують, виконані в руслі дослідження історії пам'яті, монографію та докторську дисертацію Г. Грінченко [273; 466].

Певний внесок у вивчення проблеми агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації серед переміщених осіб і поверненців

з України у 1944-1953 рр. зробив і автор дисертації. В опублікованих протягом 2013-2016 рр. наукових статтях висвітлюються всі основні аспекти даного дисертаційного дослідження [200-206].

Підводячи підсумки, зазначимо, що праці присвячені висвітленню різних аспектів повоєнної репатріації окремих категорій радянських громадян – остарбайтерів, військовополонених, біженців, колабораціоністів, хоч і складають досить широке коло досліджень, проте далеко не всі аспекти цієї багатовимірної проблеми є однаково добре вивченими. Зокрема, й досі малодослідженою залишається агітаційно-пропагандистська складова в діяльності радянських органів репатріації в Україні на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період.

Висновки до розділу 1

Історичне вивчення проблеми радянських переміщених осіб і репатріантів періоду Другої світової війни загалом і теми ідеологічного й агітаційно-пропагандистського забезпечення процесу їх репатріації зокрема, упродовж другої половини ХХ ст. характеризувалися нерівномірністю й непослідовністю у вивченні питання, спричиненою ідеологічним протистоянням між СРСР і західними країнами. Через небажання правлячого в СРСР партійно-номенклатурного режиму відкривати громадскості «незручні» факти радянської дійсності проблема репатріації переміщених осіб фактично була виведена за межі предметного аналізу в працях радянських вчених, а закритість джерельної бази протягом десятиліть генерувала документально непідтверджені судження, сприяла поширенню ідеологічної міфотворчості.

Радянська історіографія нашого питання вкладається у два хронологічні періоди. Перший період окреслений серединою 1940-х – серединою 1980-х рр. Другий тривав із середини 80-х рр. до початку 90-х рр. ХХ ст. Характерними ознаками першого періоду історіографії проблеми є відверте ігнорування теми репатріації як предмету окремого спеціального дослідження. Поодинокі наукові розвідки, що все ж з'являлися, мали відверто замовний характер і були

знаряддям ідеологічної пропаганди. До кінця 1980-х рр. історія репатріації виглядала суцільною «білою плямою» навіть на тлі інших, далеко не розроблених у радянській історіографії, сторінок Другої світової війни.

Зарубіжна історіографія другої половини ХХ ст. у контексті проблеми репатріації переміщених осіб – громадян СРСР характеризувалася переважно вивченням перебування переміщених осіб у країнах Західної Європи після Другої світової війни, а також примусової репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. Недоліком цих праць, що певним чином уподібнює їх з дослідженнями радянських істориків, є надмірна політизація питання й обмеженість джерельної бази, представленої переважно мемуаристикою.

Із крахом СРСР і відкриттям доступу до архівів вивчення проблеми репатріації радянських переміщених осіб помітно активізувалося. У новітній українській історіографії ця тематика досліджувалася переважно в контексті повернення на батьківщину оstarбайтерів. Поза увагою вчених досі лишаються завдання радянської ідеології й пропаганди в контексті роботи з репатріантами-українцями, функціональне забезпечення, напрямки, форми й методи та особливості агітаційно-пропагандистської роботи на різних етапах репатріаційного процесу. Остання обставина й визначила наукову актуальність обраної для дослідження проблеми.

Аналіз опрацьованої джерельної бази проблеми дисертації дозволяє зробити висновок про її цілком достатнє документальне забезпечення. Вивчені архівні фонди охоплюють практично всі сторони та напрямки діяльності органів репатріації в Українській РСР і в сукупності з наративними джерелами дозволяють комплексно вивчити проблему ідейно-політичної та агітаційно-пропагандистської діяльності органів та установ репатріаційної вертикалі серед переміщених осіб з України в роки Другої світової війни та повоєнний період.

Розділ 2

ІДЕЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА СКЛАДОВА В РОБОТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

2.1. Основні засади радянської пропагандистської роботи серед репатріантів-українців.

Друга світова війна 1939-1945 рр. принесла людству не лише смерті на фронті та в тилу, небачені до цього спустошення й руйнування. Війна породила гуманітарну катастрофу, що втягнула у свою орбіту десятки мільйонів людності цілих країн і континентів набравши справді планетарного масштабу. В часи воєнного лихоліття тільки у Європі, за різних обставин і з різних причин, десятки мільйонів військовополонених, біженців, добровільних і примусових трудових мігрантів, евакуйованих громадян опинилися поза межами власних держав, або ж стали внутрішніми переміщеними особами. Лише з радянського боку цих людей нараховувалося не менше 5 млн. [167, с. 126; 184, с. 47]. Більшу їх частину складало радянське цивільне населення, вигнане нацистськими окупантами на примусові роботи до Німеччини та інших окупованих країн Європи, а також понад 2 млн. радянських військовополонених [184, с. 345]¹. До числа радянських громадян – переміщених осіб належали й біженці, які відступили разом із німецькою армією, а згодом осіли на території країн Західної Європи. Очевидно, що серед цих людей були не лише колабораціоністи, члени їхніх родин чи особи одурманені нацистською пропагандою, але й ті, котрі на власному прикладі відчувши реалії сталінського СРСР не хотіли більше випробувати долю й

¹ Тут і далі наведена автором з посиланнями на опубліковані історико-статистичні праці кількість переміщених осіб і репатріантів – радянських громадян до цього часу є предметом дискусії. З'ясування даного питання не належить до кола завдань дисертаційного дослідження, а статистичні дані використовується дисертантом з метою обґрунтування масштабів проблеми переміщених осіб для повоєнного світу.

повертатися до країни «соціалізму, що переміг». Настрої цієї частини мігрантів з України яскраво й пристрасно висловив у своєму відкритому листі-памфлеті «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946 р.) відомий український письменник і публіцист, уродженець Полтавщини, довоєнний в'язень сталінських таборів І. Багрянний: «[...] Для європейців і для громадян усіх частин світу дивно і незрозуміло, як то може людина утікати від своєї Вітчизни і не хотіти вертатися до неї. То мабуть великі злочинці, що бояться кари за великі гріхи перед своєю Вітчизною? [...] Я не є злочинцем супроти своєї вітчизни, а навпаки, я витерпів за неї третину свого життя по радянських тюрмах [...] нині я не хочу вертатися до неї. Чому? Бо там більшовизм [...]» [217, с. 73-90]. Не бажаючи повертатися до СРСР взагалі частина переміщених осіб сприймали репатріацію як насильство над особистістю і всіляко намагалися її уникнути. За пізнішими офіційними даними радянської сторони чисельність так званих «неповерненців» становила понад 450 000 осіб, серед яких нараховували до 200 000 колишніх військовополонених [290, с. 39; 184, с. 324]. При всьому цьому, для більшості ж наших співвітчизників повернення додому, до своїх рідних і близьких, було довгоочікуваним і жаданим. Частина примусових мігрантів хоч і зголосилися на повернення додому, але чекали репатріації з острахом.

Розмірковуючи над сенсами репатріації для сталінського керівництва СРСР сучасні дослідники виокремлюють у цій проблемі дві складові. Одна з них – економічна, полягала в бажанні влади залучити чималий трудовий ресурс поверненців до відбудови економіки. Інша складова мала ідеологічну природу. Залишення мільйонів співвітчизників поза межами держави – переважно у країнах Західної Європи – в логіці тоталітарного режиму загрожувало формуванням потужної хвилі нової еміграції, що могла бути використана «як знаряддя антирадянської політики в руках певних кіл» [290, с. 27].

Відповідь на питання, які саме завдання репатріації (економічні чи ідеологічні) були пріоритетними для керівництва СРСР(?), досить непрості. Очевидно, що внаслідок війни трудові ресурси СРСР понесли відчутні втрати. Відтак, «переміщені особи» були як ніколи потрібні зруйнованій війною країні,

а їх праця мала стати одним із вагомих чинників відбудови радянської економіки. Проте в історії з репатріантами Й. Сталіна та його оточення бентежило й інше. І пріоритети тут все ж визначав традиційний для радянського керівництва примат ідеологічного підходу. Ідеологічна загроза, що її вбачали в самому факті тривалого перебування радянських громадян поза межами країни, часом переважувала економічні розрахунки. І справді, величезна маса людей протягом кількох років поспіль перебували поза сферою впливу радянської ідеології і пропаганди. І це не був доктринальний вакуум. Скоріше навпаки. Добровільні й примусові трудові мігранти (остарбайтери), радянські військовополонені, евакуйовані особи й біженці відчували на собі неменший ідеологічний тиск нацистської пропаганди, що після падіння Рейху змінився пропагандою західних країн у власних зонах окупації Німеччини.

Головним засобом протидії «ідеологічним диверсіям заходу» тодішні радянські лідери визначили активну й цілеспрямовану політично-пропагандистську роботу, що мала супроводжувати всі етапи репатріаційного процесу й адаптації поверненців на батьківщині. Відтак, завдання повернення власних громадян на батьківщину набувало для влади пріоритетного ідеологічного змісту. Майже на десятиліття ідеологічно-пропагандистська обробка тих хто повертався стала одним із головних напрямків роботи радянських органів і установ репатріації й, зокрема, в Українській РСР.

Український контекст репатріаційної проблематики для політичного керівництва СРСР був особливо важливим. Лише за офіційними радянськими даними із 5,26 млн. осіб вигнаних нацистами на примусові роботи з окупованих територій СРСР понад 2,4 млн. осіб (майже 46 %) походили з України [184, с. 724]. Із понад 2 млн. радянських військовополонених, яким вдалося вижити в нацистських таборах, мінімум чверть становили етнічні українці, або ж вихідці з Української РСР [184, с. 324-325]. Але справа тут не тільки і не стільки в чисельності потенційних репатріантів – хоча цей фактор і був одним із визначальних на тлі гострого дефіциту трудових ресурсів на очищених від окупантів територіях.

Переміщені особи з України, поряд з прибалтами, західними білорусами та румунами Бессарабії (за радянською версією – молдаванами) становили настільки важливий демографічно настільки ж і проблемний ідеологічно контингент репатріантів. Відтак, для організаторів процесу репатріації, хай навіть і обов'язкової, особливо важило врахування історичних, етнокультурних і ментальних реалій повоєнної Радянської України, інших чинників, що впливали або могли впливати на рішення співвітчизників повернутися на батьківщину. У цьому контексті ідеологічні функціонери зустрілися з реальністю, що демонструвала як перешкоди так і сприятливі для репатріації фактори.

Справжньою проблемою для радянського керівництва, по-суті основним дестабілізуючим процес репатріації переміщених осіб-українців або ж вихідців з України чинником виявилася їх ментальна, політична й ціннісна дезінтеграція. Донедавна роз'єднаний кордонами держав із різним політичним й ідеологічним устроєм український етнічний масив і після «золотого вересня 1939 року» не став однорідним. Українці, які населяли приєднані до УРСР у 1939-1940 рр. західні й південно-західні регіони, ні ментально ні в соціокультурному та господарсько-економічному сенсах не були цілковито радянізовані. Значною мірою їх світобачення й спосіб життя залишалися сформованими практикою довоєнною. Не зайвим доказом цієї нашої тези є той факт, що серед підрахованих станом на 1 січня 1952 р. радянськими органами репатріації 451561 особи представників так званої «другої еміграції», тобто переміщених осіб, які відмовилися повертатися до СРСР, 144 934 – були етнічними українцями. Серед таких осіб близько 75 % належали до категорії так званих «західників», тобто вихідців із територій анексованих СРСР у 1939-1940 рр., і лише чверть походили з довоєнних радянських територій [290, с. 39]. І це не межа. Відомий російський дослідник проблеми В. Земсков свого часу висловив припущення, що «[...] якби репатріація була добровільною, то чисельність радянських громадян, які не повернулися до СРСР склала б не майже 0,5 млн., а, імовірно, близько 1 млн. [...]» [293, с. 5] На думку російського дослідника, американські та британські союзники розглядали

литовців, латишів, естонців, а також західних українців – колишніх підданих Австро-Угорщини та їхніх нащадків, як «[...] складову частину європейської цивілізації, тоді як практично всі інші вихідці з СРСР вважалися азіатами чи напівазіатами, тобто представниками іншої цивілізації. До всього «західники» у своїй масі не розглядалися, як носії радянської ідеології [...]» [290, с. 346].

Така роз'єднаність посилювалася й реаліями 1941-1944 рр., коли Україна взагалі не існувала як етнічна чи політична цілісність. Захоплена Угорщиною Підкарпатська Русь, дистрикт «Галичина» у складі німецького генерал-губернаторства Польщі, румунські генерал-губернаторства «Буковина» та «Бессарабія» стали частинами держав-окупантів. Решту зайнятих українських теренів окупанти також роз'єднали, утворивши райхскомісаріат («Україна») і зону військової адміністрації під управлінням нацистської Німеччини та «Трансністрію» – під управлінням Румунії. У кожному з цих територіальних утворень, при всій загальній подібності, встановлений окупантами режим мав свої суттєві особливості, що поза сумнівом визначали не лише реальність становища, життя і стратегії виживання в умовах «нового порядку», але й впливали на формування моделей майбутньої поведінки. На думку відомого українського дослідника соціальної історії війни О. Потильчака, для одних це майбутнє поставало омріяним визволенням Червоною армією та поверненням радянського ладу. Інші бачили його в образі незалежної Української держави, за яку боролися в лавах ОУН і УПА. Настрої ж третьої, найбільшої за чисельністю групи українського підокупаційного соціуму, на нашу думку, можна характеризувати як напружене очікування того самого майбутнього. Буденність такого очікування проходила у щогодинних пошуках засобів виживання свого і родини у цій жахливій війні [358, с. 24-25].

Не надто змінив структуру цієї тріади настроїв та очікувань людей і факт їхнього перебування поза межами рідної землі. Примітно, що опинившись на заході під щільним тиском нацистського імперського міністерства пропаганди більшість наших співвітчизників, якщо не з острахом то з тривогою, очікували майбутнього. Тим більше, що й реальне становище примусових робітників з України у Німеччині, при всьому їх підневільному, принизливому статусі, було

не таким вже й однозначним. Поряд з поганими, часто каторжними умовами проживання, харчуванням впроголодь, відсутністю медичного обслуговування і тяжкою працею більшості оstarбайтерів, не такими вже й рідкісними були випадки іншого до них ставлення. Свідчення цьому – спогади колишніх примусових робітників. Багато з них згадують про співчутливе й гуманне ставлення до них окремих простих німців і посадовців на підприємствах, де ті працювали, добре поведження господарів приватних господарств тощо [173, с. 105, 117, 135, 195; 159, с. 164, 195, 200, 203, 205, 207, 208, 215, 216, 218, 220, 225, 226, 250, 254, 277, 280, 283 та ін.].

Водночас, мільйони переміщених осіб – радянських громадян отримали можливість на власні очі пересвідчитись у величезній прірві, що розділяла якість життя у їхній «найвільнішій у світі країні» і країнах західної Європи. Власний досвід життя за кордоном – це ще один чинник, який далеко не завжди працював на користь радянської пропаганди. Джерела доносять до нас і реакції людей подібні до тієї, що її висловив у липні 1945-го прибулий з Німеччини репатріант Андрій Михайлович П., 1908 року народження. Зі слів агента НКДБ, колишній кандидат у члени ВКП(б), завгосп паливного управління Ворошиловградської області розповідав своїм товаришам по службі: «Дивіться, які з Німеччини повертаються люди – радісні, повні, культурні [...] У Німеччині життя хороше. Народ там жив добре, у крамницях усього було повно й дешево. Німці народ культурний, техніка в них розвиненіша аніж в Радянському Союзі. А в нас народ живе погано [...]». Мабуть все ж особистий досвід життя у Німеччині дозволив Анні Ш., 1920 р. із села Богданівка Верхне-Тепловського району Ворошиловградської області стверджувати, що «[...] у німецькому таборі було краще ніж вдома. Для чого нас лишень звільнили [...]». А ось її 19-річна землячка із села Мостки Білокуракінського району Віра З. ще красномовніше передавала свої враження від побаченого на батьківщині: «[...] коли я вступила на територію СРСР, то немовби опинилася в брудній ямі [...]» [115, арк. 24]. Мабуть все ж таки мали підстави укладачі аналітичної записки, що надійшла на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова 30 липня 1945 р. заявляти: «[...] Деяка частина громадян, які повертаються,

налаштована в антирадянському, вірніше в пронимецькому дусі. Характерно, що відкрите звеличення фашистської Німеччини, ведеться, головним чином, особами, які працювали не в тяжких умовах великого виробництва, а тими, які знаходилися в обслузі фермерів, торговців, утримувачів їдалень і ресторанів, у приватних будинках [...]» [115, арк. 23]

Поряд з чинниками, що ускладнювали завдання радянської пропаганди в роботі з переміщеними особами – вихідцями з України були й такі, що цим завданням сприяли. Так, на цілі радянської пропаганди в роботі з репатріантами-українцями об'єктивно працював традиційний патріархальний уклад українського селянства, яке складало переважну частину переміщених осіб з України. Більшість депортованих українців: хлопців і дівчат, чоловіків і жінок, синів і доньок, молодих матерів, попри всі перестороги й тривожні очікування, воліли якнайшвидше повернутися до своїх родин в Україну. На користь такого висновку свідчать численні усні джерела – значна частина колишніх оstarбайтерів в особистих спогадах згадували про те, що понад усе хотіли повернутися додому, до своїх рідних і близьких. Це було їх найзаповітнішим бажанням. Наприклад, багато років по війні колишня оstarбайтер О. Мішкевич, з Рівненщини, згадувала: «[...] А мене лиха доля додому принесла. Як магнітом тягнуло мене додому. Так любила свою Україну [...]» [173, с. 84]. Відома вітчизняна дослідниця тематики оstarбайтерів Т. Пастушенко у своїй монографії, присвяченій долі примусових робітників з Київщини, зазначала про те, що практично усі опитані нею очевидці заявляли – вони поверталися додому добровільно. І це незважаючи на агітацію виїздити на проживання до західних країн, пропозиції господарів залишитися у Німеччині чи застереження стосовно небезпеки повернення в СРСР [348, с. 188].

Існував ще один чинник, що значно полегшував радянському режиму реалізацію завдань агітаційно-пропагандистської обробки репатріантів – це тотальний інформаційний голод, що його переживали наші співвітчизники вдалині від батьківщини – на території чужої ворожої держави. Так, за словами знаного вінницького історика, дослідника проблеми українських примусових

робітників у рейху, С.Гальчака «[...] Окрім хліба насущного люди, які поверталися з нацистської каторги, гостро потребували також, образно кажучи, хліба духовного. Роками відірвані від рідної землі, не маючи на чужині ніякого доступу до поточної суспільно-політичної інформації, на батьківщині вони жадібно ловили кожне слово тих, хто міг повідати про останні події в світі, СРСР, Україні, області, районі, про перемоги Червоної армії над німецькими загарбниками, зовнішню і внутрішню політику Радянської держави у післявоєнний час. Зрозуміло, коло інтересів не обмежувалось лише цим, оскільки їхній інформаційний голод був тотальним, стосувався буквально всіх аспектів суспільно-політичного життя, економічних, соціальних та інших питань [...]» [264, с. 254-255]. У своїй докторській дисертації автор наводить слова колишнього оstarбайтера з Вінниччини Г. Мазура, який з цього приводу згадував: «[...] Ми хотіли чути і слухали все, що нам казали, бо ж стільки були не вдома. Там, у Німеччині, чули тільки: «Арбайт»! А тут стільки всякого! [...] Це як голодному до їжі допасти [...]»[464, с. 241]. Підозрюємо, що така готовність людей сприймати на віру будь-яку інформацію, аби вона лишень надходила з батьківщини, значно полегшувала роботу радянським пропагандистам.

Слід звернути увагу на той факт, що інформаційна контрпропагандистська підготовка питання про повернення переміщених осіб – радянських громадян на батьківщину була розпочата в радянському публічному просторі задовго до старту самої репатріаційної програми – практично з моменту початку масової депортації цивільного населення окупованих територій на примусові роботи до рейху – у 1942 р. Як стверджує харківська дослідниця Г. Грінченко, «[...] Перші повідомлення про долю людей, які опинилися на примусових роботах, були опубліковані в газетах і мали на меті інформування читачів про надзвичайно важкі умови перебування в неволі, не в останню чергу в руслі контрпропаганди, як відповідь на потужну агітацію окупаційних властей щодо переваг «корисної й добре оплачуваної роботи в Німеччині»» [273, с. 182-183]. Авторка тут має на увазі матеріали в «Красной звезде», «Правде» і «Комсомольской правде», опубліковані у червні-вересні 1942 р. [372; 377; 391],

про велике пропагандистське значення яких відзначалося в оприлюдненому на Нюрнберзькому процесі нацистському «Меморандумі Центрального бюро з обліку східних народів щодо сучасного стану питання східних робітників» від 30 вересня 1942 р. [168, с. 242]. Практично одразу ж у цей контрпропагандистський контекст було вписано й український сегмент. Відкривала список подібних публікацій брошура З. Шульги «Українське селянство не буде у фашистській неволі» [405]. Примусову трудову депортацію співвітчизників до Німеччини її автор показував як невід'ємну складову колонізаційної політики окупантів в Україні.

Вперше про нацистські плани «[...] насильницького вигнання на примусові роботи кількох мільйонів радянських громадян – міських і сільських жителів [...]» було публічно заявлено в Ноті народного комісара закордонних справ СРСР «Про жахливі злочини, звірства і насилля німецько-фашистських загарбників в окупованих радянських районах і про відповідальність німецького уряду і командування за ці злочини» від 27 квітня 1942 р. [161, с. 9]. Проте справді програмним для формування змісту радянських пропагандистських матеріалів щодо нацистської політики примусового вербування і депортації робочої сили з окупованих територій СРСР став інший документ – Нота народного комісара закордонних справ СРСР В. Молотова «Про масове, насильницьке введення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян і про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян у Німеччині» від 11 травня 1943 р. Структура й зміст цього розлогого документу, що складається з п'яти частин, не залишає сумнівів, що саме він став базовим для визначення основних тематичних ніш контрпропагандистської кампанії із засудження нацистської політики примусових трудових депортацій. Остання посіла в цьому документі чільне місце серед інших «[...] незчисленних, жорстоких злочинів [...]» німецьких властей, які «[...] по планам і інструкціям гітлерівського уряду і військового командування [...] систематично грабували, мордували, вбивали радянських громадян, умертвляли військовополонених, піддавали суцільному руйнуванню радянські міста і села, виганяли в німецьке

рабство сотні тисяч радянських громадян [...]». Автори дипломатичного документу не мали сумніву й щодо причин насильницьких трудових депортації, що мала «[...] поповнити гострий брак робочої сили в Німеччині й вивільнити із німецької промисловості додаткові людські резерви для сильно потріпаній гітлерівської армії [...]» [154, с. 313-314]. У наступних розділах Ноти, на основі отриманих радянською стороною документальних свідчень, викривалися нацистські плани й конкретні накази щодо «поневолення мирних мешканців окупованих радянських районів», оприлюднювалися практичні заходи нацистської окупаційної влади, спрямовані на «насильницьке вигнання радянських людей в німецько-фашистське рабство», показувалися «нелюдські муки й загибель радянських громадян у німецько-фашистській неволі». Заключна частина документу визначала «відповідальність німецьких властей і німецьких громадян, винних у нелюдській експлуатації насильно уведених радянських громадян» [154, с. 314-329]. Тим самим у Ноті від 11 травня 1943 р. були намічені основні тематичні складові радянського контрпропагандистського дискурсу в контексті нацистської політики залучення населення східних окупованих територій до праці в рейху: планування використання праці примусових робітників зі сходу; практика насильницького вербування та вивезення наших співвітчизників до Німеччини; трагічний досвід перебування в нацистському рабстві; активний і пасивний опір населення окупованих територій мобілізаційним заходам і примусовій праці в рейху, а також невідворотність покарання нацистських злочинців за скоєні ними злочини.

Важливе місце в контексті активізації ідеологічно-пропагандистської роботи, як напрямку діяльності державних і партійних органів на території УРСР належить постанові ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР». У документі ЦК вимагав від партійних організацій досягти рішучого поліпшення політично-виховної роботи серед населення, підвищення активності комуністів і покращення їх ідейно-теоретичного рівня, посилення ідейно-політичної боротьби з українськими націоналістами і всякими проявами націоналізму в

науці, літературі та мистецтві. 7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи з виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 року «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» [199, Т. 3, с. 250].

Перші кроки в реалізації пропагандистських заходів у рамках репатріаційної програми РНК СРСР зробив на початку осені 1944-го. 6 жовтня того року радянський уряд доручив щойно призначеному уповноваженому в справах репатріації, генералу-полковнику П. Голікову підготувати й поширити через засоби масової інформації урядове звернення до радянських громадян і військовополонених, які знаходилися поза межами СРСР і підпадали під категорію переміщених осіб. Виконуючи це завдання керівник відомства репатріації на початку листопада 1944 р. дав інтерв'ю кореспонденту ТАРС, у якому виклав позицію радянського керівництва щодо питання репатріації громадян СРСР [162]. Базова пропагандистська ідея цього звернення, надзвичайно проста й лаконічна, була викладена вже в перших двох абзацах документу: «[...] В результаті великих перемог Червоної армії та армій наших союзників багато тисяч радянських людей вирвалися із ворожого полону [...] вони чекають свого повернення на Радянську Батьківщину. Радянський уряд застосовує усі заходи для того, аби це палке бажання наших громадян якнайшвидше здійснилось [...]». Верхом пропагандистської патетики виглядали фінальні слова звернення: «[...] день повного й остаточного розгрому ворога [...] буде радісним днем визволення наших радянських братів і сестер [...] Перед радянськими людьми, звільненими із німецького рабства, відкриваються широкі можливості повернутися в рідні місця і до своїх родин, зайнятися своєю справою та беззавітно служити своєму народу, своїй Батьківщині» [154, с. 300, 303].

Інша частина озвученого П. Голіковим урядового звернення мала виразно контрпропагандистське спрямування. За його словами «[...] Люди, вороже налаштовані до радянської держави намагаються обманом, провокацією і т. ін., отруїти свідомість наших громадян, примусити їх повірити потворній брехні, мовляв Радянська Батьківщина забула їх, відреклася від них і не вважає їх

більше радянськими громадянами. Ці люди залякують наших співвітчизників тим, що у випадку повернення на Батьківщину вони начебто будуть піддані репресіям. Зайвим є заперечувати такі нісенітниці [...] Радянська країна пам'ятає і піклується про своїх громадян, які потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті вдома як сини Батьківщини. В радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під німецьким насиллям і терором скоїли протилежні інтересам СРСР дії, не будуть притягнені до відповідальності, якщо вони повернувшись на Батьківщину стануть чесно виконувати свій обов'язок [...] Усім радянським громадянам, які повертаються, буде надано повну можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога і здобуванні перемоги: одним – зі зброєю в руках, другим – на виробництві, третім – у царині культури. При цьому всім їм надається належна матеріальна допомога і підтримка в побутовому облаштуванні, у лікуванні, навчанні [...]»[154, с. 301-302].

Опубліковане в «Правді», широко розтиражоване в регіональній пресі й видане окремою листівкою, це інтерв'ю стало першою масштабною контрпропагандистською акцією кремлівського керівництва спрямованою на потенційних репатріантів. Людей, перш за все цивільних примусових робітників, намагалися переконати в тому, що вимушена праця на ворога не буде підставою для притягнення їх до кримінальної відповідальності. На думку Г. Грінченко, що її повністю поділяє автор, «[...] саме цю офіційно декларовану позицію, яку П. Голіков висловив від імені держави, було покладено в основу всіх пропагандистських заходів, цільовою аудиторією яких були не тільки численні примусові робітники, що на той час перебували в Німеччині, але й усе населення країни, до якого мала наново інтегруватися величезна маса репатріантів [...]» [273, с. 193] У випадку з радянськими військовополоненими все виглядало куди складніше – від відповідальності за здачу в полон їх ніхто не звільняв [182, с. 52]. У цьому питанні не було ясності, а відтак в руках опонентів сталінського режиму з числа західних союзників СРСР залишався потужний пропагандистський привід – репатріанти-військовополонені в цьому дискурсі були ніким іншим, як потенційними кандидатами на розстріл чи

ув'язнення в радянських таборах. Навіть схвалений 7 липня 1945 р. Президією Верховної Ради СРСР указ «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» не вирішив цю проблему, адже оголошена ним амністія за воїнські злочини не стосувалася пункту 22 статті 193-ї Кримінального кодексу РРФСР, що встановлювала відповідальність за «самовільне залишення поля битви під час бою і здачу в полон не викликану бойовою обстановкою».

У сучасній російській історіографії проблеми репатріації набула поширення теза про те, що указ ПВР СРСР від 7 липня 1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» нібито став остаточним кроком радянської сторони в напрямку вирішення проблеми щодо заспокоєння колишніх радянських військовополонених нацистських таборів своєю долею на батьківщині. Зокрема, неодноразово згадуваний нами В. Земсков у черговій праці на цю тему (2004 р.) пише, що «[...] у відповідності з цим указом *військовослужбовці оголошувались невідсудними* (курсив наш – Авт.), якщо опинялися в полоні [...] Під амністію потрапляли «порушники» воїнської присяги [...], які, перебуваючи в безвихідних ситуаціях, здалися в полон (включно з тими, хто був полонений будучи пораненим чи контуженим). Саме такі «порушники» склали переважну більшість військовополонених [...]» [292, с. 336-337].

Прочитання тексту згаданого указу не залишає сумнівів у безпідставності й надуманості таких висновків вченого. Насправді ж від кримінального покарання звільняли «[...] військовослужбовців, засуджених з відстрочкою виконання вироку в порядку примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР [...] осіб, засуджених за воїнські злочини по ст. 193-2, 193-5, 193-6, 193-7, 193-9, 193-10, 193-10а, 193-14, 193-15 і 193-16 Кримінального кодексу РРФСР [...]». Таким чином, встановлений указом виключний перелік амністованих статей стосувався: невиконання наказу; образи насильницькими діями підлеглого його начальника; самовільних відлучок; самовільного залишення військової частини чи місця служби в бойовій обстановці; неявки на службу без поважних причин; ухилення від призиву по мобілізації до лав РСЧА у військовий час; умисної

розтрати чи знищення предметів військового спорядження; порушення статуту караульної служби. Статті 193-22 (здача в полон не викликана бойовою обстановкою чи перехід на бік ворога) у цьому переліку не було, а відтак від відповідальності за «здачу в полон» радянських військовополонених ніхто не звільняв [Див.: 176, с. 406-407].

Далеко неоднозначний вплив на змістовність й інтенсивність агітаційно-пропагандистської роботи органів репатріації з поверненцями, і зокрема в Українській РСР, справили радянсько-американсько-англійські домовленості в цьому питанні. За рішенням керівників держав Антигітлерівської коаліції й на підставі ухвалених на Кримській конференції в Ялті у лютому 1945 р. двосторонніх радянсько-британських і радянсько-американських угод, по війні всі «переміщені особи» підлягали обов'язковій (незалежно від їх бажання) репатріації, тобто поверненню в країни походження. Зокрема, у статті 1 «Угоди щодо військовополонених і цивільних осіб звільнених військами, що знаходяться під Радянським Командуванням і військами, що знаходяться під Британським Командуванням», підписаної у Ялті 11 лютого 1945 р., йшлося: «[...] Всі радянські громадяни, звільнені військами, що діють під Британським Командуванням, і всі британські піддані, звільнені військами, що діють під Радянським Командуванням, будуть як найшвидше після їх звільнення відділятися від ворожих військовополонених й утримуватися окремо від них у таборах чи збірних пунктах до моменту передачі їх відповідно радянським або британським властям [...]». Стаття 7 цієї угоди містила положення, за яким «[...] Передача цих звільнених громадян чи підданих жодним чином не може бути затримана чи відкладена внаслідок вимог їх тимчасового використання [...]» [177, с. 264, 266-267]. Таким чином усі цивільні радянські громадяни і військовополонені, які перебували поза межами СРСР ставали потенційними примусовими репатріантами. Слід зазначити, що до текстів радянсько-британських і радянсько-американських двохсторонніх угод, підписаних під час роботи Кримської конференції, було включене положення, що не дозволяло проводити в таборах і пересильних пунктах для переміщених

осіб «[...] ворожу пропаганду, спрямовану проти [...] будь-якої з Об'єднаних націй [...]» [177, с. 265, 271].

Той факт, що «переміщені особи» – громадяни СРСР так або інакше, але все ж будуть повернуті на батьківщину, певним чином демотивував працівників радянських органів і установ репатріації проводити інтенсивну й змістовну агітаційно-пропагандистську та культурно-масову роботу серед контингенту. Як свідчать різного роду архівні документи органів репатріації УРСР, на початковому етапі цього процесу (від кінця серпня 1944 р. до початку червня 1945 р.) ідеологічно-пропагандистська обробка репатріантів або взагалі не проводилася, або ж була формальною, що називається – для звіту. У штаті відділу РНК УРСР, що опікувався репатріацією, навіть не було передбачено підрозділу чи посади відповідального за ідеологічно-пропагандистську («культурно-масову») роботу з тими, хто повертався на батьківщину [1, арк. 3]. Логіка думок працівників органів репатріації на місцях могла бути приблизно такою, якою її подає в одній з своїх монографій С. Гальчак: «[...] раз люди повернулися з Німеччини назад на Батьківщину, то немає ніякої потреби їх ідейно переконувати, агітувати за радянську владу. Перемога над гітлеризмом сама по собі є найкращим агітатором [...]» [259, с. 561-562]. Працівники органів репатріації у цей період своїми основними завданнями бачили якнайшвидше перевезення, прийом, реєстрацію і фільтрацію поверненців, їх харчування та матеріальне забезпечення в дорозі, працевлаштування та забезпечення житлом на місцях. Агітаційно-пропагандистська діяльність у цьому переліку далеко не була серед пріоритетних напрямків діяльності.

Складалася парадоксальна ситуація, коли правлячий в СРСР тоталітарний режим, який традиційно в усьому й завжди вбачав пріоритетними саме політико-ідеологічні мотиви, тут немовби «забув» про важливість ідеологічної «перековки» співвітчизників, які в роки війни вимушено чи цілком добровільно опинилися поза радянським пропагандистським полем. Проте ми маємо пояснення цьому феномену. На нашу думку йдеться тут передусім про бажання Й. Сталіна і його оточення якнайшвидше реалізувати ялтинські домовленості, повернути власних громадян до СРСР і таким чином поповнити трудовими

ресурсами відновлення зруйнованої війною промислової бази країни, зокрема й за рахунок робочих рук сотень тисяч репатріантів-українців. Маємо підстави стверджувати, що очевидні недопрацювання в ідеологічній обробці контингенту в цей період компенсувалися обов'язковою для репатріантів процедурою спеціальної перевірки, що її здійснювали органи НКВС-НКДБ СРСР у перевірко-фільтраційних і приймально-пересильних пунктах і таборах, а також за місцем проживання поверненців. Сам факт проходження такої перевірки повертав учорашнього репатріанта в реальність – він (вона) знову на рідній батьківщині, що вимагає від своїх громадян двох головних речей – беззастережної лояльності й самовідданої праці. Неприємна й принизлива процедура «фільтрації» повертала більшість тих, хто її проходив, у таку знайому з довоєнних часів атмосферу страху. Схоже на те, що окремі радянські партійні й державні функціонери та працівники спецслужб саме й розраховували на те, що страх – ця ментальна риса радянського громадянина – стане кращою «агітацією», справить на поверненців необхідний «виховний» ефект.

Проте зі зростанням потоку репатріантів партійно-державному керівництву СРСР ставало зрозумілим, що без негайної активізації ідеологічно-пропагандистського впливу на цю категорію громадян, завдання їх індоктринації ускладнюється, адже носіїв власних практик не радянського досвіду життя в країні з кожним днем ставало все більше. Тяжкі демографічні наслідки війни, що своїм вогняним жорном пройшла через кожную родину, соціально-побутові проблеми абсолютної більшості громадян ускладнювали ситуацію, а критична маса людей ідеологічно дезорієнтованих, вільних у своїх думках і помислах загрожувала режиму дестабілізацією соціальних настроїв.

Можливо саме ці резони стали каталізатором, який навесні 1945 р. змусив радянське політичне керівництво України звернути увагу на незадовільний стан ідеологічно-пропагандистської роботи з репатріантами-співвітчизниками. Наслідки не забарилися. 29 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про політичну роботу серед репатрійованого населення». Документ вимагав від обласних комітетів КП(б)У активізувати політичну та ідеологічну роботу з

громадянами, які поверталися з закордону, не лише в ході репатріації, але й після повернення додому на місцях мешкання [117, арк. 29].

Влітку 1945 р. станом ідеологічно-пропагандистської роботи з репатріантами занепокоїлися в Москві. 4 серпня 1945 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову № 225 «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами». У документі засуджувалися випадки відверто негативного ставлення партійних і радянських чиновників до репатріантів, а також вимагалось активізувати політичну роботу з поверненнями. У постанові читаємо: «[...] Окремі партійні і радянські працівники стали на шлях огульної недовіри до репатрійованих радянських громадян. Потрібно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулися, знову набули всіх прав радянських громадян і мають бути залучені до активної участі в трудовому й громадсько-політичному житті [...]» [292, с. 346]. Ухвалення постанови загалом позитивно вплинуло на активізацію й покращення політико-ідеологічної роботи з репатріантами, хоча й повністю не ліквідувало формальне ставлення багатьох партійних функціонерів і рядових агітаторів до цього напрямку роботи.

Як бачимо, поле для діяльності радянського режиму в царині ідейно-пропагандистської обробки переміщених осіб – потенційних поверненців і репатріантів-українців обіцяло бути зовсім непротим. Радянських пропагандистів неминуче чекала зустріч з долями конкретних людей, чималим набором досвіду індивідуальних практик життя на заході та різними мотиваціями повернення. При цьому завдання більшовицьких пропагандистів залишалось незмінним – забезпечити репатріацію максимальної кількості переміщених осіб – радянських громадян.

2.2. Організаційне і структурно-функціональне забезпечення агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами.

Повернення великої кількості переміщених осіб на територію СРСР вимагало належного організаційного забезпечення цього процесу на усіх рівнях – від таборів репатріації на території Німеччини до місць проживання поверненців на батьківщині. Такої самої чіткої організації потребували й усі напрямки роботи: прийом, реєстрація і фільтрація репатріантів, їх матеріально-побутове, харчове і грошове забезпечення, перевезення до місць проживання, працевлаштування на батьківщині. Далеко не останньою в цьому ряду була й агітаційно-пропагандистська обробка репатріантів – напрям роботи, на який радянським керівництвом покладалося важливе політичне й ідеологічне значення.

Рішення про початок створення мережі органів репатріації в Радянському Союзі було прийняте постановою Державного Комітету Оборони СРСР № 6457-сс «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею», ухваленою 24 серпня 1944 р. [2, арк. 5]. 10 жовтня 1944 р. в структурі РНК СРСР організували Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн, яке очолив генерал-полковник П. Голиков. Постановою РНК СРСР № 1482-456сс від 23 жовтня 1944 р. це рішення було затверджене й управління офіційно розпочало свою роботу [292, с. 333].

Як ми вже наголошували вище, серед заходів, що вживалися для організації прийому та розподілу репатріантів, важливе місце відводилось забезпеченню ідеологічного впливу на поверненців, їх агітаційно-пропагандистській обробці. З цією метою в апараті Управління Уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріантів створили спеціальну структуру – політично-просвітницький відділ, очолюваний підполковником Логуновим [209, с. 64-65, 72]. Саме працівники цього підрозділу й мали

реалізувати ідеологічну лінію радянського керівництва в офіційному ставленні до репатріантів. Їх безпосередніми завданнями були: планування, розробка, координація і контроль виконання органами репатріації на місцях усіх напрямків і конкретних масштабних заходів політичної, агітаційно-пропагандистської, а також культурно-просвітницької роботи серед радянських переміщених осіб і репатріантів.

Про важливість роботи політпросвітвідділу в контексті завдань репатріації говорить і чисельність його штатних працівників – 39 осіб. За цим показником (станом на жовтень 1944 р.) відділ не поступався жодному іншому підрозділу управління. Наприклад, відділ реєстрації та обліку репатріантів також мав у своєму складі 39 працівників; відділ матеріального забезпечення і фінансів – 28 працівників; транспортний відділ – 25 посадовців; відділ працевлаштування – 20 осіб; відділ репатріації іноземних громадян – 16 осіб; санітарний відділ – 13 працівників; відділ кадрів – 10 співробітників [209, с. 72]. На нашу думку наведене співвідношення чисельності штатних працівників окремих відділів Управління уповноваженого РНК СРСР по репатріації свідчить не лише про масштабність, але й про важливість завдань, що на них покладалися, і в цьому контексті відділ політично-просвітницької роботи був серед лідерів.

Що стосується органів репатріації на території Української РСР, то рішення про організацію Відділу у справах репатріації радянських громадян у структурі Ради Народних Комісарів УРСР було схвалене постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. № 1132/63-сс «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею». Начальником відділу призначили М. Зозуленка, а загальне керівництво республіканськими органами репатріації покладалося на заступника Голови РНК України І. Сеніна [475, с. 118-119]. Цікаво, що у «Короткій довідці», котра передує опису 1 фонду № 9526 («Управління Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації») Державного архіву Російської Федерації з приводу термінів утворення республіканських органів репатріації, і зокрема в Українській РСР, зазначається

буквально наступне: «[...] в лютому-березні 1945 р. [виділення наше – Авт.] були створені окремі органи з прийому та облаштуванню репатрійованих в РРФСР, Українській РСР, Білоруській РСР, Литовській РСР, Латвійській РСР, Молдавській РСР, Естонській РСР. Місцеві органи здійснювали прийом репатрійованих радянських громадян, їх трудове і господарське облаштування, а також матеріальне забезпечення і *політичне виховання* [виділення наше – Авт.] [...]» [152, лл. 1-2]. Довідкова інформація, наведена в цій своєрідній передмові до опису архівного фонду, далеко не у всьому відповідає дійсності. Укладачі цього документу так прагнули підкреслити першість союзного уряду у створенні органів репатріації, що свідомо приховали фактичну дату початку організаційного становлення і діяльності таких «окремих органів» зокрема в Українській РСР.

Насправді ж, РНК Української РСР вже постановою № 1191 від 11 вересня 1944 р. затвердив структуру, тимчасові штати та посадові оклади працівників «Відділу з прийому та облаштування радянських громадян, які повертаються зі звільненої Червоною Армією території» [9, арк. 67]. У структурі відділу передбачалося створити 4 сектори: сектор із питань харчування та матеріального забезпечення репатріантів (3 працівники); сектор із перевезення населення (2 співробітники); сектор із питань трудового та житлового влаштування репатріантів (3 працівники) і сектор обліку (1 співробітник). Загальний штатний склад Відділу репатріації при РНК УРСР (включно з керівництвом і секретаріатом) складав 12 осіб [1, арк. 3].

Як бачимо, в структурі відділу репатріації РНК УРСР навіть не було передбачено створення окремого сектору, працівники якого б за своїми функціональними обов'язками опікувалися ідеологічною та агітаційно-пропагандистською роботою серед репатріантів. І це зовсім не випадково. Більше того, такий підхід зовсім не означав якоїсь недооцінки центром ролі республіканської й місцевої ланок в реалізації ідеологічної лінії радянського уряду в роботі з репатріантами. На нашу думку, союзне керівництво не хотіло та й не могло довірити будь-яку, хай навіть і цілком контрольовану, ініціативу республіканським органам у такій «тонкій» сфері як ідеологія. Остання

розглядалася керівництвом СРСР виключно як пріоритет центральної влади. Завдання ж республіканських органів, за цією логікою, полягали в простій трансляції ухвалених у Москві рішень, їх інструменталізації й практичному втіленні на регіональному й місцевому рівнях. Зрозуміло, що жодного місця для «самодіяльності» тут не залишалося.

З іншого боку, традиційно політико-ідеологічна робота в СРСР, і зокрема в Українській РСР, по всій вертикалі органів та установ репатріації забезпечувалася, координувалася й контролювалася партійними функціонерами і структурами – від первинних партійних осередків до Центрального Комітету КП(б)У. Саме тому особливого сенсу створювати спеціальний структурний підрозділ у складі відділу репатріації РНК УРСР ні політичне керівництво СРСР ні радянський уряд не бачили.

У 1944-1945 рр. Народні комісаріати внутрішніх справ і оборони Союзу РСР і Рада Народних Комісарів Української РСР, організували на території республіки цілу мережу органів і установ, що опікувалися поверненням радянських громадян. У прикордонній зоні Української РСР – це були перевірко-фільтраційні пункти НКВС СРСР і збірно-пересильні пункти НКО СРСР; в областях і районах республіки – це відділи у справах репатріації при виконкомах обласних Рад, відповідальні за репатріацію працівники в районних і міських радах, а також обласні приймально-розподільчі пункти.

Чи не першими у цьому переліку установ з'явилися так звані перевірко-фільтраційні пункти (ПФП). Вони мали подвійне підпорядкування. У питаннях проведення перевірки та фільтрації репатріантів – знаходилися в оперативному управлінні НКВС СРСР, а в питаннях повсякденної роботи з репатріантами – були підзвітними РНК Української РСР. Більшість сучасних дослідників проблеми напряму пов'язують організацію ПФП НКВС із завданнями політичної та ідеологічної фільтрації репатріантів.

Початок організації ПФП НКВС було покладено 24 серпня 1944 р. вже згадуваною нами постановою ДКО СРСР № 6457-сс «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за лінією кордону між

СРСР і Польщею» [2, арк. 5]. Організація перевірко-но-фільтраційних пунктів на території України покладалося на НКВС СРСР, а місцем їх розташування були визначені прикордонні залізничні станції західних і південно-західних областей республіки. Відповідальність за ведення агітаційно-пропагандистської та культурно-просвітницької роботи з репатріантами, які прибували на ПФП, несли безпосередньо заступники начальників пунктів із політичної роботи (замполіти). Безпосередньо з людьми працювали агітатори. Найчастіше – це були комуністи – штатні працівники пунктів і члени тамтешніх партійних осередків, або ж особи, тимчасово відряджені для проведення агітаційної роботи з репатріантами партійними комітетами різних рівнів. Ось як характеризувала значення і роль місцевих партійних осередків у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами відряджена у грудні 1944 р. для перевірки роботи ПФП НКВС у Яворові (Львівська область) помічник завідуючого відділом репатріації РНК УРСР О. Мальцева: «[...] на пункті (Яворівському – Авт.) існує сильна парторганізація, яка допомагає в роботі районним організаціям і всю політично-масову роботу серед репатріантів бере на себе [...]» [8, арк. 76-77].

Зростання кількості переміщених осіб, які поверталися до СРСР збільшило навантаження на існуючу систему органів репатріації та ускладнило процес перевірки і транспортування поверненців. У цих умовах радянське керівництво вдалося до розширення внутрішньої ланки системи органів репатріації на території УРСР. 16 червня 1945 р. ДКО ухвалив постанову № 9055сс «Про порядок відправлення радянських репатріантів із фронтових таборів і збірно-пересильних пунктів до місць постійного проживання» [150]. Одним із пунктів цього документу передбачалося організація у прикордонній смузі СРСР збірно-пересильних пунктів (ЗПП) з прийому та фільтрації репатріантів. Ця справа покладалася на керівництво та відділи репатріації місцевих військових округів НКО СРСР.

Згідно рішення ДКО по всьому периметру західного кордону СРСР мало бути створено 35 ЗПП. Майже половина із них розміщувалися на території України. 14 – у Львівському військовому окрузі; по одному ЗПП у

Прикарпатському та Одеському округах. Окремий збірно-пересильний пункт створювався і на південному морському кордоні СРСР – в Одесі [357, с. 208].

Для ефективного проведення репатріаційних заходів у зоні відповідальності військових округів, забезпечення функціонування прикордонних збірно-пересильних пунктів, харчового, побутового та медичного забезпечення репатріантів, відправлення останніх до місць проживання, а також координації цієї роботи з урядовими органами репатріації, при окружних штабах було організовано відділи репатріації [118, арк. 236]. Оскільки значна кількість репатріантів українців перетинали державний кордон СРСР на його Брестській ділянці, то під опіку українських республіканських органів репатріації потрапили також і збірно-пересильні пункти НКО у Бресті, Гродно та Волковиську (Білоруська РСР) [117, арк. 238; 22, арк. 103, 108, 132, 134; 24, арк. 54, 55-56].

Контроль ефективності агітаційно-пропагандистської роботи на ЗПП НКО СРСР республіканське керівництво поклало на спеціально створений інститут уповноважених представників Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У, запроваджений постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 2 липня 1945 р. Усього їх було призначено 10 осіб – по одному на кожен ЗПП через які масовим потоком поверталися на батьківщину мешканці УРСР [475, с. 71]. Одночасно з призначенням уповноважених на ЗПП НКО СРСР партійне і радянське керівництво республіки потурбувалося про ефективну ідеологічну обробку репатріантів. З цією метою, вже згадуваною нами постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 2 липня 1945 р. на ЗПП були направлені так звані організатори-агітатори – по одному від кожної області на кожен із десяти пунктів – усього 240 осіб [25, арк. 64]. Вони мали проводити агітаційно-пропагандистську роботу з людьми безпосередньо. Головним завданням агітаторів-організаторів було зорієнтувати репатріантів на роботу в галузях промисловості і сільському господарстві саме у тих місцях, де це було потрібно, а також переконати їх у правильності репатріації та методів, якими вона здійснювалася.

Про політичну роботу серед репатріантів не забували й на етапі їх відправлення у внутрішні райони республіки. Вже на території УРСР про

перевезення репатріантів до місць проживання мали піклуватися цивільні органи репатріації та Народний комісаріат шляхів сполучення СРСР. В цьому разі відповідальність за зміст і якість ідеологічно-пропагандистського супроводу громадян, які поверталися, покладался на керівників структур репатріації республіканського (відділ репатріації РНК УРСР) і регіонального (відділи у справах репатріації при виконкомах обласних Рад) рівнів.

Досвід початкового періоду репатріації засвідчив, що в такій ідеологічно й економічно важливій, багатоаспектній і складній роботі дуже вагома роль належить регіональним і місцевим органам влади. Такими стали відділи у справах репатріації, що створювалися в структурі Виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих. Основним аргументом на користь організації цих структур стали конкретні факти, що свідчили про очікування повернення в найближчий час на територію республіки понад двох мільйонів репатріантів-українців, а також необхідності перевезення через Україну значного числа транзитних репатріантів з інших республік СРСР [12, арк. 19-20].

До основних функціональних напрямків роботи обласних відділів репатріації поряд з прийомом і обліком репатрійованого населення, забезпеченням і контролем медичного й санітарного обслуговування поверненців, наданням репатріантам грошової, речової та іншої матеріальної допомоги, їх працевлаштуванням, належала й організація та контроль політично-масової роботи серед репатріантів і решти населення області [147, арк. 227-246].

У низовій ланці системи органів репатріації, що розгорнули свою діяльність на території Української РСР у повоєнний період, важливе місце належало обласним приймально-розподільчим пунктам (ПРП). Початок організації ПРП було покладено 17 березня 1945 р. У листі голови Ради народних комісарів УРСР М. Хрущова на адресу заступника голови РНК СРСР В. Молотова перший обґрунтовував необхідність організації в областях України пунктів прийому та розподілу репатріантів очікуваною значною кількістю потенційних поверненців із числа переміщених осіб. Самі ж ПРП

бачилися республіканському керівництву як організаційно та структурно відокремлені підрозділи виконкомів обласних Рад [12, арк. 20].

Проектуючи структуру та штат майбутніх обласних приймально-розподільчих пунктів в уряді республіки взяли до уваги як чисельність потенційних репатріантів, які мали повернутися в ту чи іншу окремо взяту область УРСР так і функціональні обов'язки роботи з цими людьми на місцях. Розпорядженням РНК СРСР № 7841-Р від 15 травня 1945 р. штати обласних ПРП для Української РСР були затверджені. Організація обласних приймально-розподільчих пунктів в Українській РСР до кінця червня 1945 р. практично завершилась.

Загальна чисельність штатних одиниць по всім 39-ти обласним ПРП республіки на 22 червня 1945 р. становила 312 осіб. Пункти розміщувалися наступним чином: у Вінницькій області – на залізничних станціях Козятин і Жмеринка; у Волинській – на території Володимира-Волинського; у Ворошиловградській області – на залізничних станціях Попасна, Сватово, а також у обласному центрі та Старобільську; у Дніпропетровській області ПРП розміщувалися в самому обласному центрі, а також на залізничних станціях П'ятихатки, Синельниково та Апостолово; у Дрогобицькій області – в прикордонних Мостиську та Хирові; на Житомирщині – у м. Бердичеві; в Ізмаїльській області – в Болграді; у Кам'янець-Подільській – в Проскурові та на залізничних станціях Шепетівка і Ярмолинці; у Київській області – на залізничних станціях Миронівка та Київ-пасажирський; в Кіровоградській – на станції Знам'янка; у Львівській – в обласному центрі та Раві-Руській; в Полтавській області – на залізничних станціях Полтава-Південна та Гребінка; у Рівненській – в Дубно; у Сталінській області – на залізничних станціях Красний Лиман і Ясинувата; у Сумській області – в м. Суми та Конотопі; у Тернопільській області – на залізничній станції Чортків; у Чернігівській – на станції Ніжин. Ще у семи областях (Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Станіславській, Тернопільській, Харківській, Херсонській та Чернівецькій) приймально-пересильні пункти планувалося розгорнути в обласних центрах [12, арк. 76].

Наведена вище дислокація ПРП показує, що обласні пункти, як правило, розміщувалися на території великих залізничних вузлів. Це полегшувало завдання прийому та концентрації репатріантів, їх перевезення на місця постійного проживання. Станом на 31 грудня 1945 р. на території Української РСР функціонували 39 обласних приймально-розподільчих пунктів, через які було прийнято, зареєстровано і відправлено на місця проживання 502 721 репатріантів-українців. За цей самий період через ПРП Української РСР на батьківщину пройшло 442 473 репатріанти-транзитники [22, арк. 171].

Як виходило з назви новостворених установ, їх основним функціональним призначенням були прийом і розподіл репатріантів у регіоні довоєнного постійного проживання. Прийом поверненців серед іншого передбачав їх організовану зустріч і активну ідеологічно-пропагандистську обробку (політичну агітацію). За цей напрям роботи пункту відповідав старший помічник начальника ПРП із політичної роботи, а практична реалізація, як і в решті подібних випадків, покладалася на позаштатних агітаторів і рядових комуністів – працівників пунктів [12, арк. 73].

Першочерговим організаційним завданням республіканських органів репатріації по всій вертикалі була оцінка рівня загрози, що її репатріанти могли завдати ідеологічній системі СРСР. З цією метою в рамках опитування з дослідження районів по прийому та працевлаштуванню репатрійованих радянських громадян проводився постійний моніторинг політичних настроїв та ідеологічних переконань поверненців. Для цього був створений спеціальний «Запитальник». Цікавим для нас цьому документі є сьомий пункт – «[...] Яка робота ведеться з репатрійованими? А саме, чи правильно використовується репатрійованими ліміт підписки на газети? Чи користуються репатрійовані газетами та журналами в колгоспах, сільрадах, школах чи клубах. Чи встановлені вітрини? Чи проводяться збори територіальні або на підприємствах репатрійованих у районі? Чи проводились бесіди з репатрійованими, чи проводились доповіді в районі та на які теми? Які були задані запитання? Чи висвітлювались в пресі розповіді репатрійованих про знуцання над ними в німецькому рабстві, а також їх виробничі показники на сьогоднішній день?

Випуски газет, які висвітлювали ці питання мали висилати у відділ у справах репатріації при РНК УРСР разом з матеріалами [...]» [16, арк. 21-22]. Цікавим у сенсі організації агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами є шостий пункт – «Настрій репатрійованих і ставлення до них», у якому «[...] необхідно було показати настрої репатрійованих, їх ставлення до праці, участь у громадській роботі, висловлювання з різних питань тощо. Якщо були випадки ненормального ставлення до репатрійованих, то показати приклади [...]» [16, арк. 32].

Отже, від початку створення вертикалі органів репатріації в СРСР восени 1944 р. і до їх ліквідації у 1953-му, завдання ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи серед переміщених осіб – радянських громадян знаходилися в числі ключових і найважливіших напрямів діяльності відомства П. Голікова. Засаднича лінія Кремля на повний контроль політико-ідеологічної складової процесу повернення співвітчизників на батьківщину вилилася в небажання створювати хоча б скільки-небудь організаційно самостійні ідеологічні структури по всій вертикалі органів репатріації. Як наслідок, єдиним у своєму роді структурним підрозділом, працівники якого планували, організовували та контролювали всі заходи ідеологічно-пропагандистського спрямування в роботі з репатріантами, узагальнювали їх ефективність, був політично-просвітницький відділ Управління Уповноваженого Раднарком у справах репатріантів.

2.3. Об'єкти, напрямки, форми й засоби ідеологічного впливу в діяльності репатріаційних органів УРСР.

Логіка загальних законів наукового пізнання підказує, що визначати основні напрямки діяльності радянських репатріаційних органів і структур у царині політико-ідеологічної роботи з репатріантами слід виходячи передусім із розуміння кола об'єктів цього агітаційно-пропагандистського впливу, тобто спільноти, на яку такі дії спрямовувалися. Незважаючи на юридичну чіткість

міжнародно-правового статусу «переміщених осіб» і не дивлячись на позірну монолітність соціальної групи радянських репатріантів, сталінський режим не розглядав цю тимчасову спільноту, а в ній і етнічних українців чи мешканців УРСР, як однорідну в сенсі пропагандистського впливу масу.

Передусім йдеться про радянських громадян зі статусом переміщених осіб, які концентрувалися у збірних і пересильних таборах у союзних зонах окупації на території Німеччини та Австрії, в таборах для переміщених осіб в Італії, Бельгії, Голландії, Франції, Великобританії, США, Канади, Аргентини, Австралії, інших країн. У науковій літературі існують різні оцінки щодо чисельності цієї категорії переміщених осіб. Зокрема, український дослідник М. Куницький, із посиланням на британського вченого Н. Бетелла, зазначає, що на момент завершення війни у Європі поза кордонами СРСР перебувало 4 755 942 радянських громадянина [325, с. 69; 220, с. 111]. Зведені дані Управління уповноваженого РНК СРСР про чисельність радянських цивільних громадян і військовополонених, вигнаних нацистами з окупованих територій СРСР у 1941-1944 рр., містять цифру – 6 979 470 осіб. Із них: 4 978 735 – цивільне населення та 2 000 735 військовополонених (тільки облікованих) [290, с. 26].

Щодо чисельності українців і вихідців з України в загальні переміщених осіб – радянських громадян, то за даними органів репатріації УРСР на липень 1945 р. німецькі окупанти у 1941-1944 рр. вигнали на примусові роботи 2 143 500 цивільних осіб. [117, арк. 2]. Етнічними українцями, або ж вихідцями з України були й до 500 000 військовополонених, яким вдалося вижити в нацистських таборах [184, с. 324-325]. Тобто загальна чисельність переміщених осіб – потенційних репатріантів, які могли повернутися на територію Української РСР після завершення війни, оцінюється цифрою близькою до 3 000 000 осіб.

Саме цих людей мали переконати повертатися на батьківщину, до своїх рідних і близьких, до «щасливого мирного життя і праці». Саме до них, як до «[...] синів батьківщини [...]» звертався в своєму інтерв'ю ТАРС у жовтні 1944 р. уповноважений з репатріації РНК СРСР П. Голіков [155, с. 302]. Слід зазначити, що обмежені можливості радянського політико-ідеологічного

впливу на цю групу осіб у початковий період репатріації (оскільки більшість із них перебували в таборах для переміщених осіб на підконтрольній союзникам території) з лишком компенсувалися її обов'язковим характером. Й справді, чи є доречним говорити про змістовність або переконливість політичної агітації в той час, коли особу, не питаючи її згоди на це, західні союзники СРСР передавали радянській стороні.

В ході кампанії з обов'язкової репатріації, що особливо інтенсивно проводилась у 1945 р. і на початку 1946 р., чисельність переміщених осіб – вихідців із України на території західних зон окупації Німеччини та в інших європейських країнах відчутно зменшилася проте й надалі залишалася значною. Зокрема, у листі від 19 грудня 1946 р., адресованому першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, уповноважений РМ СРСР по репатріації П. Голиков писав про те, що «[...] В окупаційних зонах союзників у Німеччині та Австрії, в таборах ЮНРРА, а також на різних роботах у німців, за далеко не повними даними, знаходиться близько 50 000 радянських громадян української національності, які підлягають репатріації на батьківщину. Це переважно, або громадяни західних областей УРСР, радянського громадянства яких союзники не визнають, або особи, які під час війни служили в німецьких військових частинах, поліцейських та інших установах, і які бояться відповідальності [...] за свою антирадянську діяльність [...]». Далі документ містив фактичне обґрунтування необхідності посилення політико-просвітницької роботи серед названого контингенту: «[...] Існуючими на території окупаційних зон союзників реакційними, націоналістичними та профашистськими «комітетами» та «товариствами», за прямого покровительства союзних властей, серед радянських громадян проводиться широка антирадянська пропаганда за неповернення на Батьківщину, друкуються газети, бюлетені, журнали, інша антирадянська література, розповсюджуються провокаційні чутки про те, що всі репатріанти, які повернулися до Радянського Союзу, піддаються репресіям. У друкованих виданнях і в усній пропаганді агенти «комітетів» і «товариств» розповсюджують серед радянських громадян брехливу інформацію про становище в Українській РСР [...]» [119, арк. 1].

Надалі тенденція до зростання облікованої чисельності «переміщених осіб» з України в західних зонах зберігалася. Так, за даними Управління уповноваженого РМ СРСР, станом на 1 квітня 1948 р. у західних зонах окупації Німеччини, Австрії, в Англії, Італії, інших європейських країнах у статусі «переміщених осіб» знаходилося понад 92 000 радянських громадян української національності [125, арк. 326]. У датованому 1 липня 1950 р. листі уповноваженого РМ СРСР по репатріації П. Голікова на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова йшлося вже про «[...] 145 000 громадян Української РСР [...]» із яких «[...] у західних зонах Німеччини та Австрії – понад 53 000 осіб, в Англії – близько 40 000, в Канаді – понад 17 000, в США – близько 10 000, в Австралії – 5 600, в Бельгії – 5 300, в Голландії – 1 700, в Аргентині – 1 500 і в інших країнах – понад 5 000 осіб [...]» [129, арк. 18]. Агітація цих людей щодо повернення в Україну додавала особливого клопоту радянській стороні та вимагала залучення нестандартних і незвичних для пропагандистського простору тоталітарної держави форм і методів впливу на рішення громадян зробити свідомий чи не зовсім, але все ж вибір на користь повернення на батьківщину.

Питомо відмінним у такому сенсі об'єктом радянської пропаганди виступали безпосередньо ті наші співвітчизники, які опинилися в зоні політико-правового впливу СРСР, або ж вже знаходилися на шляху додому – тобто власне репатріанти. Починаючи з вересня 1944 р. про «[...] культурно-масове обслуговування контингенту, який пройшов через ПФП [...]», «[...] контингенту, що прибуває [...]», «[...] радянських громадян, які прибувають на пункт [...]» [8, арк. 2, 4, 44, 46], йшлося буквально в кожному документі, що направлялися на адресу відділу у справах репатріації РНК Української РСР із прикордонних перевірко-фільтраційних пунктів НКВС СРСР. В роботі з репатріантами радянський політичний режим застосував добре випробуваний всередині власного інформаційного простору набір засобів, форм і методів ідеологічної обробки. До всього, на першому етапі репатріації та на початку її другого етапу, що характеризувався масовим потоком поверненців на територію Української РСР і тривав від початку літа

1945 р до початку 1946 р., працівники органів репатріації різних рівнів не надто замислювалися над ефективністю проведених ідеологічно-пропагандистських заходів, адже головне завдання репатріації – повернення своїх громадян на територію республіки, досягалося обов'язковим характером цієї процедури.

Особливого змісту поділ на «переміщених осіб» і «репатріантів», у сенсі специфіки агітаційно-пропагандистської обробки обох цих тимчасових соціальних груп, набув із переходом західних союзників СРСР (у вересні-жовтні 1945 р.) до репатріації радянських громадян на засадах добровільності. Відтоді політична робота радянських репатріаційних органів отримала новий виклик. Переміщених осіб – вихідців із СРСР мали не нав'язливо агітувати, а реально й дієво спонукати цілком добровільно повертатися на батьківщину. Зокрема, 11 жовтня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову про чотирьохмісячне відрядження у західні зони окупації Німеччини та Австрії делегацій громадських діячів Української, Білоруської, Естонської, Латвійської та Литовської РСР «[...] для роботи в таборах переміщених осіб з метою прискорення репатріації радянських громадян на Батьківщину [...]» [125, арк. 4].

У 1946-1953 рр. коло об'єктів ідеологічної обробки в ході репатріаційного процесу поступово розширилося за рахунок включення в його орбіту не лише переміщених осіб і репатріантів, але й тих громадян, які вже повернулися на батьківщину, членів родин потенційних репатріантів, їхніх родичів і близьких, осіб із довоєнного оточення (друзів, приятелів, колег), зрештою усіх тих, хто в тій чи іншій формі міг долучитися до формування в суспільстві потрібної режиму громадської думки щодо репатріантів і перспектив їхнього повернення на батьківщину. Наприклад, у листі від 28 листопада 1947 р. заступник уповноваженого РМ СРСР з репатріації Голубєв просив секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова: «[...] надати допомогу [...] в організації масового надсилання листів від репатрійованих громадян СРСР до своїх співвітчизників, які залишилися в зонах Західної Німеччини та Австрії, із закликом про повернення на Батьківщину [...]» [125, арк. 5]. 2 квітня 1948 р. уповноважений РМ СРСР по репатріації П. Голіков у листі секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову писав про

необхідність: «[...] дати вказівку обкомам і міськкомам партії західних областей України, щоб вони, через місцеві партійні і радянські органи, організували роботу зі збору та відправлення листів від репатрійованих радянських громадян, родичів і знайомих до своїх співвітчизників, які знаходяться закордоном, із закликом до них повернутися на Батьківщину [...]» [125, арк. 326].

Діяльність вертикалі органів репатріації Української РСР у сфері політичної пропаганди та агітації на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнні роки інструменталізувалася через конкретні засоби, форми й прийоми ідеологічної роботи. Наразі ключовим у цьому контексті залишається питання засобів, що застосовувалися радянською стороною для забезпечення пропагандистської підтримки повернення співвітчизників.

Цілком природно, що в пропагандистському наборі засобів ідеологічного впливу особливе місце займало живе спілкування пропагандистів з переміщеними особами й репатріантами. Роки відірваності від рідної землі, брак або ж відсутність узагалі будь-якої інформації з батьківщини, створили умови коли усне слово агітатора справляло потужний психологічний вплив на думки й дії радянських громадян – репатріантів. Тут не слід забувати, що більшість цих людей бажали якнайшвидше повернутися до рідних домівок. Зважаючи на те, що значна частина репатріантів, особливо люди старшого віку, були малоосвіченими або й взагалі неписьменними, то живе спілкування часто виступало основним засобом ідеологічно-пропагандистської обробки у процесі їх повернення на батьківщину.

Радянські пропагандисти широко застосовували в усній пропаганді серед переміщених осіб і репатріантів монологічні пропагандистські прийоми. У цьому арсеналі ідеологічної обробки ми спостерігаємо: публічні виступи й промови (перед масовою аудиторією чи окремими групами репатріантів), бесіди, масові й групові політичні інформації, а також так звані «читки» газетних та інших матеріалів агітаційно-пропагандистського спрямування [5, арк. 51].

Активним засобом нав'язування репатріантам офіційного дискурсу в питаннях внутрішнього життя та зовнішньої політики СРСР виступали політінформації [118, арк. 41.]. Проведення таких заходів, як правило, доручалося особливо досвідченим і «політично грамотним» агітаторам і пропагандистам. Вони особливо ретельно готувалися, а тематика та зміст виступів узгоджувалися з партійним і радянським керівництвом різних рівнів. Поширеним методом пропагандистської комунікації з репатріантами був діалог, особливо його найбільш доступна форма – бесіда [3, арк. 17]. Таке спілкування переважно проводилося в групах і передбачало активну участь репатріантів в обговоренні тих чи інших проблем.

Пропагандистські виступи й промови нерідко складали протокольну частину різноманітних публічних форумів, святкових мітингів й урочистих зустрічей, що влаштовувалися репатріаційними органами і структурами різних рівнів. Така форма масово-політичної роботи набула особливого поширення в умовах масового надходження репатріантів на перевірконо-фільтраційні, збірно-пересильні та приймально-пересильні пункти у другій половині 1945 – на початку 1946 рр. [25, арк. 59.].

Обов'язковим елементом бесіди були запитання людей, які поверталися до рідних домівок після кількох років життя на чужині [117, арк. 5.]. У цьому випадку завданням агітатора було не просто відповідати на конкретні запитання аудиторії, а робити це ідеологічно й політично вивірено. Людей хвилювали різні проблеми й питання на які вони сподівалися отримати відповіді. Зрозуміло, що з погляду партійних ідеологів такі відповіді не мали залишати у репатріантів сумнівів у тому, що комуністична партія і радянський уряд піклуються про них і роблять усе можливе для їхнього якнайшвидшого повернення на батьківщину, до своїх родин і близьких, до мирної праці для відбудови зруйнованої війною країни.

Доволі дієвим, а відтак і важливим для радянської сторони засобом пропаганди словом, особливо серед маси малограмотних, а часто й неписьменних людей, були так звані «читки газет». Ця форма агітаційно-пропагандистської роботи набула поширення ще на початку діяльності органів

репатріації – восени 1944 р. [8, арк. 2], активно використовувалася в ідеологічній обробці поверненців до завершення другого – масового етапу репатріації у 1946 р. [62, арк. 44.]. Монологічний виклад читця закінчувався, як правило колективним обговоренням прочитаного у формі діалогу. Використання ж у цьому контексті друкованого засобу масової інформації надавало такому спілкуванню агітатора зі слухачами своєрідного інтерактивного характеру.

Активно в пропагандистській роботі з репатріантами використовувався друкований текст. Текстуальна форма впливу діяла на різних рівнях. Первинний рівень пропагандистського впливу друкованого тексту спостерігаємо в урочистих гаслах і листівках зі зверненнями до переміщених осіб і репатріантів повертатися на Батьківщину. Куди потужнішими засобами трансляції розрахованих на переміщених осіб і репатріантів пропагандистських матеріалів на завершальному етапі війни та у повоєнний період стали радянська центральна, республіканська та регіональна преса і книговидавництва. З першого й до останнього дня роботи пунктів репатріації на території Української РСР вони за рознарядкою з центру практично щоденно отримували тисячі примірників «Правди», «Известій», «Правди України», «Радянської України», а також десятки найменувань регіональних газетних видань [51, арк. 46-47.]. У випадку, якщо газет все ж не вистачало, адміністрація пунктів і таборів репатріації практикувала облаштування газетних вітрин [104, арк. 29-30]. Що стосується видання спеціалізованої літератури для репатріантів, то ця справа увійшла в практичну площину наприкінці 1946 р. [119, арк. 2].

Неодмінним засобом ідеологічної реадaptaції репатріантів, що повсюдно використовувався в агітаційно-пропагандистській роботі з ними, було заохочення останніх до індивідуального читання. З цією метою бібліотеки прикордонних перевірко-фільтраційних пунктів НКВС СРСР, приймально-розподільчих пунктів НКО СРСР, обласних приймально-розподільчих пунктів мали комплектуватися підшивками центральних і республіканських друкованих періодичних видань, ретельно відібраною політпрацівниками художньою літературою, книгами й брошурами суспільно-політичного і науково-

популярного спрямування. Чинником, що полегшував застосування друкованого тексту в агітаційно-пропагандистській роботі був високий рівень грамотності репатріантів вікової категорії до 30 років, яких серед поверненців була більшість. До всього, освічену, виховану на традиціях, образах і символах передвоєнної радянської пропаганди й спраглу до отримання будь-якої інформації рідною мовою молодь, особливо й заохочувати до читання не доводилося.

Одним із потужних засобів інформаційного впливу на репатріантів було радіо. Із документальних матеріалів відділу репатріації РНК УРСР видно, що проблема радіофікації облаштованих на території республіки перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР порушувалась практично з моменту початку їх роботи. Наприклад, про необхідність забезпечення ПФП на території області «[...] потрібною кількістю радіоточок [...]» йшлося вже в постанові Волинського обкому КП(б)У від 4 вересня 1944 р. [8, арк. 4]. Станом на грудень 1944 р. окремі ПФП, зокрема пункти у Володимирі-Волинському та Яворові (Львівської області), були вже обладнані радіотрансляційною мережею [8, арк. 10, 54]. Якщо на початковому етапі репатріації та в період її масового проведення радіопробанда серед репатріантів носила загальний характер (перебуваючи на пунктах репатріації поверненці слухали ті ж передачі, що й решта радянських громадян), то починаючи з 1946 р. розрахована на переміщених осіб радіопробанда спеціалізується. З'являються пропагандистські радіопередачі, зміст яких був розрахований виключно на потенційних репатріантів, а завдання полягало в заохоченні добровільного повернення цих людей на батьківщину [119, арк. 2.].

Активну дію на репатріантів справляли різні форми образного пропагандистського впливу. Будучи статичними й динамічними, ці зображальні форми дуже широко використовувались у масово-політичній роботі з репатріантами, передусім завдяки доступності у сприйнятті. З перших і до останніх днів функціонування пунктів репатріації різних рівнів і підпорядкування, їх інтер'єри та екстер'єри неодмінно оформлювалися портретами Й. Сталіна, інших комуністичних і радянських вождів, а також

чинних політичних лідерів держави зі складу членів Політбюро, радянських воєначальників тощо [17, арк. 78.]. Засобами прямого пропагандистського впливу були й агітаційні плакати, розраховані спеціально на репатріантів. Тиражована сотнями тисяч примірників ця агітаційна продукція також призначалася для використання переважно на пунктах репатріації, нею «оздоблювалися» також і стіни залізничних станцій, через які здійснювався транзит репатрійованих громадян [47, арк. 25.]. За задумом радянських ідеологів подібний пропагандистський вплив на репатріантів, а пізніше й на переміщених осіб, які перебували у таборах репатріації під контролем союзників, мали справляти й численні фотогазети (фотовітрини і фотовиставки) [129, арк. 20-21.], а також спеціально випущені масовими накладками фотоілюстровані журнали та фотоальбоми [110, арк. 14.]. Їх завдання полягало у створенні в уяві потенційного репатріанта образу щасливої повоєнної батьківщини, що з нетерпінням чекає на повернення додому своїх синів і доньок.

На один із дієвих засобів ідеологічного впливу на поверненців радянські політпрацівники перетворили такі звичні для радянських громадян розважальні заходи як концерти художньої самодіяльності, а також театральні вистави самодіяльних колективів. Документи органів репатріації свідчать, що їх проведення практикувалося з самого початку діяльності пунктів і таборів репатріації, а особливого поширення набуло в її масовий період [25, арк. 61]. У цьому немає нічого дивного, адже дієвість впливу концертно-театральних форм мистецтва на свідомість репатріантів напряду пов'язувалася з чисельністю глядачів таких заходів. Із припиненням масового потоку репатріантів відпала й потреба влаштовувати подібні заходи.

Вже починаючи з осені 1944 р. звичне з довоєнного часу, провідне місце у масовій візуальній пропаганді серед репатріантів посіло кіно. Так влада вміло використовувала популярність цього мистецького напрямку в народі в агітаційно-пропагандистській роботі з репатріантами. На людей з екранів неодмінно дивилися світлі й щасливі обличчя громадян країни, «[...] де так вільно дихає дюдина [...]», а показний оптимізм, що наповнював сюжети таких

знайомих із довоєнного часу художніх кінофільмів і кінохроніки, мав розвіяти у людей будь-які сумніви про повернення на батьківщину. При цьому, форми кінопропаганди серед переміщених осіб і репатріантів також перетерпіли певну еволюцію. Якщо на початковому етапі репатріації і в період її масового перебігу (кінець 1944-го – 1945 рр.) людям просто пропонували переглянути художні радянські кінострічки чи кінохроніку, то починаючи з 1946 р., за ініціативи органів репатріації, кіностудії вже створювали кінопродукт (переважно документально-хронікальний) спеціально розрахований на демонстрацію в таборах переміщених осіб [66, арк. 174-176].

Специфічним агітаційно-пропагандистським засобом забезпечення репатріації в Україну було листування з переміщеними особами. Причому, йдеться зовсім не про листування представників влади з своїми громадянами закордоном. Маються на увазі ті листи, що їх надсилали пересічні українці своїм рідним і близьким, друзям і колегам, які знаходилися в статусі переміщених осіб закордоном і вагалися – повертатися їм чи не повертатися в Україну. Поки діяли ялтинські домовленості між союзниками про обов'язкову репатріацію, радянське керівництво не надто звертало увагу на пропагандистську складову особистого листування, хіба-що в плані ідеологічної цензури. Становище змінилося після того, коли в кінці 1945 р. адміністрації американської, британської та французької окупаційних зон Німеччини та Австрії де-факто припинили обов'язкову репатріацію радянських громадян. Відтепер кожен із потенційних репатріантів мав приймати рішення про повернення на батьківщину самостійно. Зрозуміло, що в таких умовах, висловлене у листах з України бажання якнайшвидшого побачення зі своїми рідними і близькими часто було вирішальним для людини в її рішенні повертатися на батьківщину. З початку 1946 р. [98, арк. 56-57] і, практично, до кінця організованої репатріації підготовлені під диктовку партійних і радянських функціонерів листи, із закликами до адресатів повертатися до України, стали одним із головних засобів агітації переміщених осіб за повернення. Безпосередня комунікація, що встановлювалася таким чином між

рідними й близькими людьми, які роками не бачилися, була для переміщених осіб потужним мотиватором до повернення.

Отже, опрацьована нами джерельна база свідчить, що поділ суб'єктів політико-ідеологічного впливу на переміщених осіб і репатріантів стосувався підходів і методів ідеологічної роботи радянського режиму з цими двома групами громадян, що при всій подібності пропагандистських засобів, суттєво різнилися за метою та змістом. Водночас, в арсеналі радянських агітаторів і пропагандистів протягом усього періоду репатріації знаходився практично весь можливий та апробований набір переважно вербальних (словесних), текстуальних і зображальних (образних) засобів пропагандистського впливу.

Висновки до розділу 2

Отже, на фінальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки проблема репатріації переміщених осіб як для західних союзників так і для уряду СРСР набула не лише соціально-демографічного чи економічного, але й вагомого ідеологічного й політичного значення. Сам факт добровільного повернення додому мав засвідчити підтримку правлячого політичного режиму громадянами його країни.

Незважаючи на пануючі серед радянських переміщених осіб настрої якнайшвидше опинитися вдома, далеко не всі ці люди хотіли повертатися на територію СРСР. Ці обставини, а також факт тривалого перебування за кордоном неминуче актуалізували значення контрпропагандистських і пропагандистських заходів, спрямованих на переміщених осіб і репатріантів з України. Для сталінського режиму було важливим не лише забезпечити робочою силою репатріантів відбудову зруйнованого війною господарства країни, але й не допустити перетворення власних громадян на об'єкт індоктринації з боку західних демократій.

Особливу важливість українського контексту репатріаційної проблематики для політичного керівництва СРСР визначали не тільки чисельність цього національного контингенту в загальній масі переміщених осіб, але й його

ідеологічна проблемність. Для організаторів процесу репатріації особливо важило врахування історичних, етнокультурних і ментальних реалій повоєнної Радянської України, інших чинників, що впливали або могли впливати на рішення співвітчизників повернутися на батьківщину. У цьому контексті ідеологічні функціонери зустрілися з реальністю, що демонструвала як перешкоди так і сприятливі для репатріації фактори.

Маємо підстави стверджувати, що інформаційна контрпропагандистська підготовка до повернення переміщених осіб – громадян СРСР на батьківщину була розпочата в радянському публічному просторі та по дипломатичним каналам практично з моменту старту масової депортації цивільного населення окупованих територій на примусові роботи до рейху. Перші ж кроки на шляху реалізації пропагандистських заходів у рамках власне репатріаційної програми РНК СРСР зробив на початку жовтня 1944 р. Саме звернення П. Голікова від імені радянського уряду до радянських громадян і військовополонених, які знаходилися поза межами держави стало першою масштабною контрпропагандистською акцією кремлівського керівництва спрямованою на потенційних репатріантів.

Суперечливий вплив на змістовність й інтенсивність агітаційно-пропагандистської роботи серед радянських репатріантів справили ялтинські домовленості союзників про обов'язкове повернення всіх переміщених осіб у країни походження. У початковий період репатріації (восени 1944-го – навесні 1945 р.) це демотивувало працівників радянських органів і установ репатріації проводити інтенсивну й змістовну агітаційно-пропагандистську та культурно-масову роботу з контингентом поверненців і формалізувало цей напрям діяльності.

Лінія кремлівського керівництва на повний контроль політико-ідеологічної складової процесу повернення співвітчизників на батьківщину вилилася в небажання створювати організаційно самостійні ідеологічні структури по всій вертикалі органів репатріації. Єдиним структурним підрозділом планування, організації, контролю та узагальнення ефективності заходів ідейно-пропагандистського спрямування в роботі з репатріантами був політично-

просвітницький відділ Управління Уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріантів. Завдання ж низових ланок вертикалі системи полягали в простій трансляції ухвалених у Москві рішень, їх інструменталізації й практичному втіленні на регіональному й місцевому рівнях. Агітаційно-пропагандистський супровід в роботі з репатріантами у на всіх рівнях здійснювали штатні й позаштатні агітатори-пропагандисти і рядові комуністи – члени первинних партійних осередків цих. Відповідальність за зміст і ефективність цього напрямку роботи традиційно покладалася на керівників партійних осередків і заступників керівників установ репатріації з політичної роботи.

На початковому етапі репатріації і в період її масового перебігу основним суб'єктом ідеологічного супроводу цього процесу були репатрійовані радянські громадяни. Водночас, через обов'язковий характер репатріації влада недооцінювала важливість агітаційно-пропагандистської роботи серед переміщених осіб – радянських громадян у таборах західних зон окупації Німеччини та Австрії. У 1946-1953 рр. коло об'єктів ідеологічної обробки в ході репатріаційного процесу розширилося за рахунок включення в його орбіту репатрійованих громадян, членів родин потенційних репатріантів, їхніх родичів і близьких, осіб із довоєнного оточення (друзів, приятелів, колег), усіх, хто в тій чи іншій формі міг долучитися до формування в суспільстві потрібної режиму громадської думки щодо репатріантів і їхнього повернення на батьківщину.

Інструментами політичної пропаганди та агітації в ході репатріаційного процесу стали конкретні засоби, форми і прийоми ідеологічної роботи, що включали практично весь можливий та апробований арсенал переважно вербальних (словесних), текстуальних і зображальних (образних) засобів пропагандистського впливу. Провідне місце належало найдоступнішому засобу впливу – живому спілкуванню пропагандистів з переміщеними особами й репатріантами, що здійснювалося за допомогою монологічного (публічні виступи й промови, читання, політінформації) та діалогічного (бесіди) методів. Радіопробаганда на початковому етапі репатріації та в період її масового

проведення мала загальний характер, а з 1946 р. спеціалізується – з'явилися пропагандистські радіопередачі для переміщених осіб.

Характерними прийомами використання друкованого тексту з пропагандистською метою були: урочисті гасла, листівки зі зверненнями повертатися на Батьківщину, розраховані на переміщених осіб і репатріантів пропагандистські матеріали центральної, республіканської та регіональної преси, брошури і книги агітаційно-пропагандистського спрямування.

Доступними у сприйнятті репатріантами були статичні й динамічні засоби образного пропагандистського впливу – візуальна агітація (портрети вождів, радянських державних і військових діячів; агітаційні плакати; фотогазети, фотоілюстровані журнали та фотоальбоми), розважальні заходи (концерти художньої самодіяльності, театральні вистави самодіяльних колективів) та кіно. Кінопропаганда на початковому етапі репатріації і в період її масового перебігу (кінець 1944-го – 1945 рр.) мала загальний характер (для репатріантів влаштовували переглянути художніх кінострічок і кінохроніки радянського виробництва), то з 1946 р. для демонстрації в таборах переміщених осіб створюються спеціальні документально-хронікальні й ігрові кінострічки.

Засобом заохочення до повернення в Україну було й особисте листування громадян зі своїми рідними і близькими, друзями й колегами, які ще залишалися в таборах для переміщених осіб за межами зони радянського впливу. Від початку 1946 р. написані під диктовку партійних і радянських функціонерів листи із закликами до адресатів повертатися в Україну, стали одним із головних засобів агітації переміщених осіб за повернення.

Розділ 3

ЗМІСТ І ОСОБЛИВОСТІ ІДЕЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ СЕРЕД РЕПАТРІАНТІВ З УКРАЇНИ У 1944-1946 РР.

3.1. Ідейно-політична обробка репатріантів на початковому етапі повернення в Україну (вересень 1944 р. – травень 1945 р.).

Як свідчать документи, ідеологічно-пропагандистська та культурно-масова робота з репатріантами почала проводитися на щойно створених перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС СРСР у прикордонних областях Української РСР із перших днів їх діяльності. Наприклад, вже 4 вересня 1944 р. на засіданні бюро Волинського обкому КП(б)У було прийнято рішення зобов'язати секретарів Володимир-Волинського міськкому та Любомльського райкому КП(б)У надати практичну допомогу перевірконо-фільтраційним пунктам НКВС СРСР, що дислокувалися на території області, зокрема «[...] організувати серед радянських громадян, які повертаються на Батьківщину, масово-політичну роботу, виділити на пункти агітаторів і забезпечити перевірконо-фільтраційні пункти газетами [...]». Виконуючого обов'язки секретаря обкому по пропаганді й агітації Гаркушу було зобов'язано «[...] розробити тематику доповідей, бесід, встановити спеціальний ліміт газет» [114, арк. 3-4]. Волинські обком КП(б)У та облвиконком також зобов'язали районні партійні комітети встановити на пунктах «[...] потрібну кількість радіоточок і телефонів [...]» [8, арк. 4]. Про те як саме місцеві партійні органи виконували ці вказівки свого начальства красномовно свідчать збережені серед архівних документів відділу у справах репатріації РНК Української РСР доповідні записки тих його співробітників, які у вересні-жовтні 1944 р. перевіряли стан прийому, перевірки та відправлення репатріантів на прикордонних ПФП НКВС СРСР у межах території республіки.

Наприклад, у доповідній записці старшого інспектора відділу репатріації РНК УРСР О. Власенко, яка у кінці вересня 1944 р. перевіряла роботу Любомльського та Володимир-Волинського ПФП НКВС СРСР йдеться: «Культурно-масова робота на пункті (в Любомлі – Авт.) проводиться незадовільно. Плану політично-масової роботи на пункті немає. Бесіди та читання газет серед контингенту, проводяться силами офіцерського складу пункту, проте не систематично, а у вигляді окремих бесід. Допомога з боку райкому КП(б)У виявилась лише у виділенні чотирьох примірників газет, зокрема й для офіцерського складу. Для правильного використання явно недостатня кількість газет, мною дано вказівку організувати газетну вітрину [...]» [8, арк. 2]. «[...] Культурно-масове обслуговування контингенту, який прошов Володимир-Волинський ПФП проводилося шляхом бесід про поточні події та читки газет силами обслуговуючого персоналу пункту. Допомога райкому КП(б)У виявилась лише у виділенні дуже обмеженої кількості місцевих газет [...]» [8, арк. 2]. Слід також додати, що виконання ухваленого ще 4 вересня 1944 р. рішення Волинський обком КП(б)У та облвиконком упродовж наступних двох місяців жодного разу не перевіряли. Більше того, секретар Любомльського обкому КП(б)У про постанову обкому КП(б)У і облвиконкому нічого не знав [8, арк. 4].

Аби уникнути звинувачень у тенденційності джерел – доповідних записок працівників відділу репатріації РНК УРСР, наведемо дані з документів іншого відомчого походження. У доповідній записці на адресу РНК УРСР, датованій 10 жовтня 1944 р, начальник ПФП НКВС СРСР в Любомлі підполковник Макаров наголошував, що «[...] культурно-масова робота не проводиться за виключенням окремих бесід [...]», а повну відсутність демонстрацій кінофільмів він пояснював як відсутністю джерел отримання кінокартин так і коштів на оплату роботи кінопересувки [5, арк. 27-28]. Про такі ж особливості ідеологічної роботи з

«контингентом» доповідав і його колега, начальник ПФП НКВС СРСР у Володимирі-Волинському полковник Курпас: «[...] Культурно-масове обслуговування контингенту, який прибуває на пункт, проводиться шляхом бесід про поточні події та читки газет. Іншої літератури ми не маємо та міськком ВКП(б) також не має. Зокрема, отримуємо обмежену кількість газет – чотири примірники «Радянської Волині». У частині плакатів і гасел – не можемо виготовити через відсутність паперу [...]» [5, арк. 51].

Траплялося, що не тільки районні але й обласні партійні керівники навіть не підозрювали про існування на їхній території перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР, а також нічого не знали про необхідність організувати з їх контингентом масово-політичну роботу. Промовистий приклад. 11 жовтня 1944 р. начальник ПФП НКВС СРСР у Болграді (Ізмаїльська область) капітан А. Морозов у довідці на адресу відділу репатріації РНК УРСР писав: «[...] Як Ізмаїльський обком так і Болградський райком КП(б)У питанням виховної роботи з радянськими громадянами, які прибули на ПФП, зовсім не займалися. У бесіді з секретарем Ізмаїльського обкому КП(б)У по пропаганді т[оваришем] Леоновим, останній заявив, що йому нічого не було відомо про існування Болградського ПФП [...]» [8, арк. 46 зв.]

Характеризуючи масово-політичну роботу, що проводилася у цей початковий період репатріації з громадянами, прибулими на ПФП НКВС СРСР Рави-Руської та Яворова Львівської області, секретар виконкому обласної ради Томенко писав: «[...] З громадянами, які прибувають, проводяться політбесіди та інші види політмасових заходів [...]». Щоправда, яких саме форм масової політичної чи агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами стосувалися ці «види заходів», чиновник не уточнював [3, арк. 17]. Старший інспектор відділу репатріації РНК УРСР В. Співак у доповідній записці від 30 жовтня 1944 р. так

описувала візуальну агітацію та усні форми ідеологічно-пропагандистської роботи на ПФП НКВС СРСР у Мостиську Львівської області: «[...] На цьому пункті велика увага приділяється наочній агітації. У дворі, де розміщується контингент, на стінах усіх будинків красиво й чітко написані великими літерами патріотичні гасла: «Слава львівським дивізіям!», «Хай живе голова українського радянського уряду Микита Хрущов!», «Хай живе непорушна дружба народів СРСР!». Усі гасла написані українською мовою. Серед контингенту проводяться політичні бесіди, а також за цей час було проведено другим секретарем райкому КП(б)У дві доповіді про міжнародне становище. Крім того, на пункті проведено читки листа товаришу Сталіну від українського народу, який підписало 500 радянських громадян [...]» [8, арк. 27]. Як «незадовільну» характеризувала В. Співак агітаційно-пропагандистську роботу з репатріантами на Хирівському ПФП НКВС. Цікаво, що з матеріалів для читання репатріантів пункт отримувал лише десяток газет, а індивідуальні та групові бесіди політично-агітаційного змісту проводилися на цьому пункті слідчими, які й здійснювали фільтрацію контингенту!? [8, арк. 35 зв.] Узагальнюючи результати власної перевірки (у жовтні 1944 р.) стану політичної роботи з контингентом на ПФП НКВС СРСР дислокованих на території Дрогобицької та Львівської областей ця ж інспектор констатувала: «[...] Райкоми дали для кожного пункту по 10 газет, дві з яких – центральні газети. Цих газет вистачає лише для особового складу і до контингенту вони ніколи не доносять. Бесіди серед контингенту в основному проводять оперативні працівники ПФТ. Правда Р[айонні] К[омітети] й прикріпили до пунктів агітаторів, але вони там бувають дуже рідко. Рава-Руський РК виділив на пункт агітатором редактора газети Динченко, проте він на пункті не був жодного разу [...] Журналів узагалі пункти не отримують жодного, хоч і на пунктах великий

попит на журнали «Огоньок», «Крокодил», «Перець», «Крестьянка» [...]» [8, арк. 23 зв., 26 зв.].

На початку зими 1944-1945 рр. організацію й забезпечення агітаційно-пропагандистської і культурно-масової роботи з контингентом на перевірко-фільтраційних пунктах у західних і південно-західних областях України місцеві партійні і радянські органи почали показушно «покращувати». Так, старший інспектор відділу репатріації О. Мальцева, яка у грудні 1944 р перевіряла роботу ПФП НКВС СРСР у Яворові Львівської області, доповідала М. Зозуленку про те, що тамтешній «[...] секретар райкому КП(б)У видає літературу з районного парткабінету для обслуговування контингенту. В Яворові є кінопересувка, яку можна використовувати на пункті [...]» [8, арк. 72].

Із самого початку діяльності органів репатріації одним із напрямків їх роботи серед громадян, які поверталися на батьківщину, був моніторинг політичних настроїв репатріантів. Відстеженню таких настроїв радянське керівництво приділяло особливе значення, адже виявлення негативних реакцій поверненців дозволяло певною мірою скорегувати ідеологічно-пропагандистський вплив на цю категорію осіб. Зокрема, секретар виконкому Львівської обласної ради Н. Томенко 21 жовтня 1944 р. так інформував М. Зозуленку про переважні тенденції в настроях репатріантів, які проходили перевірку на ПФП НКВС СРСР у Яворові та Раві-Руській: «[...] Настрої громадян, які перенесли жахи війни та фашистського насилля, звільнених Червоною армією від ярма фашистсько-німецького рабства, добрі й піднесені [...]» [3, арк. 17].

Коли наприкінці 1944 р. ПФП НКВС СРСР потроху налагодили пропагандистську роботу з контингентом, постала інша проблема – у кінці листопада – на початку грудня надходження репатріантів на ПФП практично припинилося, а відтак спрямовувати ідеологічну машину було ні на кого. У доповідній записці «Про стан роботи органів репатріації

Дрогобицької області», датованій 29 грудня 1944 р. В. Співак зауважує: «[...] Доповіді не проводяться, так як немає для кого їх робити. Контингенту на пунктах в останні місяці бракує [...]» [8, арк. 74].

Проте цей спад в роботі органів репатріації виявився коротким, а вже з січня 1945 р. чисельність репатріантів, які поверталися на територію Української РСР, почала зростати. Реагуючи на очікуване збільшення потоку поверненців РНК СРСР 6 січня 1945 р. ухвалює постанову № 30-12с «Про організацію прийому та облаштування репатрійованих радянських громадян» [12, арк. 42]. Хоч у цьому документі й не було жодного слова про політичну чи агітаційно-пропагандистську роботу з репатріантами, його ухвалення свідчило про очікуване значне зростання чисельності поверненців, а отже й неминуче пожвавлення напрямку політичної роботи з ними. Проте на цьому етапі для Й. Сталіна і вищого керівництва СРСР було надважливим фізично повернути на територію держави незамінний трудовий ресурс – мільйони своїх громадян – «переміщених осіб», а ось інтенсивність чи ефективність їх ідеологічно-пропагандистської обробки виглядала для радянських керівників справою другорядною. Принаймні такий висновок напрошується з аналізу змісту й тематики документообігу союзних і республіканських органів репатріації за період січня-березня 1945 р. У цих матеріалах йдеться про чисельність потенційних і реальних поверненців, матеріальне, харчове забезпечення репатріантів, їх перевезення на батьківщину, грошову допомогу найбільш нужденним. Натомість жодної уваги чиновників директивних і контролюючих органів до агітаційно-пропагандистської чи культурно-масової роботи з контингентом репатріантів у документах ми не простежуємо. Чи не єдиним винятком, що лише підтверджує ці наші висновки, є лист представника уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації при РНК УРСР Деєва, направлений із Києва до Москви 6 березня 1945 р. Доповідаючи своєму керівництву про стан роботи з

організацією обласних приймально-пересильних пунктів в регіонах Української РСР, чиновник наводить приклад ПРП Запоріжжя, в приміщенні й на території якого «[...] вивішені гасла, плакати, портрети вождів [...]» [17, арк. 78].

Характерною особливістю першого півріччя 1945 р. була недостатня організованість агітаційної та ідеологічно-пропагандистської роботи серед репатріантів. Відчувалась нестача кваліфікованих кадрів, бракувало уваги до процесу репатріації з боку місцевих партійно-державних органів. Про це, зокрема, йшлося в датованому 8 травня 1945 р. листі завідуючого відділом репатріації РНК УРСР М. Зозуленка до голови Вінницького облвиконкому та секретаря обкому КП(б)У. З документу довідуємось, що «[...] агітаційно-масова робота, як на пунктах (ПРП – Авт.) так і в місцях проживання репатріантів, ведеться незадовільно [...] Немає постійно закріплених агітаторів, відсутній план проведення агітаційно-масової роботи серед репатріантів, не вивчається настроїв радянських громадян, що повернулися на Батьківщину [...]» [130, арк. 5]. Такий стан політичної роботи з репатріантами розглядався партійним і радянським керівництвом України як «серйозне упущення в роботі партійних комітетів», насамперед, тих населених пунктів і районів, де функціонували обласні ПРП.

Очевидним фактом для влади стала необхідність посилення цього напрямку роботи, особливо в умовах поступового зростання потоку репатріантів. 29 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У ухвалює вже згадувану нами постанову «Про політичну роботу серед репатрійованого населення» [118, арк. 29]. Прямим наслідком прийняття цього документу стала активізація політичної й ідеологічної роботи з громадянами, які поверталися або вже повернулися на батьківщину – в Українську РСР. Вже у травні 1945 р. окремі обкоми КП(б)У, передусім західних областей УРСР, здійснили ряд

організаційних заходів спрямованих на посилення політичної й агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами.

Показовим у цьому плані виглядає Волинський обком КП(б)У. Виконуючи рішення ЦК КП(б)У бюро обкому ухвалило власну постанову «Про політичну роботу серед репатрійованих громадян». Поряд із цим, з метою налагодження політичної роботи на ПФП НКВС СРСР у Володимирі-Волинському, бюро обкому відрядило туди (щоправда лише на 10 днів) лектора обкому КП(б)У. «[...] Володимир-Волинський міськком КП(б)У, за участю представника обкому, склав план політичної роботи на пункті та організував систематичну роботу. На пункті організовано «червоний куточок», для якого міськком КП(б)У виділив із міської бібліотеки пересувну бібліотечку на 250 книжок і 50 примірників центральних, республіканських і обласної газети. Організовано чотири газетні вітрини, де регулярно вивішуються газети «Правда», «Известия», «Радянська Україна» та «Радянська Волинь». Лектори та пропагандисти міськкому систематично проводять на пункті консультації, читають доповіді і лекції. Силами гуртка самодіяльності Володимир-Волинського будинку культури для репатрійованих громадян організовуються концерти та, кілька разів на місяць, демонструються кінофільми. Бюро обкому в своєму рішенні зобов'язало всі райкоми КП(б)У організувати систематичну політичну роботу також і серед громадян, які прибули з-за Бугу та розселилися в районах нашої області, склавши для цього окремі плани політичної роботи серед цієї частини населення. Обком КП(б)У також зобов'язав редактора обласної та редакторів районних газет [...] публікувати розповіді репатрійованих громадян СРСР про їх страждання в німецькій неволі, про каторжну працю, про звірства фашистських катів, а також висвітлювати в пресі трудові подвиги репатрійованих громадян СРСР, які повернулися на батьківщину з німецької неволі» [118, арк. 29-30]. Ось така, майже ідилічна картина налагодження ідеологічної роботи з репатріантами на Волині, була виписана у листі секретаря Волинського обкому КП(б)У по пропаганді та агітації Гаркуші, що його він надіслав у кінці травня – на початку червня 1945 р. на адресу секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді та агітації К. Літвінова.

Що у цьому дописі було реальними фактами, а що так і лишилося нереалізованими планами й фантазією партійного чиновника, показали вже наступні літні місяці 1945 р. – коли на територію Української РСР, зокрема й Волині масовим потоком почали надходити репатріанти.

Отже, вивчення усього використаного автором комплексу джерел дозволяє зробити висновок про те, що початковий етап функціонування органів й установ репатріації переміщених осіб на території Українській РСР (кінець серпня 1944-го – початок червня 1945 р.), характеризувався очевидними особливостями й у сфері політичної й агітаційно-пропагандистської обробки репатріантів. На тлі інтенсивної розбудови вертикалі репатріаційних органів і установ ідеологічна робота з контингентом характеризувалася відверто слабкою організацією. Через дефіцит матеріально-технічних ресурсів і кадровий голод політично-масова робота на ПФП була обмеженою і несистемною, місце найпоширенішого засобу ідеологічної обробки репатріантів посіла усна пропаганда та агітація, а випадки використання засобів образного впливу (кінопропаганда чи театральнo-концертна діяльність) узагалі були поодинокими, практично не застосовувалися й засоби радіопропаганди. До суб'єктивних причин слабкої організації політично-масової та ідеологічно-пропагандистської роботи з репатріантами-українцями в окреслений період ми також схильні відносити й недооцінку багатьма працівниками органів репатріації на місцях важливості агітації, пропаганди та культурно-масової роботи з репатріантами як складової їх політичної індоктринації в процесі повернення на батьківщину.

3.2. Агітаційно-пропагандистська робота з репатріантами в період масового повернення в УРСР (червень 1945 р. – початок 1946 р.)

Із поразкою нацистського рейху та завершенням війни у Європі гуманітарна по-суті проблема репатріації переміщених осіб поступово займає одну з провідних позицій у політико-ідеологічному протистоянні колишніх союзників. Зростання потоку людей, які поверталися на батьківщину, не лише вимагало від партійно-державного керівництва СРСР залучення в забезпечення процесу репатріації значно більших матеріальних, людських і фінансових ресурсів, але й робило очевидною потребу негайної активізації ідеологічно-пропагандистського впливу на цю категорію громадян, які упродовж років знаходилися поза межами дії пропагандистського поля радянського режиму й піддавалися масованій нацистській, а на завершальному етапі війни у Європі також і західній пропаганді. Іншим фактором, що актуалізував проблему політико-ідеологічного тиску на репатріантів у середині – другій половині 1945 р. було багатократне зростання чисельності поверненців в Україну, які тепер йшли масовим потоком через прикордонні перевірко-фільтраційні, збірно-пересильні та обласні приймально-розподільчі пункти. Поряд із цим, територія Української РСР стала транзитною зоною для «переміщених осіб» з інших регіонів СРСР, які в специфічній термінології органів репатріації відомі як «репатріанти-транзитники».

Ключове значення в контексті активізації політично-масової, агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи з репатріантами мала ухвалена ЦК ВКП(б) 4 серпня 1945 р. постанова № 225 «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами». Постанова зобов'язувала обкоми і ЦК компартій союзних республік, а серед них і Української РСР, «[...] широко розгорнути політичну роботу серед репатрійованих громадян [...] ознайомити репатрійованих радянських громадян з основними етапами Великої Вітчизняної війни і великими перемогами Червоної армії, роз'яснити репатрійованим, що розгром нацистської

Німеччини, порятунком радянських людей від поневолення та знищення стали можливим завдяки радянському соціалістичному ладу, героїчним подвигам Червоної Армії, самовідданій праці радянських людей, дружбі народів СРСР [...]» [199, т. 3, с. 253-254]. На виконання цієї постанови ЦК ВКП(б) 22 серпня 1945 р. ЦК КП(б)У ухвалює власний, аналогічний за назвою та змістом документ [118, арк. 165].

На початку літа 1945 р. система радянських органів репатріації поповнилася прикордонними ЗПП НКО СРСР. Конкретну практичну допомогу в організації політично-масової роботи з репатріантами в цих установах мали надати місцеві партійні та радянські органи. Вже 19 червня 1945 р., тобто через три дні після ухвалення ДКО рішення про організацію ЗПП, РНК УРСР і ЦК КП(б)У приймають на його виконання власну постанову, де йшлося й про агітаційно-пропагандистський супровід і забезпечення пунктів періодичною пресою. Зокрема, четвертий пункт постанови зобов'язував секретарів обкомів КП(б)У Волинської, Дрогобицької, Львівської та Станіславської областей «[...] виділити на кожен пункт агітаторів для проведення партійно-масової роботи серед репатрійованих радянських громадян, які повертаються на батьківщину, забезпечивши пункти необхідною кількістю газет і літератури» [118, арк. 26-27].

Треба думати, що радянський режим покладав важливу роль у забезпеченні ефективної агітаційно-пропагандистської роботи, зокрема на новостворених збірно-пересильних пунктах НКО СРСР, на згадані нами вище інститути уповноважених представників РНК УРСР і ЦК КП(б)У та організаторів-агітаторів. Саме останні й мали проводити агітаційно-пропагандистську роботу з людьми безпосередньо. Архівні документи дозволяють зробити висновок, що агітаторам платили за їхню роботу досить високу, як за мірками того часу, платню. Ось кілька документів: «[...] Обласний виконком просить перерахувати на наш рахунок у Луцьку кошти, в заміщення виданих згідно з Вашими інструкціями організаторам-агітаторам в 1945 р. 54000 рублів і оплату на пред'явлений авансовий звіт агітатору т[оваришу] Розуменко, в сумі 1528 руб[лів] і 50 коп[ійок]» [64, арк. 114]. «[...]»

Організатори-агітатори, які повернулися з відряджень із прикордонних ЗПП скаржаться, що обласні виконкоми не платять їм у повному обсязі грошей (наприкінці 1945 р. було вирішено, що гроші агітаторам будуть виділятися з обласних бюджетів) [...] РНК УРСР пропонує оплатити відрядні витрати агітаторам з місцевого бюджету Обласних рад... згідно з постановою № 1047 від 19.06.1945 р. [...]»[65, арк. 193]. «[...] З місцевого бюджету Кам'янця-Подільського на 25.12.1945 р. витрати на агітаторів (заробітна плата та відрядження) склали 49 500 руб. [...]»[64, арк. 227].

На практиці призначення тієї чи іншої особи організатором-агітатором на ЗПП зовсім не означало, що ця людина буде реально працювати. Чимало цих посадовців не бажали кидати свої родини, звичну роботу, обжиті місця та їхати у відрядження на невизначений термін у табори, де були відсутні нормальні умови життя і праці. Саме тому значна частина відібраних для роботи організаторами-агітаторами господарських керівників, радянських і партійних активістів усіляко намагалася уникати такої поїздки, або ж, повернутися додому при першій ліпшій нагоді. Яскравий приклад – ситуація з кадрами організаторів агітаторів на Брестському ЗПП НКО СРСР. Для проведення тут масово-політичної роботи серед громадян – етнічних українців і мешканців Української РСР РНК республіки та ЦК КП(б)У виділив 24 організатори-агітатора. Проте з липня по грудень 1945 р. у таборах пункту працювало тільки 9 осіб – організатори-агітатори від Одеської, Вінницької, Тернопільської, Полтавської, Рівненської, Херсонської, Дрогобицької, Кіровоградської та Волинської областей. До 1 жовтня працювало ще 6 організаторів агітаторів – від Дніпропетровської, Запорізької, Сумської, Київської, Ворошиловградської та Житомирської областей. Організатори-агітатори від решти областей, прибувши на ЗПП, пробули тут 5-10 днів і поїхали супроводжуваними ешелони з репатріантами. Більше ці посадовці на пункти не повернулися [25, арк. 64]. Загальну ж картину по Українській РСР з кількісним складом організаторів-агітаторів на місцях ми можемо побачити з матеріалів довідки «Про направлення на збірні пункти організаторів-агітаторів для прийому репатрійованих громадян» за підписом завідуючого відділом у справах

репатріації при РНК УССР М. Зозуленка, датованої 14 липня 1945 р. [Див.: додаток А].

Фактичний бік діяльності уповноважених РНК і ЦК КП(б)У та організаторів-агітаторів розкриває звітність, збережена в архівних документах відділу у справах репатріації РНК УРСР. Наприклад, уповноважений РНК УРСР і ЦК КП(б)У по Львівському ЗПП В. Мошков звітуючись про роботу пункту в липні 1945 р., писав: «[...] За участю наших агітаторів-організаторів налагоджено облік, проведено розбивку пункту по областям, організована громадсько-масова робота. Так, з 10 по 20 липня на цьому пункті проведено 786 бесід [...] Мною особисто проведено чотири бесіди з громадянами Київської, Харківської, Дніпропетровської та Кіровоградської областей. У невимушеній бесіді висвітлювались питання перемоги Червоної армії, виступу товариша Сталіна, відновлення народного господарства. Колишні колгоспники цікавились сільським господарством своїх областей. Майже на всіх бесідах виникає одне й теж питання: Чи будуть нас висилати до Сибіру, чи відішлють додому? В процесі роз'яснення цього питання виявляється, що німці вели велику пропаганду серед наших людей про те, що всіх хто працював у Німеччині більшовики будуть вивозити до Сибіру на каторгу. Крім того проведено 18 мітингів, три кіносеанси, два концерти. Організовані мітинги пройшли з великим підйомом. На мітингах виступали політпрацівники військового округу та наші агітатори [...]» [118, арк. 75-76]. 4 серпня 1945 р. вже інший уповноважений по Львівському збірно-пересильному пункту П. Муковоз доповідав у РНК УРСР і ЦК КП(б)У наступне: «[...] З 1 серпня 1945 р. усі пункти повністю забезпечені газетами, журналами, гаслами, портретами. Проведено 28 мітингів, понад 1000 бесід, 10 лекцій [...]» [118, арк. 85].

Лише протягом липня 1945 р. агітаторами, які працювали на ПФП НКВС і ЗПП НКО Дрогобицької області, було проведено 304 бесіди з репатріантами. Про зміст цих бесід промовисто свідчать назви тем останніх: «Внутрішнє й міжнародне становище СРСР», «Партія Леніна-Сталіна – натхненник і організатор перемог над гітлерівською Німеччиною», «Партизани України»,

«Українсько-німецькі націоналісти на службі фашизму», «Рішення XII сесії Верховної Ради СРСР», «Радянський народ – герой і воїн» тощо [117, арк. 4]. Під час згаданих бесід репатріанти запитували агітаторів про те, чи є в СРСР приватна торгівля, індивідуальні господарства, безкоштовна освіта? Люди цікавилися, чи є правдою те, що їм не дозволять проживання ближче 150 км від центральних міст СРСР і України? Запитували, – «Чому не направляють усіх нас до Червоної армії?», «Чи будуть надані пільги репатріантам?», «На які терміни будуть надаватися кредити населенню звільнених регіонів?», «Чи відмінена карткова система?», «Чи будуть обмінювати зароблені нами в Німеччині гроші?» [117, арк. 5]. Характер запитань, що їх задавали поверненці агітаторам і працівникам органів репатріації, свідчить, що люди довгий час знаходилися поза зоною впливу радянської пропаганди, були позбавлені можливості отримувати будь-яку інформацію з батьківщини, а натомість були перетворені на об'єкт альтернативного ідеологічного впливу – спочатку нацистської, а згодом і західної пропаганди.

Якщо підвести проміжні підсумки, то за період з початку роботи ЗПП НКО до 1 листопада 1945 р. організатори-агітатори провели серед репатріантів 1984 мітинги та 27280 бесід, прочитали 992 лекції, зробили 2073 доповіді, організували 7066 кіносеансів і 4966 концертних програм. Пункти НКО в цей період щоденно отримували 31201 примірник центральних і республіканських газет. На ЗПП були організовані невеликі бібліотеки з книжково-журнальним фондом 1500-2000 примірників [118, арк. 234-235].

Як бачимо, влітку 1945 р. система органів і установ репатріації почала розростатися, а з нею неминуче зростав і рівень ідеологічно-пропагандистського забезпечення репатріаційного процесу. У цьому контексті особливої важливості для влади набував моніторинг політичних настроїв і поведінки репатріантів. Моніторинг політичних настроїв репатрійованих громадян залишався одним із пріоритетних напрямків роботи радянських ідеологічних органів і в період масового повернення переміщених осіб на батьківщину. Першочерговим завданням влади була оцінка рівня реальної та гіпотетичної ідеологічної загрози, який могли б завдати репатріанти радянській

системі. Інструментами такого моніторингу слугували різноманітні опитувальники. Наприклад, спеціальний «Опитувальник з дослідження районів по прийому та працевлаштуванню репатрійованих радянських громадян» мав забезпечити збирання на місцях відповідних матеріалів для звітів до відділу у справах репатріації РНК УРСР. Цікавим для нас у цьому документі є його сьомий пункт – «[...] Яка робота ведеться з репатрійованими? А саме, чи правильно використовується репатрійованими ліміт підписки на газети? Чи користуються репатрійовані газетами та журналами в колгоспах, сільрадах, школах чи клубах. Чи встановлені вітрини? Чи проводяться збори (територіальні або на підприємствах) репатрійованих у районі? Чи проводились бесіди з репатрійованими, чи проводились доповіді в районі та на які теми? Які ставилися запитання? Чи висвітлювались у пресі розповіді репатрійованих про знущання над ними в німецькому рабстві, а також їх виробничі показники на сьогоднішній день? Випуски газет, які висвітлювали ці питання мають висилатися до відділу у справах репатріації при РНК УРСР [...]» [16, арк. 21-22]. Не менш важливим було шосте питання «Опитальника» – «Настрій репатрійованих та ставлення до них». Тут працівники органів репатріації мали показати настрої репатрійованих громадян, їхнє ставлення до праці, участь у громадській роботі, навести їх характерні висловлювання по різних питаннях тощо. Важливо було показати приклади випадків ненормального ставлення місцевих чиновників до репатрійованих громадян [16, арк. 32].

Те, як реалізували завдання моніторингу політичних настроїв репатріантів на місцях видно з архівних документів. Наприклад, у звіті від 5 листопада 1945 р. завідувач відділом репатріації виконкому Полтавської облради І. Свистунов, писав: «[...] Репатріанти, які прибувають, мають гарний настрій, задоволені повернення на батьківщину, дякують Червоній армії, партії, уряду та особисто товаришу Сталіну за розгром ворога та за звільнення їх з німецького рабства. Користуються повагою та допомогою серед працівників того чи іншого підприємства. Поряд з цим мають місце випадки, коли деякі господарники не віддають належне політичній важливості питання політичного виховання репатріантів і до них ставляться неправильно [...] У Свичковській

сільраді був випадок, коли начальник НКВС Лагутін, будучи уповноваженим райкому КП(б)У, дав розпорядження голові сільради зібрати всіх репатріантів і відіслати їх вночі на скиртування хліба, а інших колгоспників відпустив на відпочинок [...]» [16, арк. 60-61]. Подібним чином характеризував настрої репатріантів-земляків і керівник відділу репатріації виконкому Житомирської облради. В інформаційному повідомленні від 1 грудня 1945 р. чиновник писав: «[...] У переважній більшості репатрійовані радянські громадяни виражають велику вдячність Червоній армії та Радянському уряду за їх звільнення з німецького рабства й повернення на батьківщину. На зборах репатріантів у селах і на підприємствах велика кількість виступаючих висловлюють велику вдячність партії та уряду за піклування і беруть на себе зобов'язання віддячити за чутливе до них ставлення своєю працею [...] Серед репатріантів є й такі, які добровільно поїхали до Німеччини і в даний час виявляють незадоволення. Наприклад, Буряк Ганна Никифорівна та її донька [...] у м. Житомирі мали власну квартиру, у жовтні 1943 р. добровільно поїхали до Німеччини [...] В даний час, коли їм, як зрадникам батьківщини, не повертають квартири, вони заявляють: «Немає правди у Вас» [...]» [15, арк. 150-151]. Як бачимо, керівник обласного відділу репатріації цілком серйозно взяв на себе функції суду й безпідставно й бездоказово звинуватив двох жінок-репатріанток у державній зраді.

Особливо ретельно слідкували за динамікою політичних настроїв репатріантів у прикордонних ПФП і ЗПП. Наприклад, секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький 19 липня 1945 р. доповідав із цього приводу: «[...] Під час бесід репатрійовані висловлюють вдячність радянській владі за піклування і теплий прийом, за повернення на батьківщину [...] Деякі репатрійовані в бесіді також говорять про те, що їх не повезуть до місця попереднього мешкання тому, що вони неблагонадійні і про те, що в Радянському Союзі [...] народ помирає від голоду [...] Є випадки, коли репатрійовані говорять: «Нас збирають по областях для того, щоб в областях посадити до концтабору, як підозрілих осіб». Як встановлено, такі розмови ведуть колишні поліцейські та інші ворожі елементи, які, приховавши свою

службу в поліції при німцях, на фільтр[аційних] пунктах намагаються розповсюджувати різні провокаційні чутки. При проведенні бесід були задані наступні питання: [...] Як допомагала радянська влада родинам військовослужбовців під час війни, та як зараз допомагає? [...] Чи існує безкоштовна освіта? [...] Чи будуть обмінювати гроші, які ми заробили закордоном і веземо з собою? [...] Чи збереглися наші речі залишені в Радянському Союзі? [...] Чи правда, що нас не будуть допускати жити ближче як за 150 кілометрів від центральних міст? [...] Чи є приватна торгівля в СРСР? [...] Яке ставлення держави до релігії було під час війни та після війни? [...] Чи є в селах приватні господарства, чи залишилися, як і раніше, колгоспи? [...] Як живуть люди в СРСР? [...] Чи відмінена карткова система, а якщо ні, то коли буде відмінена? [...] Ми потрапили до Радянського Союзу та знаходимось у таборі, чому так? Такі настрої репатрійованих є наслідком того, що райкоми партії масово-політичну роботу серед них проводять ще нерегулярно, і певна група людей, в момент відсутності агітаторів, залишається без політичного впливу. Характерним є зовнішній вигляд репатрійованих, на кожному з них строкатий одяг червоного кольору [...] Намагаються показати та виражають любов і відданість радянській владі. У багатьох на кучі валіз і вузлів обов'язково портрет товариша Сталіна [...]» [118, арк. 41, 43-44].

Загальні ж результати моніторингу ідеологічних настроїв репатріантів показували досить строкату й неоднозначну картину, що склалась у середовищі поверненців. Проте є очевидним, що заради якнайшвидшого повернення на батьківщину, до своїх рідних і близьких, наші співвітчизники, хто цілком щиро, а хто й удавано намагалися показати свою готовність до реінтеграції в повоєнне радянське суспільство й усіляко демонстрували свою лояльність режиму.

Як і на початковому етапі репатріації, у період її масового перебігу основними формами ідеологічно-пропагандистського впливу залишалися вербальні. Партійні та радянські агітатори проводили з репатріантами бесіди і лекції, виголошували доповіді і проводили політінформації, колективні читки газет і літератури. Тематика таких заходів була прогнозованою. Документальні матеріали органів репатріації УРСР за період літа 1945 р. доносять до нас їх

теми: «Роль Сталіна у Великій Вітчизняній війні», «Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про допомогу багатодітним матерям»», Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію в зв'язку з перемогою над фашистською Німеччиною», «Роль російського народу у Великій Вітчизняній війні», «Про міжнародне становище» [118, арк. 41] «Возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною», «Демобілізація військовослужбовців старшого віку з Діючої Армії», «Закони, видані в період Великої Вітчизняної війни», «Завдання репатріантів у відновленні зруйнованого німецькими загарбниками господарства», «Про міжнародне становище та поставлені завдання», «Народження комсомолу», «Ленін і Сталін – натхненники перемог», «Завдання молоді» [16, арк. 76, 87, 118], «Велика заслуга радянського народу перед історією людства», «Оборона Ленінграду», «Генералісимус радянського Союзу товариш Сталін» [20, арк. 62]; Як ми вже побачили вище, під час таких заходів репатріантами піднімалась велика кількість проблем і запитань, які в умовах тотальної непоінформованості стосувалися найрізноманітніших тем.

Характерним засобом ідеологічно-пропагандистської роботи радянських органів репатріації «переміщених осіб» була така форма масового вербального впливу, як мітинги. Традиційно вони приурочувались або до прибуття на пункти репатріації значних партій поверненців, або до визначних і пам'ятних радянських дат, і мали важливе ідеологічне значення. Головним завданням мітингів була популяризація серед репатріантів універсальних радянських пропагандистських формул і кліше, як то: єдності партії і народу, згуртованості народів СРСР у боротьбі з фашизмом, могутності й величі радянської системи тощо.

Необхідно зауважити, що мітинги, особливо в період масової репатріації, були частим явищем й охоплювали величезну кількість репатрійованих громадян. Підтвердження цій нашій тезі знаходимо, зокрема, серед архівних документів ЗПП НКО СРСР. «[...] Всього по Брестському ЗПП було проведено 57 мітингів, присвячених річниці звільнення України від німецько-фашистських загарбників, Дню Сталінської авіації, 28 річниці Жовтневої

революції, оголошенню війни Японії, Дню Артилерії, річниці звільнення Радянської Білорусії, перемозі над Японією, мітинги при зустрічі радянських громадян, репатрійованих з Німеччини та ін. На мітингах виступали уповноважені областей, представники командування таборів, а також самі репатрійовані громадяни [...]» [25, арк. 59]. Про масовість подібних пропагандистських заходів свідчать документи. Наприклад, мітинг проведений з приводу оголошення СРСР війни Японії 9 серпня 1945 р. зібрав на ЗПП НКО СРСР Зимні води (Львівська область) близько 5 000 репатріантів, які тоді перебували на пункті [40, арк. 8]. Загалом, на період осені 1945 р. прикордонні ЗПП демонстрували активну ідеологічно-пропагандистську роботу засобами усного слова. Наприклад, представник Львівського військового округу доповідаючи 3 жовтня 1945 р. на нараді в РНК УРСР про стан «партійно-політичної роботи» на підпорядкованих округу ЗПП, зазначив: «[...] на всіх пунктах (Львівського ЗПП – авт.) проведено лекцій 950, доповідей 1890, бесід 26 000, мітингів 1900 [...]» [11, арк. 23].

Досить ефективним, й водночас зовні ненав'язливим, засобом політико-ідеологічного впливу, що мав помітний вплив на контингент таборів репатріації на території України, був перегляд художніх і документальних кінофільмів виключно радянського виробництва. Вся ця кінопродукція формувала у громадян ідеологічно вивіреним образ радянської батьківщини, народ якої, під керівництвом вождя і партії, здолав смертельного ворога та буде щасливе повоєнне майбутнє. Проте застосування кінопропаганди чи не в кожному окремому випадку мало свої особливості, адже залежало від технічних і репертуарних можливостей на місцях. Наприклад, на Брестському ЗПП НКО СРСР: «[...] Для культурного обслуговування репатрійованих громадян кінофільмами Політуправління 5-ї Гвардійської Армії виділило кінопересувку на автомобілі, яка регулярно обслуговувала табори [...] Одночасно Брестським Облвідділом кінофікації була виділена друга кінопересувка на автомашині та звуковий вузькоплівковий апарат [...]» [25, арк. 60]. «[...] У червні місяці ЗПП (Унгенський – Авт.) не мав кінокартин для демонстрації, в серпні демонструвалось лише 4 картини, у вересні-жовтні картини демонструвались

через день. Такий же план і на листопад. Кінофільми прибувають в Унгени з Одеси, по плану і за звітом військового округу[...]» [25, арк. 3]. Водночас, деякі пункти зустрілися з певними складностями в організації пропаганди засобами кіно. Наприклад, начальник відділу репатріації львівського облвиконкому у доповідній записці М. Зозуленку пише: «[...] Організованого перегляду кінокартини (на ПРП – Авт.) не було, як і раніше це пояснюється тим, що на пункті немає великого скупчення людей, на ночівлю залишається 10-15 осіб з дітьми, а мешканці районів цього ж дня направляються по районам до місць постійного проживання [...]» [22, арк. 78 зв.]. Репертуар ігрового й документального кіно охоплював продукцію радянських кіностудій другої половини 1930-х рр., а також кінострічки створені в роки війни. Серед них: «Веселка», «Битва за Росію» [16, арк. 92], «Чапаєв», «Поєдинок», «Битва за Україну», «Пісня про Росію», «Людина К 217», «Мужність», «Сталінград», «О шостій годині вечора після війни», «Вона захищає батьківщину», «Я чорноморець» [24, арк. 133]. Зокрема, представник Львівського військового округу доповідаючи про стан «партійно-політичної роботи» на підпорядкованих округу ЗПП, зазначив, що «[...] по 30 вересня на всіх пунктах (Львівського ЗПП – авт.) проведено кіносеансів 7 000 [...]» [11, арк. 23].

Якщо аналізувати пропаганду через кінематограф середини – другої половини 1945 р., то впадає в око відсутність у прокаті органів репатріації спеціальної документальної та ігрової кінопродукції тематично присвяченої репатріації та «переміщеним особам». У цей період створення таких фільмів Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації або ж відділ у справах репатріації РНК УРСР у радянського кінокомітету не замовляли. В ідеологічно-пропагандистській роботі з поверненнями агітатори переважно використовували кінокартини призначені для пересічного радянського глядача.

Починаючи з 1946 р. однією активних форм агітації й пропаганди серед української національності за межами радянської окупаційної зони Німеччини та Австрії стало документальне кіно. Вище керівництво органів репатріації вказало ЦК КП(б)У на необхідність створення спеціального кіножурналу українською мовою про зустріч прибулих у республіку репатріантів, про їх

трудо́ве й побуто́ве облаштування, про державну допомогу у питанні забезпечення житлом та в господарському облаштуванні. Також були надані вказівки підібрати й вислати в зони (окупації союзників – Авт.) через Управління Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації кілька кінофільмів і кіножурналів українською мовою, що всебічно показують відновлення народного господарства УРСР [...]» [119, арк. 2]. Відтак, бачимо, що радянські органи репатріації починають серйозніше ставитися до питання агітації засобами кіно. Поступово поряд із кінопродукцією загального ідеологічного спрямування почали з'являтися окремі документальні стрічки для демонстрації серед репатріантів.

У другому півріччі 1945 р. відділ репатріації РНК УРСР, на чолі з М. Зозуленком, одним із пріоритетних засобів ідеологічного впливу на репатріантів визначив друковану продукцію. Так через республіканське відділення «Союздруку» було встановлено ліміт газет для всіх відділів репатріації облвиконкомів та ПРП на їхній території. Численні архівні документи свідчать, що до репатріантів доходили примірники таких центральних газет, як «Правда», «Известия», «Труд», «Комсомольская Правда», «Московська Правда». Із українських республіканських газет на пунктах репатріації читали «Молодь України», «Радянську Україну», «Правду України», «Сталинское Племя», «Колгоспник України». На ПРП масово надходила обласна преса, зокрема газети: «Радянська Житомирщина», «Червоне Запоріжжя», «Більшовик Запоріжжя», «Чорноморська Комуна», «Большевицкое Знамя», «Вінницька Правда», «Кіровоградська Правда», «Вільне Життя», «Деснянська Правда», а також велика кількість районних газет. Також репатріантам пропонувалися центральні республіканські журнали: «Україна», «Перець», «Блокнот Агітатора» [14; 15; 16]. Подібним чином розподілялась преса й на прикордонні ПФП НКВС і ЗПП НКО СРСР. Зокрема, планом розподілу республіканських газет на четвертий квартал (жовтень-грудень) 1945 р. було передбачено регулярне надходження на Львівський ЗПП 600 примірників «Радянської України», 300 примірників «Правди України», по 180 примірників газет «Молодь України» і «Сталинское племя», 60 –

«Колгоспника України». Рава-Руський ПФП на цей же період мав регулярно отримувати: 300 примірників «Радянської України», 150 примірників «Правди України», по 100 примірників «Молоді України» і «Сталинського племені», а також 30 примірників «Колгоспника України» [Див.: додаток Б]. Реальні обсяги отримуваних пунктами репатріації газет і журналів вражали. Зокрема, представник Львівського військового округу доповідаючи про стан «партійно-політичної роботи» на підпорядкованих округу ЗПП, зазначив: «[...] Округ отримує 27 900 газет. У середньому пункт (Львівський ЗПП – Авт.) отримує 2000 газет щоденно, чого сповна достатньо, аби кожен репатріант мав можливість отримати газету. Правда [...] ми не маємо газет з інших областей для того, аби ознайомити репатріантів, які прибувають, з життям і побутом своїх областей [...]» [11, арк. 23].

Проте ідеологічна агітація репатріантів проводилася не лише за допомогою наскрізь заідеологізованої газетної продукції, але й засобами художньої літератури. Першою в цьому ряду стала книга Б. Горбатова «Непокоренные». Автор цього художнього твору, йдучи за рекомендаціями Головліту СРСР, особливо яскраво змальовував «патріотизм і нездоланну волю до перемоги над німецьким фашизмом, що її продемонстрували радянські громадяни в роки Великої Вітчизняної війни». Відділ у справах репатріації РНК УРСР встановив лімітований розподіл цього видання по областям республіки. Визначаючи кількість примірників, що мали бути надіслані в ту чи іншу область, чиновники відомства керувалися потенційною чисельністю поверненців, яких очікували в тому чи іншому регіоні УРСР, а також кількістю обласних ПРП, що функціонували на місцях. Зокрема, Сталінська область отримувала 1100 примірників книги; Полтавська – 1000 примірників; Дніпропетровська, Київська і Харківська області – по 800 примірників книги; Кам'янець-Подільська область – 700 примірників. Вінницька та Ворошиловградська області отримали по 500 примірників книги; Волинська, Дрогобицька, Житомирська, Запорізька, Ізмаїльська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Станіславська, Тернопільська, Херсонська, Чернігівська, Чернівецька та місто

Київ – по 200 примірників; Львівська і Сумська області – по 300 примірників книги [Див.: додаток В].

Водночас, ми не можемо відкидати і той факт, що у цьому розподілі певні області просто могли мати особливі преференції в отриманні окремих матеріалів для організації ідеологічної підтримки репатріаційного процесу. У нашому випадку – це дефіцитний матеріал для ідеологічно-пропагандистської роботи, розподіл яких міг формуватися й через особисті зв'язки партійного керівництва області з вищим керівництвом республіки. Отже, навіть в тих складних повоєнних умовах ми знаходимо звичайні для радянської номенклатурної традиції приклади бюрократії й зловживання.

У Житомирській області, зокрема, серед репатріантів поширювалась книга Й. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» [16, арк. 82]. Інформацію про рівень популярності цієї книги серед контингенту знаходимо у доповідній записці начальника Унгенського ЗПП НКО СРСР. М. Воронова про роботу та готовність пункту до осінньо-зимового періоду: «[...] Із метою подальшого покращення агітаційно-масової роботи украй важливим є направлення в Унгени, по можливості у великій кількості, книги товариша Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну». Її охоче придбають за готівку. Зацікавленість велика і задовольнити її, безумовно, необхідно [...]» [24, арк. 166]. У деяких районах поширення книги радянського вождя перетворювалось на цілий ритуал, коли чиновники нижчого рівня намагалися за будь-яку ціну вислужитися перед своїм партійним і радянським керівництвом. Наприклад, чиновники Гребінківського району Київщини звітували про організацію 13 гуртків, члени яких – репатріанти вивчали цю книгу [20, арк. 62]. У Кременчуці Полтавської області було створено 6 таких гуртків, один при парткабінеті міському КП(б)У, один при виконкомі Крюківської райради, інші – на підприємствах міста [20, арк. 62]. На загал художня література мала б у перспективі стати досить успішним видом агітаційно-пропагандистської продукції. Тим більше, що читання художніх літературних творів користувалося популярністю серед репатрійованих громадян: «[...] великий попит зі сторони репатрійованих громадян на художню літературу, яку

випустили за останні чотири роки, також не задовольнявся з огляду на дуже малу кількість літератури у бібліотеках [...]» [25, арк. 63].

Справа видання спеціалізованої літератури для репатріантів увійшла в практичну площину наприкінці 1946 р. У листі від 19 грудня 1946 р. уповноважений РМ СРСР у справах репатріації генерал-полковник Ф. Голіков рекомендував: «[...] Видати в УРСР українською мовою спеціальну брошуру про трудове й побутове облаштування, про участь в суспільно-політичному житті та про державну допомогу громадянам української національності, що повернулися додому з території Німеччини, Австрії та інших країн. Включити в цю брошуру постанову Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР про пільги, які надаються репатріантам, а також листи власне репатріантів про їх життя в Радянському Союзі після повернення з німецького рабства. Через наших представників поширити цю брошуру серед радянських громадян української національності, що знаходились в зонах союзників та в інших країнах [...]» [119, арк. 2]. На думку Ф. Голікова ще одним заходом по налагодженню ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи серед потенційних репатріантів за межами СРСР мало б стати системне й активне поширення україномовної літератури загального агітаційно-пропагандистського профілю без спеціалізованого репатріаційного акценту. У тому ж листі від 19 грудня 1946 р. до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, читаємо: «[...] Виділити для поширення серед радянських громадян української національності, що знаходяться в зонах Німеччини та Австрії, а також інших країнах, масово-політичну літературу українською мовою, що розповідала б про життя в республіці, відновлення господарства, особливо в її західних областях [...]» [119, арк. 2].

У період масової репатріації не менш важливим агітаційним засобом в контексті ідеологічної обробки репатріантів – радянських громадян залишалася наочність. На прикордонні ПФП і ЗПП, а також до обласних ПРП у великій кількості надсилався наочний матеріал ідеологічно-пропагандистського характеру. Наприклад, лише один Чернівецький ПРП влітку 1945 р. отримав 600 гасел, 200 плакатів, 4 портрети Сталіна, 2 портрети радянських маршалів

[287, с. 69]. Характерною особливістю агітації зображальними засобами була наявність практично на кожному пункті репатріації портретів керівників комуністичної партії, радянської держави, воєначальників, Цілком зрозуміло, що першість серед них належала портретам Й. Сталіна, радянських маршалів, керівників і членів уряду СРСР і УРСР. Цікавим фактом є те, що поряд з цим, хоч і значно у меншій кількості, на місця надсилалися портрети відомих полководців ще імперської Росії, а також портрети Т. Шевченка [42, арк. 48]. Водночас, агітатори продовжують практику встановлення у пунктах репатріації, а також на місцях проживання репатріантів газетних вітрин для масового читання [16, арк. 76]. Наприклад, лише в Каланчацькому районі Херсонської області, станом на 25 жовтня 1945 р., було встановлено 35 таких вітрин [15, арк. 57]. Встановлювали вітрини не лише з газетами. Наприклад, у Раві-Руській керівництвом тамтешнього ПФП НКВС СРСР було обладнано фотовітрину [42, арк. 48].

Загалом наочна агітація на всіх пунктах репатріації мала спільні риси, хоча і з певними локальними особливостями. Наприклад, на Брестському ЗПП НКО СРСР, наочна агітація проводилась наступним чином: «[...] побудовані арки з гаслами з привітаннями Радянських Громадян, які поверталися з фашистської неволі; приміщення таборів як з середини так і ззовні були прикрашені гаслами й портретами вождів. На території таборів були встановлені щити з текстами з Конституції СРСР, Законом про демобілізацію військовослужбовців старшого віку особового складу Червоної Армії, Указом про вибори до Верховної Ради СРСР, плакатами, розпорядком дня [...], привітаннями репатрійованих громадян тощо [...]» [25, арк. 60].

Із серпня 1945 р. відділ репатріації РНК УРСР налагодив постачання пропагандистської наочності на прикордонні ЗПП НКО СРСР у західних областях України. Зокрема, збірно-пересильні пункти Львівського військового округу мали отримати у Львівському відділенні «Союздруку» 10 000 гасел, 15 000 плакатів, 210 портретів керівників партії і радянської держави, 70 портретів маршалів війни та 8 міні-бібліотек [40, арк. 1].

Досить важливим інструментом систематичного та масового ідеологічно-пропагандистського впливу на репатріантів у повоєнний період було радіо. Наприклад, з утворенням у прикордонній зоні ЗПП НКО СРСР, а згодом обласних ПРП в регіонах республіки ці установи репатріаційної вертикалі також мали в обов'язковому порядку обладнуватися радіоточками. Проте реальність була іншою. Наприклад, станом на 10 серпня 1945 р. приймально-пересильний пункт у Херсоні жодної радіоточки не мав [20, арк. 79]. Інформуючи ЦК ВКП(б) про стан агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами в Україні, завідувач організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У Зленко 30 липня 1945 р. писав до Москви: «[...] Приміщення фільтраційних і пересильних пунктів радіофіковані, але за браком сухих батарей трансляція часто переривається [...]» [117, арк. 4]. У доповідній записці «Про результати перевірки стану работ з репатріантами в областях УРСР», датованій 30 вересня 1945 р., уповноважений РНК СРСР по репатріації П. Голіков повідомляв, що «[...] приймально-розподільчі пункти радіофіковано [...]» [118, арк. 212].

Проте беручи до уваги брак технічного оснащення, використання радіотрансляції далеко не завжди та не на всіх пунктах репатріації радянських громадян, могло бути можливим. Наприклад, у одній з доповідних записок про стан роботи з репатріантами в Сумській області, читаємо: «[...] відсутня також (на ПРП – Авт.) і радіоточка, не дивлячись на те, що у цій же будівлі, на другому поверсі знаходиться радіовузол [...]» [36, арк. 12].

Проте така ситуація з радіофікацією пунктів репатріації все ж не була масовою: «[...] Значна частина районів (Сталінської області – Авт.) забезпечені радіоточками [...]» [36, арк. 89]. Тож не дивлячись на перспективність даного інструменту ідеологічної обробки контингенту, в цей період він не отримує належної уваги з боку агітаторів на місцях. У такому ставленні працівників органів репатріації до потенціалу радіопропаганди відіграла роль ціла сукупність різних факторів, зокрема, неможливість встановлення радіоточок, брак радіомеханіків, які б могли встановити та обслуговувати радіотрансляційну мережу на місцях, а часто й просте нерозуміння

керівництвом можливої і значимості пропагандистської роботи через радіо. Проте мабуть найголовнішою проблемою було недопрацювання в цьому напрямку партійно-політичного керівництва вищого рівня.

Певне місце в політико-ідеологічній роботі з репатріантами займало і культурне дозвілля, зокрема концертно-театральна діяльність, а також проведення вільного часу в ігрових формах. Влітку 1945 р. цей напрямок поступово набуває поширення. Основною проблемою тут залишався брак матеріально-технічного оснащення, що створювало певні складності на цьому шляху. Так, у доповідній записці керівника ЗПП в Унгенах читаємо: «[...] Велику роль (для проведення агітаційно-пропагандистської роботи – Авт.) відіграє наявність достатньої кількості шахів, шашок, доміно, музичних інструментів усіх видів [...]» [25, арк. 97]. Та не дивлячись на всі проблеми й складності, «для загальнокультурного виховання контингенту» на пунктах репатріації радянських громадян починають створюватись гуртки художньої самодіяльності. На Брестському ЗПП НКО СРСР «[...] було організовано 8 гуртків художньої самодіяльності, з них два джаз-оркестри, при чому їх учасниками були не лише аматори, але й велика кількість артистів-професіоналів із репатрійованих громадян. Силами вказаних гуртків було організовано 90 концертів, у програму яких входили – вокальні, музичні, балетні номери, художня декламація, акробатичні номери тощо. Деякі з цих гуртків виступали не тільки серед репатрійованих громадян, але й давали концерти у військових частинах, а також для місцевого населення [...]» [25, арк. 61].

Загалом ідеологічно-пропагандистська робота на місцях мала суттєві особливості, що залежали від конкретних умов, матеріальних ресурсів, фінансування та, не в останню чергу, кадрового потенціалу. Саме тому в областях і районах ми зустрічаємо строкату картину кількісного і якісного рівня ідеологічної обробки репатріантів. Причому, далеко не завжди головною причиною неякісної роботи ідеологічно-пропагандистського сектору були саме об'єктивні причини. Навпаки, головним рушієм активності в тому чи іншому пункті репатріації ставав ентузіазм і творчий підхід звичайного агітатора чи

керівника пункту, району, області тощо. Яскравий приклад такої активності ми можемо побачити на Самбірському ЗПП НКО СРСР, де силами керівництва пункту та репатріантів був організований ляльковий театр [...]» [38, арк. 61].

Документи обласних органів репатріації, датовані другою половиною 1945 р., дозволяють прослідкувати поступове покращення напрямку ідеологічно-пропагандистської роботи в регіонах. Наприклад, завідуючий відділом пропаганди та агітації Житомирського обкому КП(б)У 29 жовтня 1945 р. доповідав київському керівництву органів репатріації: «[...] По лінії відділу пропаганди та агітації Обкому КП(б)У була надана тематика для проведення бесід та лекцій з репатрійованими громадянами по місцю їх проживання. Добре виконується план політично-виховної роботи серед репатріантів по місцю їх проживання в Житомирі, Червоноармійському, Бердичівському та інших районах [...]» [16, арк. 82]. Так, у доповідній записці завідуючого відділом репатріації виконкому Херсонської облради про роботу відділу та обласного ПРП станом на 1 жовтня 1945 р., йшлося: «[...] При пункті створено «Червоний куточок» [...] Політмасова робота на ПРП з репатріантами проводиться наступним чином: [...] складаються на кожний місяць плани масової роботи; [...] ммиськком ВКП(б) виділив агітаторів, які проводять з репатріантами бесіди, лекції та доповіді; [...] випускається стіннівка «Привіт Батьківщина», в якій активну участь приймають репатріанти; [...] проклали радіо, встановлено 4 радіоточки [...]» [22, арк. 78 зв.].

За нашими спостереженнями, у другій половині 1945 р. в ідеологічно-пропагандистській роботі органів репатріації з'являється системність. Зокрема, планування цього напрямку роботи та звітність про його виконання стають регулярними. Водночас, роль вищого партійного і радянського керівництва зводилась до контролю спрямованості та змісту політичної агітації, а також розподілу агітаційного матеріалу, відповідних фінансових і матеріальних ресурсів. Керівництво органів репатріації союзного і республіканського рівнів восени 1945 р. проводить низку нарад, де серед іншого обговорювалися й питання агітаційно-пропагандистської і культурно-масової роботи з контингентом репатріантів. Зокрема, 4 жовтня 1945 р. Управління агітації та

пропаганди ЦК ВКП(б) скликало нараду керівних працівників, на якій було заслухано доповідь заступника уповноваженого РНК СРСР по репатріації, який відповідав за ідеологічну роботу, а також звіти Союздруку, Радіокомітету, Наркомзв'язку, інших урядових відомств і організацій щодо результатів виконання згадуваного нами вище серпневого рішення Оргбюро ЦК ВКП(б) [357, с. 553]. 3 жовтня 1945 р. нараду з питань ходу репатріації громадян України було проведено в РНК УРСР. На нараді, серед інших важливих питань пов'язаних з прийомом і облаштуванням поверненців на Батьківщині, обговорювався й стан ідеологічно-пропагандистської роботи серед них. Попри те, що учасники наради визнавали напрям політико-ідеологічної роботи одним із пріоритетних в роботі органів репатріації, все ж за результатами наради жодних конкретних рішень з цього приводу не було прийнято. Як і раніше, йшлося в основному про прийом громадян, їх харчування, санітарне, медичне та матеріальне забезпечення, транспортування до місць проживання, а також трудове використання. Думається, що та, загалом позитивна картина у сфері політичної роботи з репатріантами, що впливала з доповідей учасників наради, не давала ґрунту для особливого хвилювання з цього приводу. Зокрема, представник Львівського військового округу доповідаючи про стан «партійно-політичної роботи» на підпорядкованих округу ЗПП, зазначив: «[...] Політико-просвітницьким майном пункт забезпечений, є музичні інструменти, радіо, газети. Округ отримує 27 900 газет. У середньому пункт отримує 2000 газет щоденно, чого сповна достатньо, аби кожен репатріант мав можливість отримати газету [...] на всіх пунктах (Львівського ЗПП – авт.) проведено лекцій 950, доповідей 1890, бесід 26 000, мітингів 1900, кіносеансів 7 000, концертів 4 900 [...]» [11, арк. 23]. Представник ЗПП в Унгенах розглядав політично-масову роботу з контингентом тільки як питання «[...] не позбавлене інтересу [...]», а в його ілюстрації обмежився лише обмовкою про те, що «[...] газети отримуємо з Житомирської, Дрогобицької, Станіславської, всі інші області газет не надсилають [...]» [11, арк. 29].

Якщо в кінці 1944-го – на початку 1945 р. репатріація радянських громадян проходила виключно через прикордонні перевірконо-фільтраційні пункти НКВС СРСР, то з середини – другої половини 1945 р. цей процес охоплює всю територію республіки. Органи репатріації намагалися не оминати жодну сферу життєдіяльності радянського громадянина, який повернувся з німецької неволі. Ідеологічно-пропагандистська робота проводилася з репатріантами у колгоспах і радгоспах, на промислових підприємствах, в будинках інвалідів і літніх людей, в інститутах і технікумах [16, арк. 87, 99, 106] тощо. Значну частину репатріантів складали діти. Тож ще одним важливим полем, на яке було спрямовано ідеологічний вплив ставали дитячі будинки, лікувальні заклади та школи [16, арк. 110].

Проте у другій половині 1945-го – на початку 1946 р. органи репатріації зустрілися з іншою проблемою – розсіюванням об'єктів ідеологічного впливу. На етапі проходження репатріантами прикордонних ПФП і ЗПП вони були сконцентровані, і це полегшувало ведення спеціальної ідеологічно-пропагандистської роботи з контингентом. Натомість, після повернення додому, чи на нові місця проживання вчорашні репатрійовані громадяни неминуче розчинялися в загальні інших радянських громадян, а відтак, проведення цілеспрямованої політичної роботи серед цього контингенту значно ускладнювалося. Численні документальні підтвердження цьому факту знаходимо у доповідних записках завідуючих відділами репатріації виконкомів облрад, датованих серединою – другою половиною 1945 р. Наприклад, керівник відділу репатріації Херсонської облради Шатров, у доповідній записці до відділу репатріації РНК УРСР від 10 серпня 1945 р., писав: «[...] На місцях постійної роботи та проживання політмасова робота проводиться разом з іншими робітниками, спеціальна робота з репатріантами не ведеться [...]» [20, арк. 79]. Повідомлення такого ж характеру знаходимо у доповідній записці завідуючого відділом репатріації виконкому Сумської облради А. Васильківського. 17 вересня 1945 р. він повідомляв М. Зозуленка: «[...] У колгоспах та на підприємствах політико-масова робота проводиться разом з іншим населенням. Про те, як проводити роботу з репатріантами

облвиконком наказів не надавав [...]» [21, арк. 110]. Але найбільшою проблемою, що не давала можливості на місцях проводити на належному рівні агітаційно-масову роботу, була тотальна повоєнна розруха, голод і злидні. У таких умовах людям часто було не до ідеології. Яскраве підтвердження такого нашого висновку знаходимо у доповідній записці завідуючого відділом репатріації виконкому Херсонської Шатрова про роботу відділу та обласного ПРП, станом на 1 жовтня 1945 р.: «[...] Політмасова робота, що проводиться в деяких районах, знаходиться не на висоті, так як секретарі районів і голови райвиконкомів не оцінили політичного значення репатріації радянських громадян і не розгорнули в значній мірі політмасову роботу, тому що вони вважають, що на першому місці це збір врожаю, обмолот, здача хлібопродуктів, а з репатріантами їм возитися немає часу [...] Відносно цих районів продуктивність праці та відношення репатріантів до праці та населення не зовсім здорове. Навпаки в тих районах, де робота з репатріантами поставлена на значному рівні [...] політмасова робота помітна на результатах трудової діяльності [...]» [22, арк. 78 зв.].

Підводячи підсумки результатів масово-політичної та агітаційно-пропагандистської роботи серед репатріантів на ЗПП НКО СРСР у прикордонних областях УРСР та ПРП у регіонах республіки протягом літніх місяців 1945 р., заступник голови РНК УРСР І. Сенін 22 вересня 1945 р. доповідав секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку: «[...] За попередніми даними серед репатрійованих громадян проведено мітингів 84, прочитано лекцій і доповідей 731, проведено бесід 7628, політ читок 408, продемонстровано 114 кіносеансів, показано 102 концерти. Збірно-пересильні та приймально-розподільчі пункти отримують щоденно газет «Правда» – 4000 прим., «Известия» - 100 прим., «Радянська Україна» - 10000 прим., «Правда України» – 5000 прим., «Сталинское племя» – 3000 прим., «Молодь України» – 3000 прим., «Колгоспник України» – 1000 прим. Окрім цих газет пункти отримують місцеві обласні й міські газети від 15 до 30 прим. кожний пункт. На пункти поставлено періодичну літературу та журнали. Мають різних гасел 100 000, плакатів 75 000. Наявні портрети вождів партії та уряду, а також маршалів

СРСР. Пункти забезпечені шахами та шашками. Маються радіоточки. Настрій репатріантів добрий [...]» [118, арк. 162].

Активна ідеологічно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації потребувала неабияких коштів із державного бюджету. Проте з початку 1945 р. в кошторисі витрат відділів репатріації РНК Української РСР та виконкомів обласних рад окремої статті на проведення політично-масової роботи не передбачалося [43, арк. 1]. Саме тому 4 липня 1945 р. РНК УРСР ухвалила постанову № 1219/90 «Про витрати на проведення агітаційно-масової роботи серед репатрійованих громадян на збірних пунктах». Рішенням республіканського уряду відділу репатріації РНК УРСР було дозволено в рахунок затвердженого для нього кошторису витратити 1 000 000 рублів на витрати пов'язані з проведенням агітаційно-масової і культурної роботи серед репатріантів на дислокованих в УРСР збірно-пересильних і приймально-пересильних пунктах [43, арк. 7].

Аналіз кошторису витрат відділу у справах репатріації при РНК УРСР з коштів республіканського бюджету за 1946 р. показує, що витрати на проведення, так званих «культмасових заходів» планувалися на рівні 1 000 000 рублів, тоді як на придбання й ремонт обладнання та інвентарю для пунктів репатріації мали витратити всього лише 30 000 рублів [63, арк. 19]. Цей факт підводить до думки, що для тоталітарного режиму СРСР «ідеологічно правильна» свідомість пересічного радянського громадянина важила набагато більше ніж його добробут чи якість її життя.

Важливим є питання щодо реальної ефективності численних ідеологічно-пропагандистських заходів, що проводилися серед репатріантів. Треба відзначити, що певний скепсис щодо дієвості такої агітації і пропаганди висловлювали й самі працівники установ репатріації. Наприклад, старший групи пропагандистів на ЗПП Зимні Води (поблизу Львова) Б. Гуд у доповідній записці на ім'я уповноваженого ЦК КП(б)У та РНК УРСР Муковоза, датованій 10 серпня 1945 р., писав: «[...] Часто наша агітація є недійова. Наприклад, мова іде про участь нашого народу у Вітчизняній війні, про героїв, про труднощі, які прийшлося пережити нашому народові, і в ході цієї бесіди чи доповіді

виявляється, що разом з чесним народом із Німеччини їде і староста і переводчиця і інші сволочі. Народ про них говорить, а ми агітатори, вислухали народ і справа закінчена [...] Або мова йде про уборку врожаю, відбудову народного господарства. Доповідач мобілізує народ на бистрішу відбудову народного господарства, на кращу й бистрішу уборку хліба, а роздаються запитання: Чому ми сидимо на пункті 7-10 днів? (Не вистачає транспорту для відправки людей) [41, арк. 9]»

Характеризуючи, спрямування, зміст та інтенсивність ідеологічно-пропагандистської роботи радянських органів і установ репатріації на території Української РСР в період масового повернення репатріантів слід зробити наступні висновки. По-перше, 1945 р. на відміну від попереднього – 1944 р., характеризувався відчутним збільшенням потоку добровільних і примусових репатріантів. У цих умовах зростає потреба в спеціалістах, які б могли якісно відфільтрувати поверненців, а отже зростає потреба в покращенні матеріально-технічного оснащення перевірконо-фільтраційних установ.

По-друге, процес репатріації на цьому етапі значно розширює свій ареал. Тепер радянські органи репатріації почали проводити роботу з репатріантами по всій країні, а не лише в прикордонній смузі СРСР (як це було у 1944-му – на початку 1945 р.). До зони активної роботи з репатріації увійшли території, де власне й знаходився контингент – держави Центральної, Південно-Східної Європи й територія Німеччини.

По-третє, агітаційно-пропагандистська робота значно активізується й набуває виразного контрпропагандистського характеру. Її основними напрямками стають: індоктринація (нейтралізація наслідків нацистської пропаганди та пропаганди українських політичних і громадських організацій зарубіжжя у таборах репатріації на заході), заохочення репатріантів до участі у відновленні та зміцненні органів радянської влади, мобілізація всього населення на швидку відбудову господарства, виховання радянського патріотизму.

Висновки до розділу 3

Становлення системи ідеологічної роботи з репатріантами в Українській РСР співпало в часі з етапом розбудови і початку діяльності на території республіки мережі прикордонних перевірконо-фільтраційних і збірно-пересильних пунктів, обласних приймально-розподільчих пунктів та урядової управлінської вертикалі відділів у справах репатріації, що охопив завершальний період війни у Європі та перші повоєнні місяці (вересень 1944-го – червень 1945 р.).

Триваюча війна, гострий брак найнеобхідніших матеріальних ресурсів і технічного оснащення, кадровий голод і порівняно незначна чисельність поверненців, які надходили на пункти репатріації, формували ситуацію, коли агітаційно-пропагандистська робота з контингентом далеко не була пріоритетом для адміністрації цих установ. Передусім людей потрібно було прийняти і розмістити, нагодувати, забезпечити одягом і взуттям, санітарною обробкою і медичною допомогою, зрештою провести процедуру фільтрації. Як наслідок ідеологічна робота з репатріантами характеризувалася в цей період відверто слабкою організацією, відсутністю уваги до цього напрямку роботи не тільки з боку місцевої влади, але й з боку директивних, контролюючих органів.

Технічна незабезпеченість ПФП, відсутність необхідної кількості газет й інших друкованих і візуальних засобів агітаційно-пропагандистського впливу стали причиною того, що на початку репатріації місце найпоширенішого засобу ідеологічної обробки репатріантів посіла усна пропаганда. Якщо деякі форми вербального впливу, та агітації через пресу, хоча й обмежено і несистемно, все ж застосовувалися нечисленними агітаторами, то випадки використання засобів образного впливу (кінопропаганда чи театральна діяльність) узагалі були поодинокими. Через відсутність обладнання і

технічних можливостей практично не використовувалися й засоби радіопропаганди.

Провідним суб'єктивним фактором, що вплинув на рівень організації та забезпечення політично-масової та ідеологічно-пропагандистської роботи з репатріантами-українцями в окреслений період було переважаюче серед місцевих партійних і державних керівників нерозуміння важливості цього напрямку роботи в умовах триваючої війни, недооцінка багатьма працівниками органів репатріації на місцях важливості агітації, пропаганди та культурно-масової роботи з репатріантами як складової їх політичної індоктринації в процесі повернення на батьківщину.

Основним чинником, що актуалізував проблему політико-ідеологічного тиску на репатріантів-українців у середині – другій половині 1945 р. було багатократне зростання їх чисельності. Водночас територія Української РСР стала транзитною зоною для переміщених осіб з інших регіонів СРСР. Починаючи з літа 1945 р. в ідеологічно-пропагандистській обробці репатріантів з'являється системність, цей напрямок роботи починають планувати та централізовано фінансувати з державного бюджету, зростає рівень контролю та участі в цьому процесі партійних і державних органів різних рівнів (запроваджуються інститути урядових уповноважених та організаторів-агітаторів, систематичні звіти й перевірки).

У досліджуваний період поряд із розбудовою система органів і установ репатріації зростає рівень ідеологічно-пропагандистського забезпечення репатріаційного процесу, запроваджується системний моніторинг політичних настроїв і поведінки репатріантів з метою оцінки рівня ідеологічної загрози, що її могли б завдати репатріанти радянській системі. Як і на початковому етапі репатріації, у період її масового перебігу основними формами ідеологічно-пропагандистського впливу залишалися вербальні. Проведення агітаторами бесід, лекцій, політінформацій за суворо контрольованою тематикою,

виголошування доповідей, колективні читки газет і літератури набувають системного характеру. Поширення набувають образні засоби пропагандистського впливу, особливо кінопропаганда шляхом демонстрації художніх і документальних кінофільмів виключно радянського виробництва. Друкована продукція, зокрема російськомовна й україномовна періодична преса, художня література і публіцистика загального пропагандистського спрямування посідають місце одного з пріоритетних засобів ідеологічного впливу на репатріантів. Не менш важливим агітаційним засобом образного впливу у досліджуваній період залишалася наочність, що поступово спеціалізується в суто репатріаційній тематиці, а також радіопропаганда загального характеру. Певне місце в політико-ідеологічна робота з репатріантами мала під час культурного дозвілля, зокрема концертно-театральних заходів.

На заваді агітаційно-масовій роботі з репатріантами стояли тотальна повоєнна розруха, голод і злидні. У таких умовах людям часто було не до ідеології. Негативний вплив на політичну роботу з репатріантами продовжував справляти суб'єктивний чинник – недооцінка і нерозуміння важливості цього напрямку діяльності окремими чиновниками на місцях. Не сприяв ефективності пропагандистського впливу й природній процес «розсіювання» його об'єктів. Якщо концентрація поверненців на прикордонних і обласних пунктах репатріації об'єктивно полегшувала ведення ідейно-пропагандистської роботи з контингентом, то після повернення додому чи на нові місця проживання репатрійовані особи розчинялися в масі громадян, а відтак проведення цілеспрямованої політичної роботи з ними ускладнювалося. Під питанням була і реальна ефективність відображених у звітах репатріаційних органів численних ідейно-пропагандистських заходів. Певний скепсис щодо дієвості агітації і пропаганди висловлювали й самі працівники установ репатріації.

Розділ 4

АГІТАЦІЯ ЗА ПОВЕРНЕННЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНСЬКУ РСР У 1947-1953 РР.

4.1. Особливості агітаційної діяльності під час проведення цільових репатріаційних кампаній 1946-1947 рр.

З початком третього – завершального етапу діяльності республіканських органів репатріації, що на думку Н. Мелешко припав на кінець 1946-го – початок 1953 рр. [475, с. 180-181], а на наш погляд розпочався дещо раніше – з початку 1946 р., масовий потік співвітчизників із-за кордону поступово вщух. Натомість репатріація набуває характеру окремих кампаній повернення обмежених контингентів репатріантів, а дуже скоро стає епізодичною.

В цих умовах усна пропаганда помітно втрачає своє значення й місце в загальному контексті ідеологічної роботи з репатріантами. Виняток становили окремі репатріаційні кампанії 1946-1947 рр., коли до УРСР поверталися громадяни української національності з Франції, Бельгії, Румунії та Болгарії. На період їх перевезення у місцях компактного збору останніх, в ешелонах і на кораблях, а також на нечисленних тоді прикордонних ПФП і ЗПП, обласних ПРП у межах України активізувалася робота агітаторів засобами усної пропаганди – організовувалися мітинги, читалися лекції, проводилися читки газет і бесіди з репатріантами [62, арк. 44].

У 1946 р. залишені діючими збірно-пересильні пункти, так само як і ПФП, у міру можливостей влади продовжували забезпечуватися періодичною пресою та пропагандистською літературою. Наприклад, у телеграмі М. Зозуленка, датованій 1946 р., читаємо: «[...] Вам у Волинську область відправлено 100 примірників журналу «Червона Україна» та інші газети й журнали: «Радянська жінка» – 95 примірників, «Вільна Україна» – 95 примірників, «Блокнот

агітатора» – 95 примірників, «Україна» – 95 примірників, «Партійне життя» – 55 примірників [...]»[67, арк. 133].

У зв'язку зі спадом потоку репатріантів на територію УРСР на початку 1946 р. радянські органи репатріації поступово переносять головну увагу з прикордонних установ репатріації та обласних ПРП, що почали масово ліквідуватись через відсутність контингенту, на проведення ідеологічної роботи серед репатріантів на місцях їх проживання та праці. Проте документи свідчать, що швидко змінити напрямок і налагодити ідеологічну та агітаційно-пропагандистську роботу з репатріантами у містах і селах республіки органам репатріації не вдалося. Наприклад, у рішенні Київської міської ради «Про роботу серед репатрійованих громадян на підприємствах і установах міста Києва», датованому 9 квітня 1946 р. читаємо: «[...] Унаслідок обстеження виявлено, що в ряді підприємств Києва репатріантам не створено належних умов для нормальної роботи. На будівельній ділянці № 1 Облконтори тресту «Укрбудмонтаж» працює 42 репатріанти [...] як і в самій Облконторі, немає профорганізації і громадською роботою серед репатріантів ніхто не займається; виховна робота відсутня. Серед робітників ділянці є кращі робітники-ударники, які перевиконують данні норми виробітку, але ці робітники адміністрацією жодного разу не відмічались і не ставились за приклад іншим [...]»[45, арк. 139]. Проте, такий стан речей не міг задовольняти керівництво, тому виконавчим комітетом Міської Ради депутатів трудящих було вирішено вжити наступних заходів: «...Обладнати при гуртожитках лен кутки, де б репатріанти мали можливість читати газети, журнали і відпочивати після роботи. Звернути увагу на проведення та залучення репатріантів до громадської роботи, посилити виховну роботу серед них через виділених агітаторів і шляхом залучення їх до гуртків самодіяльності [...]»[45, арк. 139 зв.]. Схоже повідомлення знаходимо й в архівному документі від 16 червня 1946 р. про агітаційно-пропагандистську роботу в тресті «Червоноармійськвугілля» Сталінської області, де читаємо: «[...] Політично-масова робота серед репатрійованих (читання газет, організація «червоних куточків» і наочної агітації, забезпечення іграми й газетами) ведеться слабо та

особливо незадовільно організована робота серед працівників національних меншин [...]» [46, арк. 85]. Це повідомлення є також достатньо цікавим, оскільки в ньому з'являється інформація про роботу репатріантами – представниками національних меншин.

На загал, проведення ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи з репатрійованими особами на підприємствах і виробництвах, де ті працювали, мало стати одним із головних напрямків діяльності ідеологічного сектору в цій царині. У датованому 9 квітня 1946 р. документі «Про роботу серед репатрійованих громадян по підприємствах і установах міста Києва» знаходимо: «[...] Поряд із посиленням виховної роботи серед репатріантів, необхідно звернути увагу на організацію соцзмагання на виробництві. Домогтися, щоб кожний репатріант взяв на себе конкретне зобов'язання у зв'язку з появою закону про 4-й п'ятирічний план, тим самим поширити стаханівський рух на підприємствах. Керівникам підприємств слід більше виявляти кращих робітників-ударників, які виконують і перевиконують норми виробітку, ставити їх в приклад іншим і стимулювати їх роботу [...]» [45, арк. 139 зв.]. «[...] У результаті проведеної роботи серед репатрійованих громадян значно збільшилась кількість ударників і стахановців (ударників 44000, стахановців – 28000) [...]» [46, арк. 84]. Сам факт повернення «в стрій достойних» радянських громадян мав приваблювати «заплямованих» репатріантів, а також легітимізувати репатріантів в очах звичайних громадян. Пришвидшити цей процес мали пропагандистські заходи, в ході яких популяризувалися приклади перетворення громадян, які «оступилися», на свідомих і активних радянських громадян. Популяризація ударницького та стаханівського рухів мала стати одним з першочергових завдань пропагандистів радянських органів репатріації. У доповідній записці «Про стан роботи з репатріантами у Запорізькій області», датованій 9 серпня 1946 р. і надісланій на ім'я М. Зозуленка, керівник обласного відділу репатріації Майборода зауважував: «[...] У даний час серед репатріантів проводимо політико-виховну роботу по роз'ясненню рішень партії та уряду, про збір

врожая та виконання планів заготівлі сільськогосподарських продуктів [...]» [58, арк. 23].

Однак, як показала практика часто-густо якоїсь спеціалізованої політико-виховної роботи з репатріантами не велось. Підтвердження такого нашого висновку знаходимо у численному діловому листуванні обласних органів з відділом репатріації РМ УРСР за 1946 р. Наприклад, у доповідній записці на ім'я М. Зозуленка, датованій 6 грудня 1946 р., завідувач відділом репатріації виконкому Львівської облради І. Бізяєв писав: «[...] Політмасова робота окремо з репатрійованими практично не проводиться. Проте всі репатріанти залучені у політмасову роботу села, підприємства чи району, де вони живуть та працюють [...]» [60, арк. 130]. Подібне повідомлення знаходимо також у інформаційному звіті Я. Кравчук «Про роботу відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі за серпень 1946 року»: «[...] Політико-виховна робота окремо з репатріантами за останній час не проводиться [...]» [59, арк. 49]. І справді, в умовах повоєнної розрухи, браку найнеобхіднішого і злиднів, а також кадрового «голоду» якось виокремити ідеологічну роботу з репатріантами в загальній масі об'єктів радянської пропаганди – звичайних радянських громадян, було дуже складно. Іноді керівництво на місцях, не вважаючи питання ідеологічної роботи з репатріантами першочерговим, просто-на-просто не зважали на рекомендації «згори».

Деяку узагальнену картину може відобразити регіональна статистика. Наприклад, у другому пункті («Про працевлаштування та побутові умови репатрійованих громадян») постанови виконкому Сталінської облради від 16 червня 1946 р., підписаній А. Струєвим, читаємо: «[...] В області в політико-масовій роботі проведено 2300 лекцій і доповідей, на яких були присутніми 345 000 осіб [...]» [46, арк. 84]. Звісно ж, що в цьому випадку йшлося про загал працюючих громадян, а не лише репатріантів. У звіті завідуючого відділом репатріації Кам'янець-Подільського облвиконкому Сиваченка за 1946 р., зазначається: «[...] У період масового надходження репатріантів в область масова робота велась окремо з ними. Було проведено 1380 зборів, 656 мітингів,

2439 бесід, 34684 читок газет [...]» [151, арк. 15]. У доповідній записці завідувача відділом репатріації Волинського облвиконкому Гаврильченка про роботу з репатріантами станом на 15 грудня 1946 р., констатовалося: «[...] Проведено доповідей про радянські закони – 17, охоплено 910 осіб, проведено бесід – 40, охоплено 368 осіб, проведено читань газет – 232, присутніх 1600 осіб, проведено 12 зборів в присутності 1385 осіб [...]» [140, арк. 3-4].

Слід також мати на увазі, що після відносно інтенсивної ідеологічної обробки в пунктах репатріації «переміщені особи» потрапляли в середовище звичайних радянських громадян, життєвим кредо яких була праця. У цих умовах одним з видів ідеологічно-виховної роботи репатрійованих громадян стає обов'язкове працевлаштування. Так, у доповідній записці до М. Зозуленка «Про працевлаштування та політико-масову роботу серед репатрійованих радянських громадян, які повернулися з Німеччини у Сталінську область станом на 1 вересня 1946 року», датованій 9 вересня 1946 р., читаємо: «[...] На багатьох підприємствах і в закладах нашої області репатрійовані радянські громадяни залучені у різні школи, курси, інститути, технікуми та курси фабрично-заводського навчання у кількості 4686 осіб [...]» [51, арк. 97]. Вважалося, що у «правильно вихованому» радянському трудовому колективі поява та ріст «шкідливих» ідей у свідомості репатріантів мінімізується. Тому якнайшвидше працевлаштування репатріантів ставало одним з найважливіших завдань усіх без винятку органів влади і громадських організацій. Для його вирішення та утвердження в суспільній свідомості ідеологічно важливого образу репатріанта-трудівника органи репатріації намагалися популяризувати високі трудові показники працюючих репатріантів-стаханівців та ударників, лави яких мали неодмінно зростати [51, арк. 95-96].

Загалом «виховання в колективі» у досліджуваній період стає важливою й досить дієвою формою ідеологічної обробки. Саме через трудовий колектив репатріанти мали соціалізуватися й остаточно легітимізуватися у повоєнному радянському суспільстві. В архівних документах зустрічаються приклади скарг репатрійованих громадян на складні побутові умови. Цікаво, що роблячи

спроби їх вирішити, влада не забувала й про важливість ідеологічного чинника. Наприклад, у березні 1946 р. група робітників-репатріантів Кленовських кар'єрів ОСМУ-2, звернулися з колективним листом-скаргою на складні побутові умови до Голови Ради міністрів УРСР. За фактом заяви провели перевірку й вирішили ряд нагальних побутових питань. Поза увагою не залишився й ідеологічний сектор. Зокрема, в гуртожитку, де мешкали репатріанти, було організовано «червоний куточок» [45, арк. 141]. Проте приклади позитивного вирішення численних проблем репатріантів, на жаль, були не такими частими. Наприклад, в інформації «Про агітаційно-пропагандистську роботу в тресті «Червоноармійськвугілля» Сталінської області», датованій 16 червня 1946 р., знаходимо: «[...] Скарги репатрійованих радянських громадян у ряді районів не розглядаються по кілька місяців та залишаються незадоволеними [...]» [46, арк. 85]. Тут необхідно зважати, що подальші стосунки радянських чиновників і господарників із репатріантами, які відважилися протестувати проти свого незадовільного становища, могли складатися далеко не кращим чином. Тому можна припустити, що більшість таких потенційних скаржників, керуючись почуттям самозбереження та побоюючись репресій воліли мовчати.

На думку вищих представників партійної і радянської влади сильний ідеологічно-пропагандистський ефект у суспільстві мали справляти такі чинники, як кар'єрний рух працюючих репатріантів по службовій державній і господарській вертикалі, а також факти обрання вчорашніх «переміщених осіб» до представницьких органів різних рівнів. Про це йдеться з документах органів репатріації. Зокрема, завідувач відділом у справах репатріації виконкому Харківської А. Король у доповідній записці М. Зозуленку, датованій 1 вересня 1946 р., писав: «[...] Багато репатрійованих громадян за гарну роботу висунуті на керуючі пости, так на посаду бригадирів висунуто 258 осіб, майстрами 156, керівниками цехів 28, ланковими 38, головами колгоспів 1, завідуючими фермами 3, директорами 1 та інші – 37 осіб. Всього висунуто 522 особи [...]» [58, арк. 106]. З цього випливає, що брак кваліфікованих кадрів все ж таки переміг параноїдальну лінію сталінського режиму – тотальну

підозру й пошук серед усіх без винятку співвітчизників потенційних «ворогів народу», шпигунів і зрадників.

Існуючі реалії репатріаційного процесу та зміна його характеру з обов'язкової репатріації усіх «переміщених осіб» на їхнє добровільне повернення, диктували для радянських і партійних чиновників нові «правила гри». Такі зміни вимагали від посадовців, залучених до управління репатріацією, гнучкості й небаченої раніше уваги до різноманітних складових, що впливали або були здатні впливати на його ідеологічну складову. Отож не дивно, що рекомендації щодо проведення різних форм роботи з репатріантами постійно уточнювалися й доповнювалися. Наприклад, у листі М. Зозуленка від 28 листопада 1946 р., надісланому на адресу усіх обласних відділів репатріації, читаємо: «[...] Доповідну записку надавайте детальну, звернувши увагу на висвітлення людей з високими виробничими показниками, як позитивні, так і негативні настрої та висловлювання. Зверніть увагу на висвітлення фактів неправильного, грубого та політично шкідливого ставлення до репатріантів з боку керівних товаришів. Також покажіть ставлення до репатріантів громадськості. Висвітлюйте матеріали участі репатріантів у суспільно-політичній роботі на виборчих посадах, культурно-освітній роботі, клубах, гуртках, газетах, вступ у ряди комсомольських і профспілкових організацій, участь у соціалістичному змаганні; покажіть найхарактерніші газетні статті репатріантів їх висловлювання, вірші тощо [...] Зробіть аналіз отриманих заяв від репатріантів, показавши загальну їх кількість; питання які були підняті; скільки заяв було вирішено, яка кількість вирішена позитивно. Опишіть детально найхарактерніші заяви особливо по таким питанням як: неправильне звільнення, відмова у поверненні жилих будинків, затримка видачі документів, відмова у направленні на навчання, про нечутливе відношення до побутових умов, про осіб не працевлаштованих і т.д. Перевірте кількість осіб не працевлаштованих; детально висвітліть причини, по яким вони не працюють [...]» [48, арк. 62-63].

Важливий аспект налагодження агітаційно-пропагандистської та ідеологічної роботи становило управління цим процесом з боку партійних

комітетів і радянських органів місцевої, районної та обласної ланок. Наприклад, характеризуючи цю сферу діяльності державного і партійного апарату своєї області у навесні-влітку 1946 р. завідувач відділом репатріації виконкому Волинської облради К. Гаврильченко писав: «[...] Партійні та радянські органи брали найактивнішу участь у прийомі та працевлаштуванні репатрійованих радянських громадян. Наприклад, Володимир-Волинський РК КП(б)У та райвиконком, Володимир-Волинський МК КП(б)У та міськрада, Рожищенський РК КП(б)У та райвиконком, Гороховський РК КП(б)У та райвиконком та інші збирали міські та районні наради репатріантів, де встановлювались потреби репатрійованих [...]» [58, арк. 32]. У звіті за 1946 р., за підписом завідуючого відділом у справах репатріації Кам'янець-Подільського облвиконкому Сиваченка, зазначається: «[...] Робота проводилась агітаторами, виділеними міськвиконкомами і райкомами КП(б)У. Усього в області працювали 603 агітатори та лектори [...]» [151, арк. 6].

Починаючи з 1946 р. органи репатріації почали звертати особливу увагу на репатріантів інтелігентної праці, адже беручи до уваги рівень освіти та аналітичні компетентності цієї категорії громадян, вони, на думку радянського керівництва, могли стати дієвим інструментом агітаційно-пропагандистської роботи передусім на місцях. У своїх звітах керівники обласних органів репатріації мали детально висвітлювати роботу репатрійованих на батьківщину вчителів, агрономів, інженерів, лікарів, представників інших професійних категорій інтелігенції [48, арк. 63], залучати їх до проведення політичної роботи. Наприклад, вже на початку 1946 р. у Кіровоградській області для проведення ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи серед репатріантів місцеві організатори цього процесу активно почали залучати репатрійовану інтелігенцію [49, арк. 4]. Для цих осіб радянське керівництво намагалося створити сприятливі умови для «правильного» розвитку й вдосконалення їхніх професійних навичок і підвищення кваліфікації. Так, в одному з документів за 1946 р. читаємо: «[...] Для вчителів і лікарів організовані обласні курси, через які будуть пропущені усі репатріанти по підвищенню своєї кваліфікації [...]» [50, арк. 6]. Проте не завжди і не всюди в

житті репатріантів-інтелігентів складалося все позитивно. Наприклад, у доповідній записці про стан роботи з репатріантами в Сталінській області, датованій 11 липня 1946 р. керівник тамтешнього відділу репатріації зауважував, що «[...] велика кількість висококваліфікованих репатріантів, а саме вчителів, лікарів, хіміків, біологів, механіків, техніків залишались без профільної роботи [...]» [57, арк. 1].

Часто репатріанти-інтелігенти, які самі мали досвід примусової праці в Німеччині та непростого повернення додому після війни, досягали відчутних результатів працюючи агітаторами. Наприклад, у звіті за січень-березень 1946 р. про проведення ідеологічної роботи серед репатріантів у Білоцерківському районі Київської області знаходимо наступне повідомлення: «[...] у селі Мала Сквирка громадянин Никифоренко працює секретарем сільради і є кращим агітатором [...]. У селі Потіївка громадянин Золотаренко Федір Васильович – вчитель, в селі Томилівка громадянин Федоренко Петро Євтухович – вчитель; вони також є кращими агітаторами у своїх селах [...]» [50, арк. 54 зв.]. Загалом органи репатріації суворо контролювали роботу репатріантів-учителів, яким, незважаючи на їхнє перебування у Німеччині, довірили виховувати «правильну» радянську молодь.

Наразі радянські органи репатріації приділяли особливу увагу вихованню підростаючого покоління, а враховуючи велике бажання молоді навчатися й отримувати освіту цей аспект залишається одним із пріоритетних. Наприклад, констатуємо в одному з аналітичних оглядів факт відсутності восени 1946 р. політичної роботи серед українців, репатрійованих із Франції, невідомий чиновник ідеологічного відділу ЦК КП(б)У писав: «[...] Молоді українці-переселенці дуже цікавляться питанням подальшої освіти, особливо вищої, яка була практично не доступна їм у Франції [...]» [121, арк. 11]. В інформаційній записці завідуючого відділом репатріації виконкому Сумської облради Обозного про роботу з репатріантами станом на 1 серпня 1946 р. знаходимо: «[...] За відмінне навчання, зразкову поведінку та активну участь у громадському житті технікуму, педрада нагородила Стаховського Костянтина Івановича похвальним листом. За аналогічні показники студенту першого курсу

машинобудівельного технікуму Куниченку Борису Івановичу 1926 р.н. оголосили подяку [...]» [58, арк. 44].

Проте не лише інтелігенцію радянські партійні і державні органи заохочували до агітаційної роботи. Звичайні репатріанти також не залишалися осторонь цього напрямку діяльності репатріаційних структур. Як видно з чергової доповідної записки, у Дніпропетровській області, наприклад, ще на початку 1946 р. «[...] репатрійовані радянські громадяни залучаються відділами агітації та пропаганди міськкомів та райкомів КП(б)У та ЛКСМ, а також і самі беруть активну участь в громадсько-політичній роботі. У місті Новомосковськ 9 агітаторів з числа репатріантів тільки за перший місяць (січень 1946 р. – Авт.) прочитали населенню 15 доповідей на злободенні, актуальні теми, як ось: «Японський агресор розгромлений», «Радянська молодь у Вітчизняній війні», «Червона армія – організатор великих перемог» [...]» [50, арк. 16].

Поряд із агітаторами-репатріантами ідеологічною та агітаційно-пропагандистською роботою з поверненнями займалися «більш надійні», на думку сталінських функціонерів, представники радянського суспільства – викладачі і студенти технікумів, вищих навчальних закладів, а також чиновники різних відомств. Так, в інформаційній записці від 8 липня 1946 р. «Про проведену роботу серед репатріантів, які повернулися до Києва, станом на 1 липня 1946 року» завідувач відділом репатріації виконкому київської міської ради В. Шутенко писав: «[...] за наказом міськкому партії, РК КП(б)У для проведення масово-політичної роботи серед репатріантів закріплюють різні заклади, працівники яких регулярно проводять читки, бесіди, доповіді. До травня місяця 1946 року для проведення політико-масової роботи Сталінським РК КП(б)У був закріплений Державний університет імені Т. Г. Шевченка, студенти та викладачі якого регулярно проводили читки газет, бесіди та доповіді серед репатріантів. З травня місяця, у зв'язку з переведенням пункту (репатріації – Авт.) на вул. Хрещатик, 4, в район Печерського РК КП(б)У, останнім для проведення політико-виховної роботи закріплені – Прокуратура УРСР та Облнаросвіта, працівники, яких щоденно проводять читки газет та бесіди з репатріантами [...]» [56, арк.173]. Так поступово ідеологічна обробка

потенційно «неблагонадійних» репатріантів під контролем партійних органів набуває зовнішніх рис громадської справи та поширюється на низовому рівні, а коло осіб, залучених до цього процесу, розширюється. Принаймні такою постає картина, якщо читати тогочасні звіти обласних органів репатріації.

Важливою подією, що мала активізувати агітаційно-пропагандистську роботу в радянському українському суспільстві та служити справі його консолідації, стали вибори до Верховної Ради СРСР. Так, у доповідній записці А. Поплавського до М. Зозуленка від 19 лютого 1946 р. «Про працевлаштування та політико-масову роботу серед репатрійованих радянських громадян, які повернулися з Німеччини у Сталінську область станом на 10 лютого 1946 року» знаходимо наступне повідомлення: «[...] У період виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР агітаційно-масова та пропагандистська робота була поставлена виключно добре серед репатрійованих громадян, у результаті [...] в день виборів до Верховної Ради репатріанти активно брали участь у підготовці до виборів як агітатори, бесідники та читці [...]» [50, арк. 9]. У інформаційній записці Голови виконкому Кіровоградської облради В. Іщенко, надісланій 16 лютого 1946 р. заступнику Голови Ради Міністрів УРСР І. Сеніну, читаємо: «[...] Особливо посилилась організація політмасової роботи у зв'язку з підготовкою до виборів до Верховної Ради СРСР. Усім агітаторам області дані вказівки, під час проведення масово-агітаційної роботи на виборчих дільницях, приділяти особливу увагу виборцям – репатріантам, проводячи з ними додаткові лекції та бесіди, вивчаючи їх настрої [...]» [50, арк. 11-12]. Завідувач відділом репатріації Чернігівського облвиконкому Бондарчук писав, що станом на 1 лютого 1946 р.: «[...] У кожній сільській раді є агітатор, який проводить роботу з репатрійованими громадянами по плану, рекомендованому райкомом партії. Основний наголос у проведенні агітаційно-масової роботи з репатріантами у січні місяці (1946 р. – Авт.) був спрямований на вивчення Положення про вибори до Верховної Ради СРСР, Конституції СРСР, знайомство з кандидатами до Верховної Ради, роз'яснення прав репатріантів та турботу про них партії і Радянського Уряду [...]» [50, арк. 18]. У доповідній записці про роботу з

репатріантами в Кіровоградській області від 5 січня 1946 р. знаходимо таку інформацію: «[...] Особливо посилилась масово-політична та агітаційна робота серед репатрійованих у зв'язку з підготовкою виборів до Верховної Ради СРСР [...]»[49, арк. 4]. Приклад такого посилення знаходимо вже в наступній доповідній: «[...] У Ново-Українському районі репатріанти товариші Демиденко та Житвінов активно брали участь у оформленні своєї виборчої дільниці до 10 лютого (День виборів) [...]» [50, арк. 22]. Якісне проведення виборів до Верховної Ради СРСР мало величезне значення для радянського режиму. Це певним чином мало легітимізувати радянську систему в очах світової спільноти. А тому осторонь цього важливого заходу не повинні були залишитись і потенційно «неблагонадійні» репатріанти, які своєю підтримкою мали укріпити загальне «волевиявлення» радянських громадян.

Проте слід зважати, що далеко не в усіх регіонах республіки ідеологічні та агітаційно-пропагандистські заходи радянських органів репатріації мали однаково позитивні для режиму результати. Так, у західних регіонах, де активно тривала національно-визвольна боротьба ОУН та Української Повстанської Армії, радянська агітація наштовхувалася на серйозні контрпропагандистські зусилля з боку націоналістів. На початку 1946 р. підпільники активно намагалися саботувати вибори до Верховної Ради СРСР. Так, 4 лютого 1946 року учасниками підпілля ОУН було поширено антивиборчі агітки одночасно у селах Слобідка, Рихта, Княгинин, Ластівці, Ляшковичі, Ісаківці, Ходорівці і в містечку Жванчик Довженського району Кам'янець-Подільської області. У наступні два дні такі листівки й гасла були масово розклеєні по всьому Тернополю. В одній із них, що мала назву «Заклик до бойкоту так званих виборів до Верховної Ради СРСР», вказувалося: «[...] 1. Сталінські вибори – це глум над демократією! Геть такі вибори! Ні один не йдемо до виборів! Хай живуть справді вільні вибори в Українській Самостійній Державі! 2. Українці, геть Верховну раду – імперіалістичне знаряддя в руках Сталіна! Хай живе УГВР! 3. Українці, світ дивиться на нас, як ми поставимося до сталінських виборів! Геть сталінські реакційні вибори! Хай живе воля народів і людини! 4. Хто піде на вибори, заплямує себе як зрадник

народу! Він такий підлий, як сексот! Вічна ганьба зрадникам! 5. Хто голосуватиме за сталінських депутатів, той допомагає поневолювати Україну! [...]» [352, с. 450].

Поряд з агітаційними заходами повстанці також використовували збройну силу. Загалом у день виборів оунівці зуміли атакувати 26 гарнізонів, замінювати 5 виборчих дільниць, висадити у повітря дві залізничні лінії, зруйнувати 15 комунікаційних мереж, здійснити 11 диверсій і провести агітацію листівками у 28 населених пунктах. У 10 районах західного регіону вибори бойкотували, а в усіх інших вони позначалися низькою активністю [352, с. 451]. В одному з радянських донесень йшлося: «[...] Бандити організовують серед місцевого населення антирадянську агітацію, розкидають і розклеюють листівки [...]». Чи не найбільшу агітаційну активність підпільники й повстанці виявили влітку 1946 р. 30 червня, у п'яту річницю проголошення львівського Акту відновлення української державності, у цілій низці міст і сіл Західної України було розклеєно відозви керівництва визвольного руху до населення України, а також вивішено національні прапори на будівлях сільрад, шкіл, клубів. Поряд із письмовою агітацією повстанці влаштовували мітинги, застосовували агітаційні промови, і так звану «шептану» пропаганду [352, с. 459]. Беручи до уваги наведені приклади контрпропаганди оунівського підпілля необхідно розуміти, що в таких умовах агітаційно-пропагандистська робота радянських органів репатріації у західних регіонах УРСР мала досить низькі якісні показники, а постійні терористичні акції проти представників радянської влади взагалі відбивали будь-яке бажання партійних і радянських активістів їхати в західну Україну. Це призводило до кадрового голоду в середовищі агітаторів й практично ліквідувало фактор радянської агітації серед репатріантів у сільській місцевості регіону.

Загальною рисою пропагандистської роботи серед репатріантів залишався її цілеспрямований характер. Так, колишній репатріант, С. Обцак повідомляв: «[...] Коли нас збирали оті лектори, то вони дуже багато говорили про політику. Часто говорили про одне й теж саме, що дуже погана Німеччина і дуже гарний Радянський Союз. Навіть запитували чи не хочемо ми назад до

Німеччини? Заставляли всіх плескати в долоні як тільки хтось із нас відповідав, що ні [...]» [264, с. 259].

Незважаючи на колосальні пропагандистські зусилля, влада не завжди отримувала результат, на який сподівалася. Так, колишній репатріант, П. Петрик зауважував: «[...] Тепер, коли не має ні Сталіна, ні СРСР, можу прямо сказати: дуже швидко оті збори, мітинги, лекції, з якими нас зустріли в Союзі, нам надоїли [...] Якщо такий мудрий і сильний Сталін, така непереможна (Червона – Авт.) армія, то чому так довго тривала війна? Чому ми так довго мучилися? Чого мене, сільського пастушка, з німецьких шахт відразу ж відправили в Сибір в Челябінськ? Чому, як так гарно всім в Союзі, я там, як раб, годував своєю кров'ю щурів? [...] Там, на заводі, час від часу теж проводились мітинги, збори. Але я намагався на них не ходити. І не тільки я [...]» [264, с. 259-260].

У досліджуваній період популярним методологічним засобом ідеологічної консолідації радянських громадян стає гуртування навколо ідеї відновлення зруйнованої війною економіки шляхом організації масової підписки на так звані «державні позички». З одного боку, завдяки цій цілеспрямованій акції держава залучала для відбудови господарства величезні кошти своїх громадян, а з іншого боку – вона мала суттєвий пропагандистський потенціал, оскільки слугувала агітаторам за приклад «самовідданого патріотизму радянських людей». Осторонь не мав залишалися кожен, зокрема і репатріанти. Оскільки ця категорія громадян виглядала менш «надійною» в ідеологічному плані, то, за задумом радянського керівництва, саме репатріанти мали в першу чергу своїм власним прикладом показати готовність допомагати державі фінансово й таким чином довести свою відданість радянським ідеалам. Наприклад, в інформаційній записці завідувача відділом репатріації виконкому Сумської облради Обозного про роботу з репатріантами станом на 1 серпня 1946 р., читаємо: «[...] З великою активністю й почуттям високого патріотизму брали участь репатрійовані радянські громадяни у підписці на державну позику відновлення та розвитку народного господарства СРСР [...] Повернувшись з німецького рабства Крючков Олексій Дмитрович, на мітингу присвяченому

підписці на позику, сказав: «Радянський уряд, Червона Армія принесли нам звільнення. Тепер ми повинні допомогти рідній державі. Я підписуюсь на півтора місячні оклади [...]». З аналогічним висловлюванням виступив репатрійований Кустов Олексій Костянтинович, він заявив: «[...] Для улюбленої Батьківщини нічого не жаль. Допоможемо своїй рідній Батьківщині відновити все те, що зруйнував ворог [...]» [58, арк 43]. Можна лише уявити, яких зусиль коштувало місцевими органами влади, аби репатрійовані, які повернулися в Глухівський район Сумщини, стовідсотковою участю зустріли постанову Ради міністрів СРСР про випуск Державної позики відновлення та розвитку народного господарства СРСР, а, скажімо, колишні репатрійовані Конотопа підписалися на загальну суму 65 000 крб. [...]» [58, арк 43].

В умовах наростання кризи у відносинах СРСР з країнами заходу та початку «холодної війни» головними особливостями репатріації стає витонченість у методах та формах ідеологічної обробки контингенту. Специфічним ідеологічним напрямком у цей час стає робота з окремими групами та категоріями репатріантів. Одними з перших у цьому списку стали репатріанти української національності з Франції. Значна частина радянських громадян української національності після війни зосередилися на території Франції, тому, не дивно, що 13 серпня 1946 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову «Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності», якою облвиконком та обкоми КП(б)У зобов'язувалися надавати «великого політичного значення справі прийому, розміщення і працевлаштування репатріантів», вимагалось «від перших секретарів міськрайкомітетів КП(б)У і голів міськрайвиконкомів справу підготовки до працевлаштування взяти під свій неослабний і особистий контроль». Йшлося не лише про колишніх примусових робітників Рейху з України, а й радянських співвітчизників, які емігрували на Захід ще в довоєнний період чи опинились там в силу продиктованих війною обставин [464, с. 178]. Такий захід є цілком зрозумілим, якщо брати до уваги грандіозні плани радянського керівництва по відновленню економічного потенціалу країни, реалізація яких потребувала значного людського ресурсу.

Важливим етапом роботи серед репатріантів, які мали повернутися з Франції, була ідеологічна обробка «переміщених осіб» ще на території цієї країни. Зокрема, ще 24 липня 1946 р. М. Зозуленко повідомляв до Москви: «[...] Маємо в наявності для відправки у Францію громадянам української національності журнали: «Радянська жінка» 200 примірників, «Україна» 200 примірників, «Перець» 100 примірників. Прошу Ваших вказівок [...]» [44, арк. 68]. 27 грудня 1946 р. той же М. Зозуленко повідомляє наступне: «[...] Комітет радіофікації України проводить трансляцію по радіо для українців, які проживають за кордоном, щоденно окрім понеділка, суботи на хвилі 49,83 метра з 18.45 по 18.59 програму передач «Вісті по Україні» [...]» [44, арк. 69]. А вже 28 грудня 1946 р. урядовець зауважує: «[...] З 1 січня щоденно будемо отримувати газети громадянам української національності, які знаходяться у Франції. «Радянська Україна» – 1000 примірників, «Правда України» – 500 примірників, «Молодь України» – 500 примірників. Також 5 найменувань журналів [...]» [44, арк. 70]. У датованому 5 жовтня 1946 р. документі Львівського обкому КП(б)У «Про стан політичної роботи з українцями, репатрійованими з Франції» знаходимо: «[...] Багато з репатрійованих слухали у Франції радянські радіопередачі, читали про- радянську газету «Батьківщина», яка видається в Парижі українською. мовою. Таким чином вони мають загальне правильне уявлення про життя у радянському Союзі [...]» [121, арк. 11]. Така попередня робота мала б спростити радянським пропагандистським органам ці завдання власне вже на батьківщині.

Паралельно була започаткована практика написання листів репатріантами, які повернулися, тим громадянам, що ще залишалися за кордоном і не виявляли особливого бажання повертатися до СРСР. Вже перша ж партія, так званих «французьких» репатріантів, що перебувала у транзитному таборі № 186 Люстдорф під Одесою, написала своїм українським і російським побратимам у Францію лист зі «щирими» закликами повертатися на батьківщину [121, арк. 24]. Листи могли бути як колективні так й індивідуальні. Загалом написання листів, як форма ідеологічного впливу на «переміщених осіб», які ще залишалися за кордоном, особливу популярність серед організаторів

репатріації отримує в наступні роки. У 1946 р. цей вид агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації мав лише поодинокі прояви.

Із самого початку радянські органи репатріації приділяли особливу увагу підготовці урочистих зустрічей репатріантів із Франції на території УРСР. Як не дивно, але робота з репатріантами-українцями мала набирати видимість національно орієнтованої. Так, у документі від 6 серпня 1946 р., надісланому заступником Голови Ради Міністрів УРСР І. Сеніним директору Укркнигокульторгу Головащенко читаємо: «[...] Для забезпечення культурно-масовими заходами громадян української національності, що повертаються з Франції в УРСР, Рада Міністрів УРСР пропонує відпустити відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР по безготівковій оплаті патефонних платівок українською мовою в кількості 30 комплектів по 25-30 штук платівок у кожному комплекті [...]» [44, арк. 25]. Тут ми бачимо, що партійне керівництво було ладне тимчасово поступитися стратегічним курсом на русифікацію заради повернення десятків тисяч потенційних робітників-українців до СРСР.

Ще одним елементом, що мав сприяти росту якості ідеологічної й агітаційно-пропагандистської роботи серед репатріантів, зокрема й переселенців із Франції, стає системний контроль цього напрямку роботи. У «Пам'ятці агітатора-пропагандиста по прийому та відправці українського населення з Франції до УРСР» знаходимо такі рядки: «[...] Пропагандист-агітатор веде детальний облік проведеної роботи із зазначенням тематики, кількості проведених бесід, лекцій, доповідей читань газет і мітингів із зазначенням кількості присутніх, а також характерних виступів і поставлених запитань [...]» [62, арк. 44]. В іншому архівному документі, датованому 26 вересня 1946 р., читаємо: «[...] Про проведену роботу інформуйте нас 2, 11 і 21 числа кожного місяця разом з відомостями про їх прибуття до області [...]» [47, арк. 26]. Постійний контроль за ходом ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи мав допомогти мобільно корегувати певні відхилення чи упущення в практиці й загалом стимулювати увесь процес.

Агітаційна робота серед українців-репатріантів із Франції проводилася централізовано. Зокрема, 26 вересня 1946 р. М. Зозуленко надіслав на адресу всіх керівників обласних відділів репатріації спеціальні рекомендації щодо оформлення наочної агітації під час організованих зустрічей цієї категорії репатріантів: «[...] Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР повідомляє, що 14 вересня 1946 р. вам надіслані такі гасла: 1. «Хай живе Радянська Соціалістична Україна – невід’ємна частина Радянського Союзу!» – 10 примірників. 2. «Хай живе Радянський Союз – країна передової науки і культури!» - 10 примірників. 3. «Братерський привіт радянським громадянам, які повертаються на свою батьківщину!» - 20 примірників. 4. «Український народ палко вітає братів українців, які повертаються з Франції» - 20 примірників. Плакати: 1. «Радянський Союз – могутня індустріальна соціалістична держава» - 15 примірників. 2. «Радянський Союз – країна соціалістичного сільського господарства» - 15 примірників. Ці гасла й плакати необхідно використати для оформлення приймально-розподільних пунктів по прийому громадян української національності, що повертаються з Франції до УРСР [...]» [47, арк. 25]. У цих гаслах чітко виокремлюються основні ідеологічні принципи, а також тенденція до формування у репатріантів приязних емоцій, що в майбутньому мало пом’якшити адаптацію новоприбулих на батьківщині. Централізація ідеологічно-пропагандистської роботи свідчила про зацікавленість радянського керівництва цією категорії репатрійованих громадян.

Іншою характерною особливістю агітаційної наочності, що готувалася для репатріантів із Франції, була її виключна україномовність. Цей факт наштовхує на думку, про особливу обережність, тактовність і стриманість, що її проявляла влада в організації процесу повернення й адаптації «переміщених осіб», які, тривалий час мешкали в умовах демократичної західної країни, побачили та відчували на собі європейський спосіб життя. Партійні й радянські функціонери воліли уникати у спілкуванні з цими людьми відвертого нав’язування таких звичних для радянських громадян ідеологічних штампів, і не бажали, таким чином, «налякати» їхню «зіпсовану» свідомість. «[...] Деякі бесіди з

репатріантами проводились французькою мовою. Для неграмотних, малограмотних і літніх (людей – Авт.) проводились колективне читання газет [...]» – читаємо в одному з тогочасних документів [121, арк. 23]. Подібними заходами їх організатори намагалися завоювати лояльність репатріантів після повернення на Батьківщину.

Специфічність підходу радянських органів репатріації до політичної роботи з репатріантами, які поверталися з Франції, проявлялася й у формуванні тематики вербальної агітації. У кінці вересня 1946 р. відділ у справах репатріації РМ УРСР надіслав обласним відділам тематику доповідей і бесід для громадян української національності, що поверталися з Франції до УРСР. Водночас вимагалось «[...] разом з обкомом КП(б)У підібрати та підготувати агітаторів для проведення по цим темам доповідей і бесід з цими громадянами. У місцях прибуття – пунктах чи на станціях залізниць необхідно широко розгорнути політично-масову та культурну роботу. Поруч з доповідями та бесідами слід організувати читку газет, демонстрацію кінокартин, радіомовлення для громадян, що повертаються з Франції [...]» [47, арк. 26]. Привертає увагу й тематика доповідей і бесід з цією категорією поверненців, що була особисто затверджена М. Зозуленком. Серед основних тем, агітаторам пропонувалося говорити з репатріантами про те, «[...] Як робітники й селяни Росії під проводом Комуністичної партії встановили та відстояли радянську владу», «Як влаштована радянська держава», «Що таке ВКП(б) і за що вона бореться», «Війни справедливі і несправедливі», «Чому Радянський Союз переміг у Великій Вітчизняній війні», «Перевага радянського устрою над устроєм капіталістичним», «Права та обов'язки громадян СРСР», «Основні завдання п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР», «Підвищення матеріального і культурного рівня народів СРСР у п'ятирічному плані 1946-1950 рр.», «План відбудови та розвитку народного господарства УРСР», «Вождь Радянського народу товариш Сталін» [...]» [47, арк. 27].

Свій внесок в організацію агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами із Франції робило й партійне та радянське керівництво областей України. У архівних документах відділу репатріації РМ УРСР знаходимо

спільну постанову виконкому Чернівецької облради та комітету та Обкому КП(б)У від 10 вересня 1946 р. «Про прийом, розміщення та працевлаштування репатрійованих із Франції громадян СРСР у Чернівецьку область». Підписаний головою облвиконкому документ передбачав: «[...] Утворити у м. Чернівці, на базі готелю «Радянський», приймально-розподільчий пункт репатрійованих з Франції громадян української національності на 110 місць [...] Зобов'язати Начальника облуправління зв'язку [...] встановити телефони та включити радіотрансляційні точки на ПРП. [...] Зобов'язати начальника Управління кінофікації [...] забезпечити щоденне кінообслуговування репатріантів (тематику погодити з відділом агітації і пропаганди міськкому КП(б)У). [...] Зобов'язати завідуючого відділом репатріації при облвиконкомі [...] для культурно-масового обслуговування репатріантів створити на ПРП червоний куточок, відповідно оформити його гаслами, плакатами, портретами. Зобов'язати Чернівецький міськком КП(б)У забезпечити систематичне читання лекцій і доповідей, згідно тематики ЦК КП(б)У, а також щоденне проведення масово-роз'яснювальної роботи серед репатріантів, виділивши для цього висококваліфікованих лекторів, доповідачів і консультантів. [...] Зобов'язати обласну контору «Союздрук» виділити для ПРП наступні газети: «Правда» - 6 примірників, «Вісті» - 6 примірників, «Правда України» - 8 примірників, «Радянська Україна» - 12 примірників, «Молодь України» - 8 примірників, «Радянська Буковина» - 20 примірників, також журнали й інші періодичні видання за рахунок роздрібного пункту [...] Зобов'язати міськкоми та райкоми КП(б)У міст і районів, де будуть працевлаштовані репатрійовані, забезпечити проведення серед них систематичної масово-політичної роботи [...]» [48, арк. 179].

Реалізація цільової програми з агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами із Франції потребувала значного кадрового потенціалу, зокрема виділення підготовлених агітаторів. Відповідно до постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 р. для забезпечення політичної роботи серед громадян української національності, що повертаються з Франції, на Ковельському і Одеському ЗПП, відряджаються 30 чоловік організаторів-

агітаторів [44, арк. 36]. В іншому документі про готовність ПРП Дрогобицької області до розміщення прибуваючих із Франції громадян української національності, читаємо: «[...] Для проведення бесід міськком КП(б)У виділено 10 агітаторів [...]» [121, арк. 33].

Із надходженням восени 1946 р. перших партій репатріантів із Франції радянські ідеологи намагалося змінити стереотипні «правила гри» у цій сфері. Із документів випливає загальне розуміння, що першочергово поверненці мали потрапити в «нормальні» умови існування, що полегшило б їхню адаптацію у повоєнному радянському суспільстві. Такий крок мав сприяти формуванню позитивного іміджу Радянського Союзу в очах репатріантів, і, певним чином, заспокоїти їх. Водночас, необхідно було враховувати й той факт, що громадяни українського походження та «переміщені особи», які ще залишалися за кордоном, не дивлячись на всі обмеження, все ж мали певну можливість обміну інформацією з поверненцями. Тому демонстрація владою лояльності до прибулого контингенту могла б збільшити шанси на повернення інших «переміщених осіб». Проте в силу певних об'єктивних і суб'єктивних факторів на практиці реалізація поставлених задач не завжди отримувала бажане розуміння на місцях.

За задумом радянського керівництва репатріанти з Франції ні на мить не мали б залишатися без ідеологічного «поводиря». Тому навіть у дорозі на Батьківщину репатріанти проходили ідеологічну обробку. Про те, як організовувався процес ідеологічно-пропагандистської роботи на цьому етапі репатріації, свідчать документи: «[...] Пункти збору українського населення, ешелони та вагони з репатріантами, які рухаються до УРСР оформлюються гаслами, плакатами, портретами керівників партії та уряду. У місцях довготривалих зупинок ешелонів рекомендується проведення культурних заходів, художніх розваг і масових ігор, використання музичних інструментів [...] В ешелоні, який рухається з репатріантами до УРСР, необхідно організувати в одному з вагонів «червоний куточок» обладнавши його та оформивши гаслами, плакатами, портретами, бібліотечкою, іграми [...]» [62,

арк. 44]. Загалом усю агітаційно-пропагандистську роботу в дорозі агітатори-пропагандисти мали узгоджувати з начальником ешелону [62, арк. 45].

По прибутті репатріантів до УРСР рівень ідеологічного тиску на них поступово зростав. Наведемо приклад зустрічі першої партії репатріантів із Франції в одеському порту. Він є досить показовим, а нав'язливість й інтенсивність ідеологічної обробки поверненців жодним чином не відрізнялася від того, як радянські пропагандисти працювали з репатріантами-остарбайтерами ще рік тому. У доповідній записці секретаря Одеського обкому КП(б)У А. Кириченка від 4 грудня 1946 р. секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку «Про масово-політичну роботу серед громадян, які прибули у порядку репатріації з Франції» йшлося: «[...] На мітингу з привітанням до прибулих виступили представники міськкому КП(б)У, міськвиконкому, профспілкових організацій і Радянської армії. Зі словом виступили 4 особи репатріантів, які у своїх виступах виказали гарячу подяку партії Леніна-Сталіна, Радянському уряду й особисто товаришу Сталіну, Молотову, Хрущову за турботу про них, за те, що вони отримали можливість повернутися на Батьківщину, подякували за гарний і теплий прийом, зустріч на Радянській землі та турботу про них на шляху прямування на пароплаві з Франції до Одеси. Мітинг пройшов з великим підйомом. Палуби пароплава під час мітингу барвисто оформлені портретами вождів нашої партії та уряду знаменами, гаслами, виготовленими й привезеними репатріантами з собою. Мітинг був знятий на кіноплівку операторами кінохроніки. Листи подяки та тексти виступів репатріантів на мітингу були передані представникам центральної і республіканської преси [...]» [121, арк. 21-22]. Як бачимо, загальний страх перед вищим керівництвом у поєднанні з некваліфікованістю й браком освіти організаторів агітаційної роботи, призводили до появи безглузвих і безперспективних агітаційно-пропагандистських заходів, що не лише не давали очікуваних результатів, а навпаки посилювали в людях почуття недовіри до більшовицької влади.

Органи репатріації контролювали й методичну сторону агітаційно-пропагандистської роботи, надаючи конкретні рекомендації з цього приводу:

«[...] Бесіди та читання газет проводяться з групами репатріантів 25-30 осіб по тематиці зазначеній вище в місцях збору й на шляху з Франції до СРСР у ешелонах і вагонах. Доповіді та лекції проводяться з компактними групами населення. У місцях збору українського населення дозволяється проведення мітингів із прийняттям звернень, листів і телеграм на ім'я товариша Сталіна, ЦК ВКП(б) і Радянського уряду, проведення мітингів рекомендується також на кордоні СРСР [...]» [62, арк. 44]. Відтак, хоча й агітаційно-пропагандистська робота з громадянами української національності, які поверталися з Франції, в окремих регіонах і мала специфічні риси, проте у більшості випадків, проходила вона за одним, заздалегідь продуманим сценарієм, як наприклад у транзитному таборі репатріантів № 186 у селищі Люстдорф на Одещині: «[...] Транзитний табір [...] був оформлений плакатами, портретами, гаслами. Упродовж 12 днів перебування у таборах репатріанти переглянули кінофільми: «Ленін у жовтні», «Клятва», «Два бійця», «Навала», «Багата наречена», «Близнюки», «Ленін у 1918 році», «Великий громадянин», кінохроніку тощо. Окрім цього для репатріантів було проведено 7 концертів [...] організовані клубом залізничників Одеської залізниці, української капели, держфілармонією, держестрадою та ансамблем Будинку Радянської армії, ансамблем дитячого будинку в Люстдорфі. Додатково були організовані виступи самодіяльності приміських колгоспів і власне самих репатріантів. У цих виступах брали участь баяністи, танцюристи й хорові групи колгоспів, а також акордеоністи, скрипалі та балалаєчники із репатріантів. Для репатріантів, також, був проведений вечір запитань і відповідей. Вечір проводив представник управління у справах репатріації при Раді міністрів СРСР. Під час відправлення з таборів репатріанти написали два листи товаришу Сталіну та Молотову з подяками за гарний прийом [...]» [121, арк. 22-24].

Такий комплекс заходів ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи був більш-менш характерним для більшості регіонів. Набір видів і форм роботи міг змінюватись відповідно до локальних особливостей або ж активності організаторів репатріаційного процесу чи навіть самих репатріантів.

Проте не дивлячись на величезну підготовчу роботу, що проводили по організації зустрічі репатріантів, які мали повернутися з Франції, кінцевий результат далеко не завжди був позитивний навіть позірно. Наприклад, у доповідній записці від 3 жовтня 1946 р. про готовність Львівського ПРП до прийому репатрійованих із Франції громадян української походження, читаємо: «[...] Масово-політична робота взагалі не налагоджена. Коли 17 вересня до Львова прибули перші 39 сімей репатрійованих із Франції, ні на вокзалі, ні на пункті не було жодного агітатора, жодного представника обкому, міському або Залізничного райкому КП(б)У, якому було довірено політичне обслуговування репатрійованих. З приводу цього, я мав особисту бесіду з секретарем Обкому КП(б)У т. Мазепою, який пообіцяв мені, що агітатори будуть негайно виділені. Однак 18 вересня агітаторів на пункті все ще не було. Я повідомив про це по телефону секретарю міському КП(б)У [...] та секретарю Залізничного райкому [...]. Але і в цей день, як і в наступні на пункті не було представників райкому, які повинні нести тут постійне чергування. А між цим репатрійовані жадібно цікавляться усім, що відбувається в країні. Масову роботу серед них (бесіди, відповіді на питання, читання газет) довелося вести мені особисто за допомогою завідуючого відділом репатріації [...]. Пункт отримує газети: «Правду», «Известія», «Правду України», «Радянську Україну», «Вільну Україну» та «Львівську Правду» [...]» [51, арк. 46-47].

Однак необхідно зауважити, що у більшій мірі робота з цією категорією репатріантів у представлений період мала підготовчий характер, оскільки очікувана кількість репатріантів з Франції у 1946 р., до України так і не повернулась. Станом на 1 листопада 1946 року до УРСР повернулося 483 дорослих репатріантів та 165 дітей до 16 років. Тому це питання залишилось відкритим і в наступні роки. Загалом же вивчення питань ідеологічної обробки окремих категорій репатріантів дає можливість ширше розкрити та зрозуміти значення репатріації окремо взятої категорії репатріантів, так і всього репатріаційного процесу в цілому.

Своєю чергою під кінець 1946 р. на територію Української РСР поверталися й репатріанти української національності з Болгарії. Ідеологічно-

пропагандистська обробка цього контингенту, з точки зору методів роботи, практично нічим не відрізнялася від того, як радянські органи репатріації зустрічали поверненців із Франції. Наприклад, у датованій 6 грудня 1946 р. інформаційній записці «Про розміщення та працевлаштування у Херсонській області прибулих із Болгарії селян-рибалок», читаємо: «[...] У Голопристанському районі з прибулими з Болгарії проведені бесіди на теми: «Завдання Четвертої Сталінської п'ятирічки», «Про міжнародне становище СРСР», «Загальна освіта у СРСР». Для проведення партійно-політичної роботи в колгоспі «Заповіт Ілліча» виділений кращий агітатор, член ВКП(б) товариш Ярига М. В. У Бериславському районі з репатріантами проведені [...] бесіди: «Про права радянських громадян», «Про статут рибколгоспів», «Про майбутні вибори до Верховної Ради УРСР» [...]» [52, арк. 48].

Поряд з величезними організаційними проблемами, з якими зіштовхнулися керівники репатріаційного процесу на місцях, мала місце індивідуальна неприязнь репатріантів до радянської системи. Репатріанти загалом були розчаровані, оскільки на батьківщині вони побачили далеко не те, що їм обіцяли радянські агітатори репатріаційної місії у Франції. Так, репатріантка Андрушина заявила: «[...] У Франції нам давали газети, журнали, в яких все малювали добре, а насправді нас обдурили. У Франції ми всі мали гарні квартири, працювали за спеціальністю, отримували білий хліб, м'ясо і нам було добре, а тут погано [...]» [51, арк. 87]. Наразі бачимо, що в гонитві за виконанням інструкцій партійних ідеологічних структур керівники репатріаційного процесу іноді забували про окрему людину, а суб'єктивний фактор якраз і вносив значний дисбаланс у реалізацію планів радянського керівництва з повернення в Україну додаткового трудового ресурсу.

Як зауважує історик М. Куницький, існуючі реалії і стереотипи радянського життя часто діяли сильніше за будь-яку агітацію, бо на практиці репатріанти потрапляли на батьківщині у зовсім протилежну обіцянкам ситуацію. Вже сама їх зустріч військовим конвоєм говорила сама за себе. Інформація про таке ставлення до репатріантів стала відомою й на Заході. Тому навіть той потужний ідеологічний арсенал, яким володів СРСР, не давав

стовідсоткової віддачі. Хоча стверджувати, що він був неефективний, не можна, бо багато репатріантів, котрі вагалися щодо власної безпеки на Батьківщині, все ж у кінцевому підсумку повірили у заяви та обіцянки й за першої ж можливості повернулися додому. Інші, знаючи про реальний стан речей, взагалі відмовлялися слухати радянських офіцерів репатріаційних місій, категорично не сприймали радянську пропаганду. В окремих випадках небажання радянських громадян переростали навіть у бунти в таборах для переміщених осіб [324, с. 152].

В умовах «холодної війни» радянське керівництво прагнуло не дати ідеологічному ворогу бодай найменших інформаційних приводів для контрпропаганди і водночас намагалося забезпечити якнайшвидше та повне повернення радянських громадян на батьківщину. Досліджуваний період характеризується зниженням загального потоку репатріантів і зосередженням уваги органів репатріації на роботі з їх окремими контингентами. Добровільне повернення з Франції громадян української національності стало початком саме такого нового етапу репатріації. Під час роботи із зазначеною групою репатріантів у системі ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи спостерігаються якісні організаційні зміни. Все більше простежується системність, послідовність, координованість і підконтрольність у діях усіх ланок ідеологічного сектору репатріаційної машини. У практиці роботи з'являється не така вже й характерна на початковому етапі репатріації україномовність.

4.2. Пропагандистська і контрпропагандистська робота радянських репатріаційних органів серед переміщених осіб з України на завершальному етапі репатріації.

Спад потоку репатріантів наприкінці 1946 р. спричинив поступову ліквідацією дислокованих на території України прикордонних перевірко-фільтраційних пунктів МВС і збірно-пересильних пунктів МО СРСР, а також

остаточне закриття у 1948 р. усіх обласних ПРП. З припиненням діяльності установ репатріації в УРСР серйозних змін зазнали методи й форми масово-політичної роботи з репатріантами-українцями як на території УРСР так і за кордоном. Проте не відразу. Йдучи випробуванням на попередньому етапі репатріації шляхом, республіканські органи, скоріше за інерцією, продовжували «контролювати» хід політичної і культурно-масової роботи серед репатрійованих громадян. Промовистим прикладом тут є репатрійовані з Болгарії у 1946-1947 рр. українські рибалки. У датованій 10 квітня 1947 р. доповідній записці «Про факти незадовільного матеріально-побутового облаштування селян рибалок у Сталінській області», складеній старшим консультантом відділу репатріації РМ УРСР І. Чортовим, читаємо: «[...] Із результатів перевірки та особистих бесід із громадянами, які прибули з Болгарії, серед них було проведено бесід 66, доповідей 4. Окрім цього в рибколгоспах регулярно проводяться бесіди, лекції, доповіді кіно і концерти, на яких присутні прибулі з Болгарії громадяни. Перевіркою також встановлено, що для всіх прибулих із Болгарії громадян газети виписані відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР з вини Сталінського відділення Союздруку надсилалися замість Будьонівського району на Будьонівський рудник Сталінського району. Однак, незалежно від цього [...] селяни-рибалки були забезпечені газетами рибколгоспом і [...] мали повну можливість читати газети і журнали в червоних куточках рибколгоспів [...]»[76, арк. 99].

Пересічний радянський, господарський чиновник вважав, що якщо громадяни все ж повернулися до СРСР, скажімо з Франції, то й проводити з ними агітаційно-пропагандистську чи політичну роботу є якщо не зайвою, то, вже точно, необов'язковою справою. Ось типова ілюстрація, підкреслена із звіту про перевірку стану масово-політичної роботи серед репатріантів із Франції на підприємствах Сталіно й Макіївки у 1949 р.: «[...] До 12 сімей репатрійованих громадян, які проживають на шахті № 10 БІС прикріплено агітатора Осинського [...] він ніякої роботи серед репатріантів не проводить [...] Газет репатріанти не виписують і ніхто їм ніколи їх не читає. Жодних лекцій і доповідей ці громадяни також не слухали [...] Радіо в квартирах

репатрійованих немає. У кіно ніхто з цих громадян не був [...] Внаслідок відсутності масово-політичної роботи серед репатрійованих вони до цього часу живуть замкнутим [...] життям, мало спілкуються з місцевим населенням, яке називає всіх репатріантів презирливим прізвиськом – «французи» [...]» [94, арк. 74].

Як бачимо, архівні документи свідчать, що така характерна для періоду 1944-1946 рр. масова агітаційна робота на території республіки у 1947 р. була згорнута. Натомість основний її вектор було перенесено на тих українців, які знаходилися в таборах для «переміщених осіб» у західній Європі. Скажімо, у підписаному М. Зозуленком 2 грудня 1948 р. «Плані заходів з агітаційно-пропагандистської роботи за повернення радянських громадян на батьківщину та влаштування поверненців» на 1949 р. жодних заходів усної пропаганди серед репатріантів на території УРСР проводити не передбачалося [149, арк. 115].

Як і раніше, на організацію політично-просвітницької роботи серед переміщених осіб – українців у західних зонах окупації, і репатріантів на території УРСР, виділялися кошти з республіканського і союзного бюджету. Зокрема, 1947 р. було виділено 440 000 рублів, а заявка на наступний – 1948-й рік містила цифру – 400 000 рублів [84, арк. 5]. Зрештою, обласні відділи репатріації використали на політмасову роботу в областях тільки 84 000 рублів республіканських бюджетних коштів, а також 50 000 рублів – на підписку періодики [95, арк. 15-16]. Відверто кажучи – не так вже й багато. Проте слід враховувати, що левову частку витрат на політичну пропаганду й агітацію серед українців, як закордоном так і на території республіки, покривало Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації з коштів союзного бюджету. У цьому переконуєшся коли читаєш заявку на фінансування витрат обласних відділів репатріації УРСР на проведення політично-масової роботи у 1949 р за кошти республіканського бюджету. Сума була просто мізерною – 25 000 рублів. Ще 35 000 рублів витрачалося на підписку періодичної преси для відділів репатріації [95, арк. 15-16].

Починаючи з грудня 1946 р. радянські органи репатріації ініціювали трансляції спеціальних радіопередач. Цільовою аудиторією подібних

радіофірів радянські пропагандисти визначили передусім співвітчизників, які, маючи статус «переміщених осіб», знаходилися у відповідних таборах на території контрольованих союзниками західних зон окупації Німеччини та Австрії, а також в інших західних країнах. Пропагандисти розраховували переважно на психологічний вплив, що його мало справити на співвітчизників, які знаходяться за тисячі кілометрів від рідного дому, слово вимовлене материнською мовою. Так, у листі на ім'я М. Хрущова, датованому 19 грудня 1946 р. уповноважений РНК СРСР по репатріації П. Голіков просив секретаря ЦК КП(б)У «[...] організувати спеціальні радіопередачі (до 2-х на тиждень) для радянських громадян, які знаходяться закордоном. Включати в програму цих радіопередач виступи репатріантів, прибулих у республіку із зон союзників [...]»[119, арк. 2].

Як свідчать документи органів репатріації, протягом 1947-1952 рр. питання організації радіотрансляції спеціальних радіопередач для переміщених осіб – радянських громадян у західних зонах окупації залишалось для радянського керівництва питанням першорядної ваги. Про активізацію цього напрямку роботи йшлося в листуванні керівництва і чиновників Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації з партійним керівництвом і керівництвом органів репатріації УРСР. Зокрема, у листі від 9 вересня 1947 р. тодішній тимчасово виконуючий обов'язки начальника політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого з репатріації РМ СРСР, підполковник Голованов, писав М. Зозуленку: «З 15 серпня 1947 р. через віденську радіостанцію проводяться радіопередачі для українців, литовців, естонців, латишів і білорусів, які знаходяться в таборах у Західній Німеччині та Австрії. Ці передачі проводяться щотижня по вівторкам і п'ятницям [...] Надаючи велике політичне значення цьому заходу, вважаю необхідним організувати [...] через республіканський радіокомітет запис на магнітофонну плівку виступів репатрійованих українців, їх розповіді про трудове й побутове облаштування на Батьківщині, а також виступи державних і громадсько-політичних діячів [...] із закликом до своїх співвітчизників скоріше повернутись на Батьківщину. Ці записи вважаю необхідним здійснювати двічі

на місяць. По два примірника плівки з записами виступів і по дві копії тексту виступів, записаних на плівку (українською і російською мовами) висилати нам для передання до Берліна та Відня [...]» [68, арк. 33]. Проте, як свідчить наступне листування, чиновники органів репатріації в Україні не квапилися з реалізацією цих вказівок. Протягом півторамісячного терміну (до середини жовтня 1947 р.) записи агітаційних матеріалів для радіотрансляції український радіокомітет зробив лише двічі, тоді як подібні матеріали у Литовській, Латвійській та Естонській РСР готувалися регулярно, а їх трансляція, за словами начальника політпросвітницького відділу Управління уповноваженого РМ СРСР з репатріації полковника Логунова «[...] мала хороший успіх в зонах (окупації союзників – Авт.) [...]» [68, арк. 86]. 14 жовтня 1947 р. цей чиновник відомства П. Голікова повторно звертається з листом до М. Зозуленка, в якому просить: «[...] організувати раз на тиждень спеціальні записи на магнітофонну плівку виступів репатрійованих громадян УРСР, особливо тих, хто повернувся на Батьківщину у 1947 р. На плівку потрібно записувати й виступи репатріантів, що їх Ви ведете з Києва. Плівку зі звукозаписом і текст українською і російською мовами у трьох примірниках до кожного запису висилати нам для передачі до Берліну та Відня [...] До 30-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції прошу організувати і вислати нам [...] один-два виступи державних діячів УРСР про досягнення республіки за 30 років, а також виступи репатрійованих громадян про їхню участь в соціалістичному будівництві [...] і як вони готуються відзначити цю велику річницю. Плівку, разом із російським та українським текстом, терміново вишліть нам. На плівку записуйте популярні українські пісні, фрагменти музичних творів» [68, арк. 86].

У листі від 28 листопада 1947 р. заступник уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації, генерал-лейтенант Голубєв знову звертався до тодішнього секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова з проханням на базі республіканської радіостудії організувати регулярні періодичні записи виступів репатріантів і відомих політичних і громадських діячів УРСР із закликом до переміщених осіб повертатися на батьківщину [226, арк. 5]. Про необхідність два рази на

тиждень проводити радіопередачі для українців, які знаходилися за кордоном, і щотижнево записувати спеціальні радіопередачі для Берлінської і Віденської радіостанцій, йшлося в листі Голубєва на адресу М. Хрущова, датованому 2 квітня 1948 р. [125, арк. 327].

22 квітня 1948 р. у листі до М. Зозуленка начальник політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації, полковник Логунов вимагав організувати запис п'яти 25-хвилинних радіопередач на місяць і вислати їх негайно до Москви для наступної передачі в ефір берлінською радіостанцією «Волга». Традиційно, кожна магнітофонна плівка мала супроводжуватись підписаним відповідальною особою друкованим текстом передачі, зокрема й в російському перекладі також підписаному перекладачем, зі штампом Головліту УРСР. Відділ репатріації РМ УРСР також мав переслати до Берліну дві патефонні платівки із записом Гімну УРСР [79, арк. 2].

Як свідчать документи, однією з найбільших проблем для обласних органів репатріації була підготовка осіб для організації записів виступів на радіо. Як показала практика, в багатьох випадках відібрані для цього люди були недостатньо грамотними щоб бігло читати під запис україномовний текст «свого» виступу, а відтак чиновникам терміново доводилося підшукувати іншого кандидата на виступ. На недопущення таких випадків у майбутньому звертав увагу завідувачів обласних відділів репатріації М. Зозуленко. У датованому 12 червня 1948 р. листі республіканський керівник репатріаційної вертикалі пропонував своїм підлеглим «[...] при підготовці репатріантів для виступів по радіо звертати увагу на їхню грамотність і знання української мови, аби вони могли прочитати текст свого виступу [...]» [86, арк. 65].

Проводячи роботу з підготовки агітаційних радіовиступів рідних, близьких, друзів і колег радянських громадян української національності, які продовжували залишатися в таборах для переміщених осіб, відділ у справах репатріації РМ УРСР 12 червня 1948 р. розіслав на адреси обласних відділів репатріації телеграму такого змісту: «[...] Пропоную терміново підібрати дві родини для виступу по радіо. Одну сім'ю підготуйте батька, мати, брата, сестру

зі зверненням до сина чи доньки, брата чи сестри, які знаходяться в таборі. Другу сім'ю підготуйте дружину і дітей зі зверненням до чоловіка і батька, який знаходиться в таборі для переміщених осіб із закликом до якнайскорішого повернення на Батьківщину [...] Матеріали [...] на підготовлених кандидатів висилайте до 20 червня 1948 р. [...]»[149, арк. 59].

Як ми побачимо нижче, радіопередачі для українців-переміщених осіб, які продовжували перебувати у таборах західних зон окупації Німеччини, в інших країнах Західної Європи, продовжували залишатися актуальним засобом радянської репатріаційної пропаганди практично до ліквідації вертикалі органів репатріації на початку 1953 р. Зокрема, матеріали радіопередач значилися серед головних заходів із «прискорення повернення переміщених осіб на Батьківщину» навіть у березні 1952 р. [106, арк. 24].

У завершальний період репатріації, коли повернення радянських громадян до СРСР здійснювалося переважно за їх власним бажанням, особливого значення в агітації за повернення набуло особисте листування переміщених осіб зі своїми рідними, близькими, друзями і приятелями, колегами по довоєнній праці й товаришами, які раніше повернулися на батьківщину. Не дивно, що саме з 1947 р. з ініціативи радянських органів репатріації відбувається активізація листування як засобу агітаційного впливу на тих, хто ще вагався й розмірковував, повертатися чи ні до радянської України. У вже згаданому нами вище листі від 9 вересня 1947 р. тодішній тимчасово виконуючий обов'язки начальника політпросвітницького відділу Управління уповноваженого з репатріації РМ СРСР, підполковник Голованов просив М. Зозуленка організувати для використання в радіопередачах із Берліну та Відня «[...] листи від репатрійованих українців, родичів і знайомих, суспільно-політичних діячів і діячів науки до своїх співвітчизників за кордоном із закликом повертатися на Батьківщину» [68, арк. 33].

Аби досягти успіху в агітації за повернення через особисте листування, органи репатріації запровадили систему жорсткого контролю змісту й порядку надсилання подібних листів. Зокрема, 2 вересня 1947 р. на адресу усіх керівників відділів репатріації облвиконкомів було надіслано листа в якому

М. Зозуленко суворо попереджав своїх підлеглих про те, що: «[...] в майбутньому надсилання листів репатрійованих радянських громадян знайомим і родичам до Франції і в окупаційні зони Німеччини з закликами про повернення на Батьківщину треба надсилати до нас у конверті з відповідною адресою. На конверті треба прикласти поштовий штамп місцевої поштової контори та штампом погасити марки. Конверт не слід заклеювати. Листи треба надсилати відкритими, а не таємним порядком, не припускати, щоб ці листи прошивалися [...]» [66, арк. 73]. Таким чином, удаючись до елементарного маніпулювання, радянський режим не лише намагався контролювати зміст подібного листування, а й створював видимість його відкритості й щирості викладених у дописах закликів до співвітчизників повертатися на батьківщину.

Скоро трапилася й конкретна нагода. У листі від 15 вересня 1947 р. М. Зозуленко просив завідувачів відділами репатріації облвиконкомів тих областей, до яких прибули репатрійовані з Франції та Румунії українці, організувати надсилання листів цими репатріантами своїм родичам і знайомим закордоном із закликом повертатися на батьківщину. Керівник відділу репатріації РМ УРСР навіть анонсував зміст таких листів: «[...] У цих листах треба написати про приїзд їх до Української РСР, про зустріч представниками радянської влади та радянською громадськістю, про їх враження і настрої [...] про трудове і матеріально-побутове влаштування, заробіток, одержану ними від радянського уряду та місцевих органів матеріальну допомогу, навчання дітей, медобслуговування, забезпечення житловою площею та інше. Бажано, щоб листи надсилались із фотознімками цілої родини чи окремих осіб, також знімки їх за працею, у своїх будинках і квартирах або біля них, дітей у школі [...]» [75, арк. 95].

Навесні 1948 р. робота органів репатріації УРСР з підготовки та надсилання листів до співвітчизників – переміщених осіб за кордоном отримала новий імпульс. У березні 1948 р. М. Зозуленко двічі надсилав своїм підлеглим на місця чергові нагадування з пропозиціями посилити цей напрям ідеологічної роботи. В одному з них керівник відділу репатріації РМ УРСР характеризує листування радянських громадян із Батьківщини зі своїми рідними закордоном

як «[...] один із найсуттєвіших чинників, що сприяють успішній роботі органів репатріації з повернення радянських громадян на Батьківщину [...]». Нижче чиновник зобов'язує: «[...] прийняти необхідні заходи як зі збору таких листів для вручення їх безпосередньо адресатам через представників органів репатріації так і подання на [...] заяв про розшук родичів, які знаходяться у західних зонах окупації [...]»[149, арк. 28].

У практиці роботи органів репатріації з'ясувалося, що чимало співробітників на місцях власне й самі не зовсім чітко уявляли те, якими мають бути листи агітаційного спрямування, а тому багато з них надходили до відділу репатріації неякісно написаними, без конвертів чи в проколотих конвертах, у конвертах з погано написаною адресою отримувача чи взагалі без адреси відправника. Водночас, у продовж перших трьох місяців 1948 р. окремі обласні відділи репатріації (Дрогобицький, Вінницький, Миколаївський, Одеський) взагалі не надіслали жодного листа. Аби терміново виправити ситуацію М. Зозуленко розмножує, а 24 березня 1948 р. надсилає своїм підлеглим в області ще одного інструктивного листа в якому знову й знову детально роз'яснює якими за структурою, змістом і формою мають бути такі листи. «[...] 1. Листи треба писати чорнилом. 2. Спочатку (вгорі листа) слід показувати адресу, прізвище, ім'я та по-батькові, кому спрямований лист. 3. Наприкінці листа треба показувати адресу, прізвище, ім'я та по-батькові відправника листа. 4. Листи треба надсилати в не заклеєних конвертах; на кожному конверті адресу слід писати іноземною та рідною мовою, а внизу адресу відправника – тільки рідною мовою. 5. Треба стежити, щоб при відправці листів до нас вони не були забруднені, не проколоті і взагалі не зіпсовані. 6. Бажано, щоб до листів була прикладена особиста фотокартка відправника або груповий знімок з родиною [...]» [85, арк. 110-111].

Чи мав черговий лист М. Зозуленка результати? Якоюсь мірою відповіді на це питання можемо з аналізу наступного листування відділу у справах репатрвпції РМ УРСР зі своїми структурами в областях. Зокрема, у листі датованому 2 червня 1948 р. читаємо, що й навіть: «[...] після проведення республіканської наради 20-21 квітня 1948 р. багато завідуючих обласними

відділами репатріації не забезпечили надходження листів на адресу радянських громадян, які знаходяться в західних зонах окупації Німеччини та Австрії із закликом до них про повернення на Батьківщину [...]». Серед найвідсталіших у цьому напрямку роботи відділів репатріації М. Зозуленко називав відділи Львівської, Тернопільської, Кіровоградської, Миколаївської та Вінницької областей. Водночас, за його словами, відділи репатріації Полтавської, Житомирської, Харківської, Станіславської та Ворошиловградської областей «[...] після проведеної республіканської наради досягли значних успіхів у цьому питанні [...]» [86, арк. 68].

Треба зазначити, що й надалі підготовлені для відправлення закордон листи далеко не завжди відповідали критеріям радянських ідеологічних органів і могли бути використані в агітації за повернення. Наприклад, у листі начальника політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації на адресу начальника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, датованому 4 вересня 1948 р., читаємо: «[...] Останнім часом [...] потік листів із Української РСР значно знизився [...] Крім цього, серед листів, що закликають до повернення на Батьківщину, надходять і такі, що не сприяють репатріації, а гальмують її [...] Громадянка Рогова (м. Запоріжжя). Пише своїй сестрі Каті в англійську зону Німеччини про те, що у неї нічого немає і просить допомоги, вислати хоча б 10 рублів [...] Громадянин Польовий Василь (Камянець-Подільська область [...]) пише своїй сестрі [...] про те, що 28 травня мати посадили до міліції за те, що вона не виробила мінімум трудовнів. Жодного слова не пише про повернення сестри на батьківщину[...] Громадянка Россовська [...] (Донбас, Сталінська область [...]) Пише сестрі про те, що її викликали в райвиконком [...] і вона там же написала їй листа, а тепер в останніх двох листах заспокоює, щоб вона не сердилась за той лист і влаштовувала своє життя на свій розсуд, сама вирішувала повертатися на Батьківщину чи ні [...] Громадянка Гудзь [...] (Київська область [...]) Пише своїй сестрі Олександрі про те, що вона погано живе з матір'ю й не радить їй повертатися на Батьківщину [...]». Висновок московського чиновника від репатріації звучить однозначно: «[...] Місцеві партійні і радянські органи не

приділяють достатньо уваги роботі з громадянами, які повернулися на Батьківщину або тим, у яких рідні й знайомі знаходяться закордоном і підлягають репатріації [...] Прошу дати вказівку місцевим органам про посилення роботи з організації листів [...]» [127, арк. 93-95]. І такі вказівки були надіслані на місця... Щоправда... за півтора місяці... 14 жовтня 1948 р. заступник начальника Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У Сосновський розіслав на адресу всіх секретарів обкомів по пропаганді листа, в якому не лише навів деякі приклади листів репатріантів, що не відповідали вимогам влади, але й зробив аналітичні висновки та сформулював пропозиції у напрямку «докорінного покращення масово-політичної роботи серед репатріантів». На думку високого партійного чиновника «[...] наведені листи свідчать про те, що ряд труднощів, з якими довелося зустрітися репатрійованим, лякають їх і вселяють деяку невпевненість, викликаючи сумніви в правильності свого повернення [...]». Причини такого морального стану репатріантів партійний ідеолог бачив у тому, що «[...] місцеві органи влади недостатньо займаються питаннями працевлаштування, не завжди своєчасно реагують на скарги й прохання репатріантів, не залучають їх до активної виробничої і суспільно-політичної діяльності, не вживають заходів з усунення різних недоліків на місцях. Усе ще вкрай незадовільно ведеться політмасова робота серед репатрійованих. Партійні та радянські організації не знають їх запитів і потреб, немає необхідного роз'яснення про причини й характер повоєнних труднощів, про найближчі перспективи нашої країни [...] Тому зміст листів, що відсилаються закордон, тужливий, перебільшуються труднощі й висловлюються сумніви в правильності свого повернення, а в окремих випадках і пряма порада – не повертатися на Батьківщину [...]» [127, арк. 97]. Серед першочергових заходів для покращення ситуації з політичними настроями поверненців Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У пропонувало: «[...] розробити план заходів [...] повсюдно затвердити на партійних зборах пропагандистів та агітаторів із числа найбільш підготовлених комуністів і кращої частини радянського активу, залучаючи до політмасової роботи серед репатріантів кращі сили інтелігенції та партійно-радянських

працівників. Проведення семінарів пропагандистів та агітаторів покласти безпосередньо на райкоми КП(б)У [...] не рідше а ніж двічі на місяць [...] Найбільш перевірених осіб із числа репатрійованих використовувати для організації надсилання листів своїм родичам і землякам [...] із закликом повертатися на Батьківщину, супроводжуючи ці заклики гарними прикладами життя і праці репатрійованих [...]» [127, арк. 97-98].

Про те як виконувалися ці вказівки партійних ідеологів на місцях свідчать звіти та інформації обкомів КП(б)У, датовані кінцем 1948 р. Наприклад, в «Інформації Дрогобицького обкому КП(б)У про заходи посилення політвиховної роботи серед громадян, що перебувають у таборах для переміщених осіб у західних зонах окупації Німеччини та Австрії», надісланий до Києва 16 грудня 1948 р. йшлося про цілий комплекс таких заходів. За словами заступника завідувача відділом пропаганди й агітації Дрогобицького обкому КП(б)У Козакова, виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 17 листопада 1948 р. «Про політичну роботу серед радянських громадян української національності, які перебувають у таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії», міськкоми і райкоми КП(б)У, міські і районні ради «[...] розгорнули роботу по виявленню, матеріально-побутовому й трудовому влаштуванню громадян, які через органи репатріації повернулися в область [...] і по виявленню тих громадян, рідні чи знайомі яких до цього часу перебувають у західних окупаційних зонах [...]». Серед основних показників цієї роботи партійний чиновник обласного рівня називав: підбір кращих пропагандистів та агітаторів, проведення індивідуальних і групових бесід «[...] по роз'ясненню переваг радянського державного і суспільного ладу над буржуазним, про піклування більшовицької партії і радянського уряду за зростання матеріального і культурного добробуту трудящих, [...] про успіхи відбудови і розвитку народного господарства [...]». Щоправда, результати цієї роботи в області виглядали досить скромно. Із цілої області набралось лише 12 авторів так званих «патріотичних листів» і було підготовлено тільки двоє осіб для виступу на радіо [127, арк. 115-116].

Випробуваним засобом радянської пропаганди, розрахованої на переміщених осіб з України, у досліджуваний період залишалась друкована агітаційна продукція. Зокрема, у 1947 р. органи репатріації започаткували випуск серії україномовних агітаційно-пропагандистських брошур під загальною назвою «На рідній Україні». Брошура призначалась для масового розповсюдження у таборах репатріації в західній Європі, а до формування її чергових випусків активно залучалися облвиконкоми та обкоми КП(б)У. Про це свідчить лист, надісланий М. Зозуленком на адресу голів облвиконкомів усіх областей України 28 жовтня 1947 р. У документі керівник відділу репатріації РМ УРСР просив своїх колег в областях до 1 січня 1948 р. спільно з відділами пропаганди та агітації обкомів КП(б)У «[...] організувати збір матеріалів про трудове й матеріально-побутове облаштування репатріантів по вашій області, залучаючи для оформлення цих матеріалів письменників, наукових працівників, літераторів, художників і працівників преси, аби мати можливість використати оброблений матеріал [...] у черговому випуску брошури [...]». Оскільки брошура передбачалася виключно для поширення серед українців за кордоном, то до підготовки її матеріалів вимагалось підійти особливо ретельно. «[...] Бажано, щоб у матеріалах були всебічно висвітлені питання трудового й матеріально-побутового облаштування, забезпечення житлом, видача грошової, харчової та іншої допомоги репатріантам, охоплення молоді освітою, піклування про інвалідів, літніх людей, багатодітних і одиноких матерів, участь репатріантів в громадській і політичній роботі та їх висування. Також необхідно, щоб у матеріалах були висвітлені різні групи репатріантів, як то: працівники шахт, підприємств, радгоспів, колгоспники, селяни-одноосібники (західні області УРСР), інтелігенція – учителі, лікарі, агрономи, художники, артисти, молодь, жінки, учні, діти тощо. Показати допомогу й піклування уряду й місцевих органів про репатріантів, як рівноправних радянських громадян [...]» – читаємо у листі М. Зозуленка [75, арк. 127].

Ми вже згадували вище про те, що РМ СРСР 11 жовтня 1947 р. постановила відрядити у західні зони окупації Німеччини та Австрії делегації громадсько-політичних діячів України, Білорусії, Естонії, Латвії та Литви, аби

ті, своєю працею у таборах для «переміщених осіб» прискорювали репатріацію радянських громадян. Звісно, що для розгортання такої широкомасштабної агітаційної кампанії українську делегацію мали забезпечити усім необхідним пропагандистським матеріалом. У зв'язку з цим заступник уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації Голубєв у листі до секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова, датованому 28 листопада 1947 р., просив ухвалити звернення ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР до українських громадян за кордоном із закликом повертатися на батьківщину й надрукувати це звернення листівкою з трьохсоттисячним накладом. Паралельно слід було підготувати й видати 25-тисячним накладом, у гарній поліграфії, добре ілюстровану україномовну брошуру, що складалася б із невеликих проте яскравих розповідей репатріантів-українців, особливо із західних областей УРСР. На шпальтах газети «Радянський селянин» п'ятитисячним накладом один раз на тиждень мали друкувати матеріали про трудове й побутове облаштування українців, які повернулися на батьківщину. Також планувалося скомплектувати із наявної пропагандистської й художньої літератури 150 міні-бібліотек (по 50 книжок кожна), підготувати 4 кіножурнали «[...] про досягнення УРСР у галузі відновлення і розвитку народного господарства і культури в повоєнний період [...]», створити короткометражний хронікальний фільм «[...] про трудове й побутове облаштування репатрійованих громадян в УРСР [...] Підготувати до друку та видати окремими листівками 2-3 листи від репатрійованих громадян УРСР до своїх співвітчизників за кордоном [...] Видати спеціальний, добре оформлений фото журнал про трудове й побутове облаштування репатрійованих українців (особливо підібрати для журналу знімки осіб, які повернулися в західні області) [...]» [125, арк. 4].

Заступник П. Голікова також просив партійного керівника України надати допомогу М. Зозуленку «[...] в організації масового надсилання листів від репатрійованих громадян УРСР до своїх співвітчизників, які залишилися в зонах Західної Німеччини та Австрії, із закликом повертатися на батьківщину [...] Підготувати для делегатів тези доповідей і бесід на теми: «Що дала радянська влада трудящим УРСР за 30 років?», «Піклування більшовицької

партії і радянського уряду про репатрійованих громадян УРСР», «Як український народ виконує новий Сталінський п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства УРСР?»[...]. В рамках підготовки цієї агітаційної поїздки органи репатріації УРСР мали також підібрати 5 комплектів по 30 штук патефонних платівок із записами українських народних пісень. Окрім цього, республіканська радіостудія раз на тиждень мала організовувати магнітофонні записи виступів репатріантів та відомих громадсько-політичних діячів України із закликом до співвітчизників повертатися на батьківщину. Характерною була й вказівка «[...] вислати делегації 50 000 примірників листівки раніше ухваленого урядом УРСР звернення до осіб, які служили в загонах Бандери, для розповсюдження у таборах серед бандерівців [...]» [125, арк. 5].

Проте незважаючи на прямі вказівки республіканського керівництва репатріаційною вертикаллю її функціонери на місцях зовсім не поспішали готувати матеріали для видання агітаційно-пропагандистської продукції. Восени-взимку 1947 р. на адресу відділу репатріації РМ УРСР їх надійшло дуже мало, а окремі облвиконкоми взагалі не надіслали таких. Зважаючи на затягування з підготовкою матеріалів для видання чергового випуску брошури і відвертий зрив встановленої Києвом граничної дати для їх надсилання – 1 січня 1948 р., відомство М. Зозуленка 30 грудня 1947 р. телеграфно попередило працівників свого апарату в областях: «Письмових матеріалів для видання брошур, фотожурналу та кінозйомок про репатріантів надходить надзвичайно мало, а від багатьох відділів зовсім немає. Застосуйте заходи для прискорення пересилання вказаних матеріалів, зокрема: списків нагороджених і представлених до нагородження репатріантів, обраних депутатами рад, нагороджених багатодітних матерів; характеристики виробничих показників видатних стахановців, висуванців, листи трудової інтелігенції [...], а також листи для перевідправлення за кордон» [75, арк. 156].

Телеграму схожого змісту, щоправда вже у березні 1948 р. надіслав керівникам ідеологічних апаратів обкомів КП(б)У заступник начальника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Ємельянов. Наголошуючи на

необхідності посилення масово-політичної роботи серед радянських громадян української національності, які знаходяться у таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії високий партійний чиновник вимагав «[...] організуйте збір матеріалів про трудове й матеріально-побутове облаштування репатріантів по Вашій області [...]». Докладно й у деталях повторюючи зміст попередніх подібних листів, телеграма завершувалась чіткою вказівкою – до 20 березня 1948 р. надіслати всі підготовлені матеріали до Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У [125, арк. 98].

Інструкції московського керівництва уточнювалися й конкретизувалися у Києві. Наприклад, у вересні 1948 р. М. Зозуленко у листі завідувачу відділом репатріації виконкому Ворошиловградської обласної ради пояснював: «[...] Бажано зняти кращих людей (нагороджених і з високими виробничими показниками) під час роботи на підприємстві, в радгоспі і колгоспі, як у період збирання врожаю так і посіву, облаштування репатрійованих дітей-сиріт у дитячих закладах, усиновлених, патронуваних, і тих, які навчаються, компактні групи робітників і колгоспників у цеху й бригаді, керівних працівників радянських і господарських організацій, наукових працівників, студентів, відпочиваючих [...] Не допускати дублювання вже знятих об'єктів, звернувши увагу на фотографування осіб, які прибули останнім часом із таборів для переміщених осіб у Німеччині та Австрії [...]» [149, арк. 89].

Політична агітаційна робота радянських органів репатріації у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. усе більше набувала контрпропагандистського стилю. Уповноважені представники радянських органів репатріації у західних зонах окупації Німеччини, Австрії, на території Франції, Італії та Великобританії здійснювали постійний моніторинг антирадянської пропагандистської діяльності в таборах переміщених осіб. За результатами такого спостереження приймалися досить оперативні рішення щодо організації контрпропагандистської роботи через пресу й інші доступні радянській стороні інформаційні канали. Мета подібних контрпропагандистських заходів була одна – переконати якомога більше потенційних репатріантів повертатися до Української РСР. Зокрема, 6 січня 1948 р. заступник уповноваженого РМ СРСР

у справах репатріації генерал-лейтенант Голубев надіслав секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову добірку такої «антирадянської агітаційної літератури», широке розповсюдження якої у таборах для переміщених осіб, на його думку «гальмувало репатріацію українців». Супровідний лист містив також прохання «[...] дати вказівку організувати контрпропаганду через українські газети, що відсилаються за кордон для розповсюдження серед «переміщених» [...]» [125, арк. 1]. Цікаво, що серед «антирадянських» західнонімецьких україномовних видань партійному керівникові України було надіслано 17 чисел бюлетеня «Новини» та одне число газети «Українська трибуна» [125, арк. 2].

Навесні 1948 р. контрпропагандистське спрямування політичної роботи органів репатріації Української РСР з українцями в таборах для переміщених осіб у західних зонах окупації Німеччини та Австрії, у Франції, Великій Британії та Італії посилювалось. За підрахунками радянської репатріаційної місії у цих країнах станом на 1 квітня 1948 р. продовжували перебувати в статусі переміщених осіб близько 92 000 радянських громадян української національності. Зрозуміло, що ці люди піддавалися активному антирадянському пропагандистському впливу, що особливо бентежило керівництво СРСР й вимагало, на його думку, термінових контрпропагандистських заходів. Перелік таких заходів запропонував у листі секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, надісланому 2 квітня 1948 р., уповноважений РМ СРСР у справах репатріації генерал-полковник П. Голіков. Більша частина цих пропозицій повторювала заходи, здійснити які уряду УРСР Москва пропонувала ще півроку тому – у листопаді 1947-го, що їх Київ так і не спромігся втілити у життя. Знову йшлося про необхідність ухвалення звернення ЦК КП(б)У та РМ УРСР до українських громадян за кордоном із закликом повертатися додому, змінні полоси публікацій у газеті «Радянський селянин», збір і відправлення листів репатрійованих громадян, родичів і знайомих до своїх співвітчизників закордоном, видання пропагандистської брошури, підготовку радіопередач, створення короткометражного хронікального фільму, видання фотожурналу, комплектування міні-бібліотечок пропагандистської літератури тощо. Знову, як і шість місяців до цього автор листа чекав від

радянських і партійних керівників України «позитивного рішення з усіх цих питань» [125, арк. 326-327].

У жовтні 1948 р. РМ УРСР провела чергову республіканську нараду завідувачів обласних відділів у справах репатріації з питання виконання на місцях ухваленої ЦК КП(б)У постанови «Про посилення масово-політичної роботи серед радянських громадян української національності, які знаходяться в таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії». Готуючи нараду, відділ М. Зозуленка розіслав у регіони листи, в яких зобов'язував завідувачів обласних відділів репатріації прибути на нараду маючи з собою «[...] побільше листів до радянських громадян, які проживають у західних зонах окупації [...] із закликом повертатися на Батьківщину [...] листи-розповіді репатріантів, які прибули у 1948 р. із західних зон [...] матеріал про репатріантів-колгоспників, які добились високих виробничих показників [...]» [87, арк. 102-103]. Таку нараду провели у листопаді 1948 р. Проте, як видно з документів, і через місяць після її проведення проблеми не зникли, і листів переміщеним особам обласні відділи готували, як і раніше, обмаль. У грудні 1948 р. нараду керівників союзних і республіканських органів репатріації зібрав вже у Москві особисто П. Голіков [88, арк. 23]. Тут також йшлося про посилення різних напрямків агітаційно-пропагандистської роботи з переміщеними особами на території західних зон окупації. Зважаючи на ці вказівки, 23 грудня 1948 р. М. Зозуленко надсилає в області нагадування з категоричною вимогою «[...] застосувати рішучих заходів для масової організації якісних листів [...]» [87, арк. 177].

Ще 2 грудня 1948 р. М. Зозуленко розіслав усім головам облвиконкомів розроблений відділом репатріації РМ УРСР «План заходів з агітаційно-пропагандистської роботи за повернення радянських громадян на Батьківщину й облаштування поверненців». Затверджений заступником уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації, генерал-лейтенантом Голубєвим, документ складався з трьох розділів, де чітко й детально викладалися конкретні пропагандистські заходи, що їх планувалося здійснити використовуючи три основні комунікативні канали – радіотрансляції, пресу та особисте листування. План також містив й основні ідеологічні формули, що мали транслюватися

цими каналами [80, арк. 45-48]. У царині радіопропаганди (розділ 1) обласним відділам репатріації пропонувалося: «[...] організувати підготовку матеріалів для радіопередач, які б викривали ворожу, антирадянську, анти репатріаційну діяльність націоналістичних комітетів [...] як зрадників свого народу, військових злочинців і авантюристів, а також їхніх англо-американських і французьких заступників для того, щоб виривати [...] з під їхнього впливу маси переміщених осіб і схилити радянських громадян до повернення на Батьківщину [...] Забезпечити організацію матеріалів для радіопередач, що викривали б плани та дії [...] так званої міжнародної організації допомоги біженцям [...] із вербування та вивезення переміщених осіб [...] до інших капіталістичних країн, де вони потрапляють в безправне становище рабів відірваних від своєї Батьківщини [...] Організувати підготовку матеріалів для радіопередач [...] які б популярно й переконливо висвітлювали відновлення і розвиток народного господарства республіки, могутній трудовий підйом [...] зростання матеріального і культурного рівня трудящих [...] Організувати збір матеріалів для запису [...] виступів репатріантів із числа впливових осіб, які повернулися на Батьківщину, а також звернення родичів переміщених осіб [...]» [80, арк. 45-46].

Розділ плану, присвячений агітаційно-пропагандистській роботі засобами преси, містив конкретні вказівки, якого саме спрямування мають бути матеріали підготовлені для розміщення на шпальтах газети «Радянський селянин». Зокрема, йшлося про підготовку матеріалів, що викривали б «[...] ворожу, антинародну діяльність націоналістичних комітетів, що усіляко перешкоджають поверненню переміщених осіб [...]», виступів впливових репатріантів «[...] які можуть подіяти на певні групи переміщених осіб, щоб вони поверталися [...]», індивідуальні і групові звернення репатріантів «[...] не взагалі до всіх переміщених осіб, а до певних їх груп [...] які їх знають, до своїх знайомих [...]», списки переміщених осіб, матеріали про трудове й побутове облаштування конкретних осіб із числа репатріантів, «[...] спеціально підібрані матеріали, які б яскраво й переконливо показували підйом господарства і культури за радянської влади. Також передбачалося організувати підготовку

матеріалів для видання агітаційної брошури, звернень до переміщених осіб громадських діячів і діячів культури, листівок-звернень із закликом повертатися на Батьківщину, а також поштових листівок з видами міст України для організації листування [80, арк. 46-47].

Розділ третій плану агітаційно-пропагандистських заходів щодо переміщених осіб передбачав активну роботу зі збору і надсилання листів до співвітчизників закордоном. Враховуючи, що листування з переміщеними особами визнавалося радянськими пропагандистами «[...] одним із найважливіших засобів, що забезпечують репатріацію переміщених осіб [...]» обласні відділи репатріації мали організувати масовий збір таких «патріотичних листів», а конкретніше – добитися того, щоб кожен репатріант, який повернувся додому, власноруч написав-би такого листа. З метою збору листів пропонувалося активно використовувати індивідуальне й групове спілкування агітаторів і пропагандистів з поверненнями, родичами переміщених осіб, а також «практикувати» перевірки роботи зі збору і відправлення листів у містах, районах і селах. Про виконання цього плану керівництво обласних відділів репатріації мало кожні десять днів доповідати у Київ [80, арк. 47-48].

Наприкінці грудня 1948 р. республіканські органи репатріації розпочали підготовку до зйомки в першій половині 1949 р. повноформатної документальної кінострічки про прийом і працевлаштування репатріантів, які останнім часом повернулися до УРСР із західних із Німеччини, Австрії, Болгарії, Румунії, Франції та інших західних країн. У зв'язку з цим чиновників відділів репатріації облвиконкомів зобов'язали підібрати відповідні об'єкти для фільмування: підприємства, де працює значна кількість репатріантів; гарні, обласно-лаштовані колгоспи; знищені окупантами села, відроджені після війни; мистецькі установи, де працюють репатріанти; навчальні заклади, де вони здобувають освіту; репатріантів – депутатів рад різних рівнів; «кращі кандидатури» з числа репатріантів; репатріантів, які у 1948 р. відпочивали по санаторно-курортним путівкам; репатріантів-інвалідів, які отримують від держави пенсію. Звісно ж, ці «об'єкти» мали бути належним чином «підготовлені» та перевірені. У західноукраїнському регіоні, зважаючи на

стійкість патріархальних родинних і релігійних традицій, пропонувалося готувати для зйомок цілі родини й компактні групи репатріантів, які повернулися і добре облаштувалися на батьківщині [66, арк. 174-176].

У березні-квітні 1949 р. органи репатріації готують і надсилають на розгляд і затвердження ЦК КП(б)У проект його чергової постанови «Про затвердження заходів відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У «Про посилення політичної роботи за повернення на батьківщину радянських громадян української національності, які знаходяться закордоном у становищі переміщених осіб». В переліку заходів традиційно значилися як адміністративні методи впливу («[...] зобов'язати обкоми, міськкоми, райкоми добитися рішучого покращення роботи [...]») так і конкретні завдання, що стосувалися: виявлення родин, чиї рідні й близькі продовжували знаходитися закордоном; виявлення репатріантів, які добре адаптувалися в радянському суспільстві та відзначилися високим суспільним становищем, виробничими й творчими досягненнями; видання (до 1 серпня 1949 р.) чергової агітаційної брошури загального спрямування накладом 25 000 примірників; видання п'яти тематичних агітаційно-пропагандистських брошур (на матеріалах західного регіону, про репатріантів – депутатів рад, Героїв Соціалістичної Праці і орденосців, про репатрійовану молодь та інтелігенцію); видання у 2-3 кварталі 1949 р. двох тематичних ілюстрованих фотожурналів (накладом у 15 000 кожен) із матеріалами про облаштування репатріантів і їхню участь в громадсько-політичному житті УРСР; випуску до 15 липня 1949 р. двох спеціальних кіножурналів (один, з двох частин, про влаштування репатріантів і їхню участь в громадсько-політичному житті; другий, з однієї частини – на матеріалах західних областей УРСР); випуску п'яти листівок (по 20 000 примірників кожна) і 10 000 художніх поштових карток із закликом повертатися на батьківщину; організації київською радіостанцією двічі на тиждень спеціальних 30-хвилинних радіопередач репатріаційної тематики для трансляції закордон, а також запису чотирьох радіопередач для берлінської радіостанції «Волга»; збільшення накладу газети «Радянський селянин» зі змінною сторінкою для переміщених осіб до 3 300 примірників; виготовлення

репатріаційної кінореклами, сюжетів для кіножурналів, придбання кінофільмів. Особливо дивним сьогодні, проте звичним для тоталітарного суспільства, виглядало рішення зобов'язати Правління Союзу радянських письменників УРСР організувати створення літературних творів «[...] про життя радянських громадян у німецькому рабстві, їх звільнення, репатріацію, трудове й господарсько-побутове облаштування на батьківщині [...]» [128, арк. 3-6].

7 січня 1949 р. керівництво Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації надсилає до Києва листа, в якому, посилаючись на рішення грудневої 1948 р. наради у Москві, вимагає у січні 1949 р. провести низку заходів щодо активізації кінопропаганди. Зокрема, пропонувалося: підібрати один художній та один документальний україномовні фільми і, розмноживши їх (по 10 копій кожен), передати для демонстрації в таборах переміщених осіб; розпочати створення кіносценарію спеціального пропагандистського кінонарису; у січні 1949 р. відібрати один журнал республіканської кінохроніки, вмонтувавши в нього кадри, присвячені репатріантам, і 10 копій його надіслати до Москви; розпочати підготовку випусків таких кіножурналів у лютому-березні 1949 р.; підготувати україномовний кінокадр з фотокопією листа, адресованого українцем, який повернувся до України з англійської зони окупації, своїм рідним чи знайомим, які ще залишаються закордоном; випустити 10 копій україномовного короткометражного кіноплакату з агітаційним текстом звернення до переміщених осіб; видрукувати накладом у 500 примірників художні кіноафіші українською мовою; відібрати трьох осіб репатріантів для участі в зйомках створюваного в Москві україномовного кілька серійного пропагандистського кінонарису. Характерно, що всі підготовлені плівкові й текстові матеріали мали бути затверджені відділом пропаганди й агітації ЦК КП(б)У та передані на узгодження до Управління уповноваженого РМ СРСР з питань репатріації. Союзна влада також брала на себе й усі фінансові витрати у цій справі [88, арк. 23-24].

Деякі оперативні наслідки реалізації цих директивних рішень влади ілюструють архівні документи з фонду ЦК КП(б)У за 1949 р. Наприклад, станом на березень 1949 р. від обласних відділів репатріації до відділу

репатріації РМ УРСР надійшло 412 листів на адресу громадян, які перебували в західних зонах окупації. Це складало 82 % від запланованих 500 листів. Першість тут утримувала Житомирщина, від якої надійшов 61 лист (у грудні 1948 р. – 11; у січні 1949 р. – 22 листи, а в лютому поточного року – 28). Водночас, із території Волинської, Рівненської й Тернопільської областей – не надійшло жодного листа. Львівщина і Дрогобицька область надіслали відповідно 31 і 29 листів [91, арк. 24-25].

За інформацією начальника відділу репатріації і розшуку громадян Об'єднаних націй Радянської військової адміністрації Німеччини генерал-майора М. Юркіна, у квітні 1949 р. через берлінську радіостанцію «Волга» для радянських громадян, які знаходилися в західних зонах окупації Німеччини, було передано 24 радіопередачі, із них українською мовою – 4. Зміст україномовного ефіру включав: відповіді Сталіна на запитання кореспондента одного із західних ЗМІ; постанову ЦК ВКП(б) і РМ СРСР «Про зниження цін»; повідомлення ТАРС про невиконання англо-американською та французькою окупаційними адміністраціями угод про репатріацію радянських громадян; огляди української преси; виступи трьох репатрійованих; листи з України та оголошення про розшук українцями своїх рідних закордоном [128, арк. 18-19]. За свідченням С. Корхової, яка перебувала в одному з таборів репатріації поблизу міста Нойштадт «[...] у таборі є українські сім'ї, які мають радіоприймачі, і, як правило, регулярно слухають радіопередачі станції «Волга» і київської радіостанції. Зараз ми «Волгу» не слухаємо, оскільки вона передає в 17.00, а електроенергію в нашому таборі вмикають лише о 18-й годині. Бажано, щоб у радіопередачах українською мовою передавалися розшуки (оголошення про розшук – Авт.) від родичів і знайомих [...]» [128, арк. 19-20].

Про інтенсивність листування репатріантів і членів родин зі своїми рідними, які знаходилися в статусі переміщених осіб закордоном, свідчить статистика радянських окупаційних органів. Так, за даними Радянської військової адміністрації у Німеччині тільки у квітні 1949 р. із території Української РСР до західних зон окупації надійшло 244 листи. Із них: в американську зону – 79; в англійську – 93; у французьку – 72. Натомість, своїм

рідним і близьким в Україну переміщені особи написали 66 листів (із англійської зони 30; з французької – 33 листи) [128, арк. 15-16]. Далеко не всі такі дописи досягали успіху й схиляли українців повертатися до СРСР. Скоріше можна говорити про те, що лише окремі листи спонукали до вчинення такого кроку. Наприклад, Л. Дегтярьова тривалий час у своїх листах рідним у Шостку Сумської області писала, «[...] що не мала наміру повертатися, що так склалася її доля й причиною тому є війна [...] В останніх листах, у відповідь на наполегливі вимоги рідних, повідомляє, що найближчим часом із родиною прибуде додому [...]». Про силу впливу листування з рідними на рішення повернутися додому свідчить і приклад М. Колесник. Якщо в перших листах вона намагалася лише встановити контакт з рідними, пізніше – розповідала про своє життя, то в останніх листах – впевнено писала про намір повернутися [128, арк. 16-17]. Водночас начальник відділу репатріації і розшуку громадян Об'єднаних націй Радянської військової адміністрації Німеччини генерал-майор М. Юркін у донесенні про хід репатріації із західних зон окупації Німеччини у квітні 1949 р. писав про «[...] наявність листів, що часто-густо не сприяють поверненню на Батьківщину. Частина цих листів потрапляє переміщеним особам із міжнародною поштою [...]», а також «[...] недостатню кількість листів від тих, хто повернувся на Батьківщину [...]» [128, арк. 17].

Що стосується демонстрації кінофільмів українського виробництва у таборах для переміщених осіб, то у тому ж таки квітні 1949 р. у французькій зоні окупації радянські органи репатріації організували перегляд кінофільмів «Запорожець за Дунаєм» і «Наталка-Полтавка», а також документальних фільмів – «Батьківщина кличе», «На рідній землі». Ці сеанси відвідало 4 680 осіб. В англійській зоні окупації було проведено 10 кіносеансів на яких демонструвалися радянські художні й документальні фільми, зокрема й українського виробництва – «Запорожець за Дунаєм» і «На рідній Україні» [128, арк. 20-21].

Уявлення про зміст діяльності обласних відділів репатріації у напрямку агітаційно-пропагандистського забезпечення повернення співвітчизників на територію УРСР дають відповідні квартальні плани роботи. Зокрема, у плані

роботи на III квартал (липень-вересень) 1949 р. відділу репатріації Закарпатської обласної ради передбачалося: продовження роботи з підбору матеріалів і осіб для висвітлення в документальній кінохроніці; проведення фільмування підготовлених об'єктів – колгоспу та двох репатрійованих громадян; фотографування підготовлених об'єктів для розміщення в агітаційній друкованій продукції; відбір колгоспників-репатріантів, які мають високі виробничі показники; встановлення адресатів для організації листування із закордоном тощо [92, арк. 58].

Проте найголовнішим критерієм ефективності репатріаційної пропаганди в західних зонах окупації ми все ж вважаємо чисельність переміщених осіб – українців, які зголосилися повернутися на батьківщину. Щомісячні відомості органів репатріації УРСР дозволяють прослідкувати динаміку цього процесу, а також відстежити регіони походження репатріантів. Наприклад, у липні 1949 р. до УРСР повернулося 73 особи. Із них, лише 6 осіб (трьох дорослих і двоє дітей) повернулися із французької, англійської та американської зон окупації Німеччини, 3 особи (дорослий і двоє дітей) – із Бельгії. Решта репатріантів походили з контрольованих СРСР регіонів Німеччини і країн Центральної і Південної Європи [88, арк. 102]. У серпні 1949 р. до Української РСР прибула 131 особа. Серед них – 9 осіб із західних зон окупації, 2 з Голландії, 1 із Франції, 6 з Італії, 7 осіб із Австрії [89, арк. 171-172]. У жовтні 1949 р. число поверненців до УРСР становило 133 особи. Із них, репатріанти західних зон окупації Німеччини становили 7 осіб, із Австрії повернулося 3 особи, із Англії – 1 репатріант, із Бельгії – 5 осіб, із Франції – одна особа, а з Італії повернулося двоє дорослих і п'ятеро дітей. Таким чином, усього з неконтрольованої СРСР території Європи до УРСР повернулося 24 особи [90, арк. 138]. Загалом відслідковується чітка тенденція – більшість репатріантів поверталися до України саме з територій контрольованих СРСР. Відтак, навряд-чи ми можемо відзначати особливу ефективність тієї агітації й пропаганди, що її проводили радянські органи репатріації у таборах для переміщених осіб на заході.

Станом на 1 червня 1950 р. закордоном, у статусі переміщених осіб, продовжували перебувати понад 145 000 українців. Із них, у західних зонах

окупації Німеччини та Австрії – понад 53 000, в Англії – близько 40 000, у Бельгії – 5 300, у Франції – 5 300 та в Голландії – 1700 осіб [129, арк. 18]. Причому, кількість репатріантів, які поверталися на територію УРСР, у 1950 р. продовжувала залишатися вкрай незначною. У січні місяці – 109 осіб; у лютому 1950 р. – 108 репатріантів; у березні – 121 особа [96, арк. 76, 142, 153]. У квітні 1950 р. до УРСР повернулося 115 співвітчизників, у травні – 101 особа, у червні – 95, у липні – 111, у серпні – 54, у вересні – 205, у жовтні – 128, у листопаді – 102 особи [97, арк. 42, 53, 92, 128, 185, 206, 261; 100, арк. 4]. Таким чином, за даними відділу репатріації РМ УРСР, протягом січня-листопада 1950 р. на територію УРСР повернулося 1249 репатріантів.

Для проведення політичної роботи серед тих, хто ще залишався у таборах для переміщених осіб Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації розробило та 1 липня 1950 р. надіслало до Києва план відповідних заходів [129, арк 19]. Жодних принципово нових позицій цей план не містив. Йшлося про видання до листопада 1950 р. п'ятитисячним накладом двох ілюстрованих фотогазет; випуск до грудня поточного року трьох листівок-звернень (наклад 4 000 примірників); виготовлення до жовтня-листопада 1950 р. серії документальних фото; комплектування до вересня-жовтня поточного року 10 бібліотечок (по 60 книжок кожна) суспільно-політичної, художньої та дитячої літератури українською мовою; направлення у вересні-грудні 1950 р. трьох документальних і трьох художніх кінофільмів українською мовою для демонстрації у таборах переміщених осіб; організацію надсилання патріотичних листів українцям, які залишалися на заході [129, арк. 20-21].

Одним із напрямків організації контрпропаганди засобами радіо у завершальний період репатріації продовжував залишатися моніторинг реакції переміщених осіб з України на радіопередачі, що транслювалися радіокомітетом УРСР для закордонних радіослухачів. Важливим каналом такого вивчення були листи слухачів на адресу Радіокомітету УРСР. Тут відслідковуються кілька тенденцій. По-перше – поступове зростання числа листів (у 1948 р. – 56 листів; у 1949 р. – 376). По-друге – поступове зростання притоку листів із Англії, Франції, Швеції та Бельгії. По-третє – практично

повне припинення надсилання листів із Західної Німеччини. Останнє пояснювалося активною антирепатріаційною позицією, що її займала практично вся українська адміністрація таборів для переміщених осіб у західних зонах окупації Німеччини. Серед авторів листів, як власне переміщені особи, так і українські емігранти міжвоєнного періоду. Переважна більшість листів – це звернення на радіо з проханням про розшук своїх рідних і близьких. У листах також містились запитання про рівень життя в СРСР, долю репатріантів, про повернення переміщених осіб на батьківщину та їх правове становище в СРСР, прохання транслювати по-радіо твори українських і російських композиторів, українські народні пісні, нові радянські пісні й інструментальні твори. Частина листів, мабуть через страх їх авторів перед переслідуваннями табірної адміністрації, підписувалася дописувачами псевдонімами. Також суттєво зменшилось число листів з критикою становища в таборах для переміщених осіб, а в багатьох листах читалися натяки на гірке життя українців на чужині [98, арк. 56-57].

У першій половині 1952 р. відділ репатріації РМ УРСР готував випуск чергового числа журналу «На рідній землі». В ході цієї роботи обласні відділи репатріації відібрали свідчення й розповіді 61 репатріанта. На початку квітня 1952 р. ці матеріали, разом із планом номеру, М. Зозуленко надіслав до видавництва «Радянська Україна». Саме на це видавництво покладалося редагування, підготовки нарисів і оповідань про працю, матеріально-побутові умови репатрійованих громадян. Фотографування репатріантів проводило РАТАУ. Супровідний лист містив побажання «[...] яскраво показувати хороші матеріально-побутові умови репатрійованих, їх заробіток, будівництво житлових приміщень, сімейний стан, навчання, перебування на курортах та безкоштовне лікування, наявність автомашин [...] що стверджувало б рівноправність репатрійованих радянських громадян [...] Слід також підкреслити репатрійованих – бувших військовополонених, або осіб, що добровільно виїхали до фашистської Німеччини, а зараз працюють на рівних правах [...]» [105, арк. 36]. На видання чергового випуску журналу «На рідній землі» накладом у 10 000 примірників із республіканського бюджету у 1952 р.

було асигновано понад 98 000 рублів [110, арк. 12]. Понад 94 000 рублів асигнувалися РМ УРСР того ж року на друк десятитисячним накладом російськомовного збірника «Родина». Усі поліграфічні роботи виконували видавництва «Радянська Україна» та «Держлітвидавництво» [110, арк. 13]. У березі 1952 р. ЦК КП(б)У постановою № 104 зобов'язав відділ репатріації РМ УРСР і видавництво «Радянська Україна» видати в поточному році фотоілюстрований журнал, збірник патріотичних нарисів, оповідань, віршів і пісень і відозв «[...] з метою посилення масово-політичної роботи серед радянських громадян української національності, які тимчасово проживають у капіталістичних країнах, як переміщені особи [...]». На всі ці проекти уряд республіки запланував витратити 192 000 рублів [110, арк. 14].

Про те, що підготовка «[...] заходів з прискорення повернення переміщених осіб на батьківщину [...]» та «[...] організація заяв з листами про репатріацію переміщених осіб [...]» весь цей час залишалися в числі пріоритетних в змісті ідеологічно-пропагандистської діяльності органів репатріації в Українській РСР, свідчить форма звіту про роботу обласних органів репатріації УРСР за період з 1 січня 1950-го по 1 березня 1952 р, М. Зозуленко вимагав від своїх підлеглих у відобразити у звіті конкретну кількість підготовлених матеріалів для радіопередач, листівок, звернень, журналів і брошур, кінофільмів і кіножурналів. Вимагалось також надати інформацію про те, як саме була організована в області робота з листами для переміщених осіб, перелічити тих, на кого отримані заяви від родичів про їх розшук і репатріацію, вказати країни, де ті перебувають, Аналогічну інформацію потрібно було надіслати й щодо осіб, які повернулися в область внаслідок проведення роботи з надсилання листів, а також представити дані про те, скільки адрес переміщених осіб виявлено на звітній період. Керівництво органів репатріації цікавили й настрої батьків, родичів неповерненців, хочуть вони самі, чи відмовляються подавати заяви про розшук своїх дітей і рідних на чужині. Так само мали відстежуватися й «позитивні» та «негативні» настрої репатріантів, які у період 1950-1952 рр. повернулися додому [106, арк. 24-25]. Ось як, наприклад, виглядають результати роботи відділу репатріації

виконкому Львівської облради за звітний період. У 1950 р. на Львівщину повернулося 96 осіб репатріантів (48 чоловіків, 32 жінок і 13 дітей). Цікаво, що лєвова частка поверненців – це були молоді люди. Тільки троє репатріантів мали вік понад 55 років. У 1951 р. в область повернулося тільки 68 репатріантів (34 чоловіки, 32 жінок і двоє дітей), а за два місяці 1952 р. – 11 осіб (7 чоловіків, 2 жінки та двоє дітей). І це при тому, що саме Львівщина була тим регіоном, вихідців із якого було у таборах для переміщених осіб в Західній Європі чи не найбільше. Водночас, від січня 1950-го до березня 1952 р. обласний відділ репатріації спромігся підготувати тільки 8 матеріалів для друку агітаційних листівок, 4 матеріали для зйомок кінокартин, 10 матеріалів – для фотографування. Більше як за два роки від області було організовано ... єдину заяву і лист про розшук і репатріацію переміщеної особи. У цьому випадку батько просив репатріювати з території Польщі його сина. Натомість, в області за цей час провели тільки 9 пропагандистських бесід з поверненцями, не спромоглися підготувати жодного матеріалу для розміщення в агітаційних журналах і брошурах, на місці не було зафільмовано жодного метра тематичної кінохроніки, а цілих 12 відібраних раніше репатріантів, які у 1948-1951 рр. прибули із західних країн, було визнано недоцільним використовувати в агітаційній роботі. У січні-лютому 1952 р. відділ репатріації Львівського облвиконкому трохи «активізувався». Було підготовлено 2 матеріали для листівок та 1 для журналів і брошур, зафільмовано один матеріал і сфотографовано – 3 [107, арк. 30-40]. Стійка тенденція до зменшення числа поверненців зберігалася й надалі. У 1952 р. до Львівської області повернулося тільки 46 репатріантів, із них тільки 3 особи – люди старші 55 років [107, арк. 121].

Архівні документи свідчать, що заходи з агітаційної та інформаційної підтримки повернення в Україну земляків – переміщених осіб планувалися в областях УРСР і надалі. У затвердженому в грудні 1952 р. «Плані роботи відділу у справах репатріації Львівської обласної ради депутатів трудящих на січень-березень 1953 року» знаходимо цілий перелік таких заходів, що передбачали використання в агітаційній роботі конкретних осіб – репатріантів,

підготовку відкритих листів зі зверненнями до переміщених осіб, оформлення матеріалів для розміщення в періодиці, виявлення і підбір репатріантів для використання в пропагандистській роботі, а також встановлення адрес перебування 5 переміщених осіб закордоном з метою організації агітації за повернення [107, арк. 123-124]. Подібні організаційні заходи планувалися на перший квартал 1953 р. і відділами у справах репатріації облвиконкомів Ворошиловградської та Запорізької областей [111, арк. 14-15, 57-59].

Як виявилося, 1953-й рік став останнім роком у діяльності органів репатріації в Українській РСР, а відтак була згорнута й агітаційно-пропагандистська підтримка заходів із повернення переміщених осіб на батьківщину. У січні 1953 р. М. Зозуленко попросив київську міську дирекцію «Союздруку» починаючи з березня 1953 р. анулювати підписку на газети й журнали для установ підзвітної йому вертикалі, що підлягала ліквідації [111, арк. 74]. З початку 1953 р., через фактичне припинення якогось відчутного руху репатріантів на територію УРСР, організаційну вертикаль республіканських органів репатріації почали готувати до ліквідації. З 1 березня 1953 р. Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР припинив своє існування [113, арк. 444].

У зв'язку з ліквідацією відділу у справах репатріації керуючий справами РМ УРСР І. Вівдиченко просив заступника міністра закордонних справ УРСР Л. Паламарчука взяти на себе контроль за завершенням друку «Держлітвидавом» восьмитисячного накладу започаткованого ще 1952-го року агітаційно-пропагандистського збірника «В сім'ї братніх народів». Весь наклад видання було вирішено передати консульському управлінню МЗС УРСР. 2 000 примірників збірника І. Вівдиченко просив передати Українському товариству культурних зв'язків із закордоном [112, арк. 130].

Підводячи підсумки агітаційно-пропагандистського забезпечення репатріації переміщених осіб з України на завершальному етапі цієї кампанії, відзначими, що зі спадом потоку репатріантів у кінці 1946 р. і поступовою ліквідацією до 1948 р. дислокованих на території Української РСР пунктів репатріації різних рівнів докорінних змін, хоч і не відразу, зазнають форми і

методи масово-політичної роботи з переміщеними особами і репатріантами-українцями. Певний час влада на різних рівнях продовжувала скоріше за інерцією, контролювати хід політичної і культурно-масової роботи серед репатрійованих громадян в Україні. Нарешті у 1947 р. цей напрям діяльності згорнули остаточно, а основний вектор ідеологічної роботи було перенесено на тих українців, які ще продовжували знаходитися в таборах для переміщених осіб у Західній Європі. Відтак, політична агітаційна робота радянських органів репатріації у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. усе більше набувала контрпропагандистського стилю.

Організаційна сторона ідеологічно-пропагандистських заходів, спрямованих на переміщених осіб-українців у період, що вивчається, характеризувалася низкою як раніше випробуваних в роботі так і нових тенденцій. Як і раніше, цей напрям роботи продовжував добре фінансуватися з союзного і республіканського бюджетів; агітаційно-пропагандистську роботу почали ретельно планувати й контролювати виконання її заходів по всій вертикалі органів репатріації; у західних зонах окупації Німеччини та Австрії, в інших західних країнах працювали репатріаційні місії УРСР і здійснювався постійний моніторинг антирадянської пропагандистської діяльності в таборах переміщених осіб; практикувалися відрядження делегацій громадсько-політичних діячів України, до таборів для переміщених осіб для розгортання там широкої агітації за репатріацію.

Висновки до розділу 4

Із припиненням на початку 1946 р., масового потоку репатріантів і перехід репатріації на засади добровільності у формі окремих організованих кампаній, характер, зміст і спрямування агітаційно-пропагандистської роботи з переміщеними особами і репатріантами-українцями змінилися. Основний вектор пропаганди та агітації поступово переноситься з прикордонних установ репатріації та обласних ПРП, що масово ліквідуються, на табори переміщених осіб у Західній Європі й місця проживання та праці репатрійованих громадян.

Пріоритетними засобами суто показного, пропагандистського характеру в роботі з репатріантами у досліджуваний період стають: обов'язкове працевлаштування поверненців, їх виховання в трудовому колективі і через колектив; кар'єрний рух працюючих репатріантів по службовій державній і господарській вертикалі; обрання вчорашніх переміщених осіб до представницьких органів влади різних рівнів; освіта і навчання репатріантів, особливо молоді; організація масової підписки репатріантів на державні позики. Для активізації агітаційно-пропагандистської роботи серед репатріантів та консолідації радянського українського суспільства агітатори намагалися використати вибори до Верховної Ради СРСР.

Характерною організаційною новацією в агітаційно-пропагандистській та ідеологічній роботі став контроль її методичного наповнення, розробка конкретних рекомендацій і вдосконалення управління цим процесом з боку партійних комітетів і радянських органів різних рівнів, що виявилось в залученні до кола пропагандистів та агітаторів учорашніх репатріантів – представників робітничих, інженерних і творчих професій, а також більшою мірою «надійних» для режиму представників радянського суспільства – викладачів і студентів технікумів, вищих навчальних закладів, партійних, державних і господарських чиновників. Рекомендований для проведення комплекс заходів ідеологічної та агітаційно-пропагандистської мав загальний характер, а набір видів і форм роботи міг змінюватись відповідно до локальних особливостей, суспільної активності репатріантів та організаторів репатріаційного процесу.

У нових умовах усна пропаганда втрачає своє монопольне значення й місце в загальному контексті ідеологічної роботи з репатріантами (виняток становили окремі репатріаційні кампанії 1946-1947 рр., з повернення до УРСР громадяни української національності з Франції, Бельгії, Румунії та Болгарії). Натомість все ширшого застосування набувають друковані пропагандистські засоби, кіно та радіопропаганда, поступово започатковується практика написання листів репатріантами, які повернулися, тим громадянам, що ще залишалися за кордоном із закликом повертатися на батьківщину.

Наростання кризи у відносинах СРСР з країнами заходу та початку «холодної війни» сприяло набуттю витонченості у методах і формах ідеологічної обробки переміщених осіб. Специфічним ідеологічним напрямком у цей час стає робота з локальними територіальними групами українців, які знаходилися в окремих європейських країнах і виявили бажання повернутися додому. Ідеологічно-пропагандистська обробка таких осіб, їх агітація за повернення проводилася у таборах переміщених осіб, на шляху до України, під час організованих урочистих зустрічей на батьківщині та у місцях проживання в Українській РСР. Характерною особливістю таких пропагандистських заходів була їх переважна україномовність. Аби збільшити шанси на повернення інших переміщених осіб влада усіяко демонструвала прихильність і лояльність до прибулих репатріантів.

Проблемний бік ідеологічної роботи переміщеними особами і репатріантами-українцями у досліджуваний період значною мірою становили: відсутність спеціалізованої та цілеспрямованої роботи з репатріантами на багатьох підприємствах і в трудових колективах; антирадянські контрпропагандистські зусилля підпілля ОУН-УПА в західноукраїнському регіоні; компрометація пропагандистських зусиль реальним становищем поверненців на місцях і ставленням до них з боку місцевої влади; індивідуальна неприязнь репатріантів до радянської системи і розчарування побаченим на батьківщині.

Зі спадом потоку репатріантів у кінці 1946 р. і поступовою ліквідацією до 1948 р. дислокованих на території Української РСР пунктів репатріації різних рівнів докорінних змін, хоч і не відразу, зазнають форми і методи масово-політичної роботи з переміщеними особами і репатріантами-українцями. Певний час влада на різних рівнях продовжувала скоріше за інерцією, контролювати хід політичної і культурно-масової роботи серед репатрійованих громадян в Україні. Нарешті у 1947 р. цей напрям діяльності згорнули остаточно, а основний вектор ідеологічної роботи було перенесено на тих українців, які ще продовжували знаходитися в таборах для переміщених осіб у Західній Європі. Відтак, політична агітаційна робота радянських органів

репатріації у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. усе більше набувала контрпропагандистського стилю.

Організаційна сторона ідеологічно-пропагандистських заходів, спрямованих на переміщених осіб-українців у період, що вивчається, характеризувалася низкою як раніше випробуваних в роботі так і нових тенденцій. Як і раніше, цей напрям роботи продовжував добре фінансуватися з союзного і республіканського бюджетів; агітаційно-пропагандистську роботу почали ретельно планувати й контролювати виконання її заходів по всій вертикалі органів репатріації; у західних зонах окупації Німеччини та Австрії, в інших західних країнах працювали репатріаційні місії УРСР і здійснювався постійний моніторинг антирадянської пропагандистської діяльності в таборах переміщених осіб; практикувалися відрядження делегацій громадсько-політичних діячів України, до таборів для переміщених осіб для розгортання там широкої агітації за репатріацію.

Відбулися суттєві зміни й в змісті пропагандистської роботи. Засоби усної пропаганди поступово зійшли нанівець, поступившись місцем активній спеціалізованій радіопропаганді. Цільовою аудиторією подібних радіоефірів були співвітчизники-українці в таборах для переміщених осіб в контрольованих союзниками західних зонах окупації Німеччини та Австрії, інших західних країнах. Тексти радіоефірів ретельно готувалися, підбиралися виступаючі із числа репатріантів. Основною ж організаційною проблемою в ході підготовки радіоефірів була складність відбору осіб для організації записів виступів на радіо.

В умовах добровільної репатріації особливого значення в агітації за повернення набуло особисте листування переміщених осіб із адресатами в Україні. Від 1947 р. листування починає розглядатися як пріоритетний засіб агітаційного впливу на тих, хто вагався повертатися на батьківщину, запроваджується жорсткий контроль змісту й порядку надсилання подібних листів, вводиться квотування їх кількості по регіонам України. Проте вжиті адміністративні заходи так і не забезпечили скільки-небудь значний потік листів з прихованою агітацією, особливо із західних областей України.

Випуск друкованої агітаційної продукції набуває суворо планового, систематичного характеру. Продовжують друкуватися агітаційні звернення-листівки, з'являються серії україномовних агітаційних брошур, книг, фотожурналів, друкуються додаткові накладі спеціальних випусків республіканських газет для розповсюдження за кордоном, комплектуються й передаються до таборів переміщених осіб міні-бібліотеки.

Починаючи з 1949 р. активізується спеціалізована, розрахована на переміщених осіб-українців, пропаганда й агітація засобами кіно: готуються сценарії та знімаються повноформатні документальні кінострічки про прийом і працевлаштування репатріантів; в областях підбираються об'єкти для фільмування; в журнали республіканська кінохроніка поповнюється сюжетами про репатріантів; готуються україномовні кінокадри з фотокопіями листів, адресованих українцями, які повернулися до України із західних зон окупації своїм співвітчизникам за кордоном. Паралельно підбиралися і передавалися радянським репатріаційним місіям довоєнні та нові художні й документальні кінострічки, зокрема й україномовні, друкувалися україномовні кіноафіші. Проте вкрай незначна чисельність репатріантів свідчить про низьку ефективність радянської репатріаційної пропаганди в західних зонах окупації у 1947-1953 рр.

ВИСНОВКИ

Проведений автором комплексний, різнорівневий та багатоаспектний аналіз мотивацій, напрямків, форм, методів і особливостей агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів та установ репатріації серед переміщених осіб з України на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період продемонстрував багатогранність і поліаспектність окресленої недостатньо вивченої в історичній науці проблеми та підтвердив доцільність і актуальність її дисертаційного опрацювання. Отримані дисертантом головні наукові результати зводяться до наступного:

1. З'ясовано значення та зміст термінів: переміщені особи, репатріація, репатріант, пропаганда; окреслено застосовані в дисертації методологію, методи дослідження та висвітлено стан розробки проблеми радянських переміщених осіб періоду Другої світової війни загалом і теми ідеологічного й агітаційно-пропагандистського забезпечення процесу репатріації 1944-1953 рр. зокрема, в радянській, зарубіжній та вітчизняній історіографії.

Аналіз опрацьованих у дисертації архівних джерел дозволяє стверджувати, що ці документи охоплюють практично всі напрямки діяльності органів репатріації на території Української РСР і в сукупності з опублікованими документами та наративними джерелами дозволяють комплексно вивчити проблему агітаційно-пропагандистської діяльності влади серед переміщених осіб з України у 1944-1953 рр.

Встановлено, що історичні дослідження окреслених питань упродовж другої половини ХХ ст. несли на собі відбиток ідеологічного протистояння між СРСР і західними країнами. Як наслідок, історіографія нашої проблеми характеризувалася нерівномірністю й непослідовністю у вивченні питання. В СРСР відповідні архіви виявилися недоступними, а тема репатріації була виведена за межі предметного аналізу істориків. Наслідком закритості джерельної бази стало генерування документально непідтверджених суджень і поширення ідеологічної міфотворчості.

Радянська історіографія нашого питання вкладається у два хронологічні періоди. Перший період окреслений серединою 1940-х – серединою 1980-х рр., а його характерною ознакою стало відверте ігнорування теми репатріації як предмету дослідження. Автори обходили питання репатріації військовополонених, остарбайтерів, біженців майже цілковитим мовчанням, а поодинокі наукові розвідки, що з'являлися, мали відверто пропагандистський характер. До кінця 1980-х рр. історія репатріації 1944-го – початку 1950-х рр. виглядала суцільною «білою плямою», навіть на тлі інших, далеко не розроблених у радянській історіографії сторінок Другої світової війни. Якісно новий період досліджень проблеми в радянській історіографії тривав із середини 80-х рр. до початку 90-х рр. ХХ ст. і характеризувався становленням її документального вивчення.

Зарубіжна історіографія другої половини ХХ ст. у контексті проблеми репатріації переміщених осіб – громадян СРСР характеризувалася переважно вивчення теми перебування переміщених осіб у країнах Західної Європи після Другої світової війни, а також їх примусової репатріації до СРСР. Недоліком цих праць, була надмірна політизація питання й обмеженість джерельної бази.

Із розпадом СРСР і відкриттям доступу до архівів вивчення теми репатріації радянських переміщених осіб активізувалося як у пострадянських країнах так і на Заході. У новітній вітчизняній історіографії проблеми тематика репатріації українців після Другої світової війни досліджувалася переважно в контексті повернення на батьківщину остарбайтерів. На сьогодні в Україні рівень розробки та інтерес у науковому середовищі до проблематики репатріації переміщених осіб не відповідає масштабам цього явища у вітчизняній історії війни. Поза увагою вчених залишаються завдання радянської пропаганди в роботі з репатріантами-українцями, функціональне забезпечення, напрямки, форми, методи та особливості ідеологічно-пропагандистської обробки поверненців в Україну на різних етапах репатріаційного процесу.

2. Встановлено місце і роль ідеологічної складової в діяльності радянських органів репатріації в Україні в роки Другої світової війни і повоєнний період,

зокрема з'ясовано коло завдань, що переслідувалися тоталітарним режимом у ході пропагандистської обробки репатріантів-українців.

Встановлено, що питання долі переміщених осіб на завершальному етапі Другої світової війни опинилося серед гострих гуманітарних проблем, що потребували нагального вирішення. Вироблений лідерами країн Антигітлерівської коаліції компроміс полягав у беззастережному поверненні мільйонів цих людей у країни свого походження, а проблема репатріації набувала не лише соціально-демографічного чи економічного, але й політико-ідеологічного значення.

Для радянської сторони проблема репатріації оstarбайтерів, військовополонених і біженців набувала особливої складності, оскільки далеко не всі переміщені особи – радянські громадяни прагнули повернутися на територію СРСР. Ці обставини, а також факт тривалого перебування співвітчизників поза межами радянського ідеологічного впливу, неминуче актуалізували значення контрпропагандистських і пропагандистських заходів. Для радянського режиму важив не лише трудовий ресурс репатріантів для відбудови зруйнованої країни, але й намір не допустити перетворення власних громадян на об'єкт індоктринації з боку західних демократій, що в логіці тоталітарного режиму загрожувало формуванням потужної хвилі нової еміграції.

Важливість українського контексту репатріаційної проблематики для політичного керівництва СРСР визначалася не тільки чисельністю цього національного контингенту в загальній масі переміщених осіб, але й його ідеологічною дезінтегрованістю, а тому особливого значення набувало врахування історичних, політичних, етнокультурних і ментальних реалій і потенційних чинників впливу на рішення співвітчизників повернутися.

Реальність демонструвала як перешкоди так і сприятливі для репатріації чинники. Дестабілізували процес репатріації: ментальна, політична й ціннісна дезінтеграція українців, а також їх власний, найчастіше суперечливий, досвід життя за кордоном. Сприятливими для радянської пропаганди серед переміщених осіб – вихідців з України факторами були: традиційний

патріархальний уклад українського селянства, яке складало більшість переміщених осіб, і тотальний інформаційний голод на чужині.

Інформаційна контрпропагандистська підготовка до повернення переміщених осіб – громадян СРСР на батьківщину була розпочата в радянському публічному просторі та по дипломатичним каналам ще з моменту початку масових депортацій цивільного населення окупованих територій на примусові роботи до рейху. Перші кроки в реалізації пропагандистських заходів репатріаційної програми керівництво СРСР зробило на початку жовтня 1944 р., а розповсюджене з цього приводу урядове звернення стало першою масштабною контрпропагандистською акцією, спрямованою на потенційних репатріантів.

Вважаємо, що ялтинські домовленості союзників про обов'язкове повернення всіх переміщених осіб у країни походження справили суперечливий вплив на змістовність й інтенсивність агітаційно-пропагандистської роботи серед радянських репатріантів у початковий період репатріації (восени 1944-го – навесні 1945 р.), оскільки не додавали мотивації працівникам репатріаційних органів проводити агітацію за повернення тих, хто й без цього в обов'язковому порядку мав бути повернутий на територію СРСР.

3. Проаналізовано функціональне забезпечення ідейно-політичної та агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами у прикордонній смузі та в областях Української РСР у 1944-1953 рр.; висвітлено її об'єкти, основні напрямки, форми й методи.

Організаційне забезпечення ідеологічної та агітаційно-пропагандистської обробки переміщених осіб і репатріантів покладалося режимом на спеціальний структурний підрозділ створеного у жовтні 1944 р. Управління Уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріантів – політично-просвітницький відділ. Його працівники мали реалізувати ідеологічну лінію радянського керівництва в офіційному ставленні до репатріантів. Їх безпосередніми завданнями були: планування, розробка, координація і контроль виконання органами репатріації на місцях усіх напрямків і конкретних заходів політичної, агітаційно-пропагандистської, а також

культурно-просвітницької роботи серед радянських переміщених осіб і репатріантів.

У структурі відділу репатріації РНК УРСР не було передбачено окремого сектору з ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи серед репатріантів. У суворо централізованій моделі радянського партійно-державного апарату сфера ідеології і пропаганди апріорі завжди вважалися пріоритетом центральної влади. Функції і завдання республіканських органів полягали в простій трансляції ухвалених «нагорі» рішень, їх інструменталізації й втіленні у життя на регіональному й місцевому рівнях. При цьому самодіяльність республіканських і місцевих функціонерів у стратегії ідеологічної роботи не допускалася категорично, а окремі тактичні ініціативи завжди сприймалися з недовірою та зазвичай не віталися.

Політико-ідеологічна робота в СРСР, і зокрема в Українській РСР, традиційно по всій вертикалі органів та установ репатріації забезпечувалася, координувалася й контролювалася партійними функціонерами і структурами різних рівнів. На прикордонних перевірко-фільтраційних і обласних приймально-розподільчих пунктах організація і проведення заходів агітаційно-пропагандистського спрямування покладалася безпосередньо на заступників начальників пунктів із політичної роботи (замполітів). Безпосередньо з людьми працювали позаштатні агітатори – штатні працівники пунктів, члени місцевих партійних осередків, а також особи, тимчасово відряджені для проведення агітаційної роботи з репатріантами. На прикордонних збірно-пересильних пунктах НКО (МО) СРСР контроль за ідеологічною роботою з репатріантами здійснювали спеціально призначені уповноважені ЦК КП(б)У і РНК УРСР, а проведення ідеологічної обробки репатріантів доручили відрядженим із областей організаторам-агітаторам.

На початковому етапі репатріації і в період її масового перебігу основним суб'єктом ідеологічного супроводу цього процесу були безпосередньо репатрійовані радянські громадяни. У 1946-1953 рр. коло об'єктів ідеологічної обробки розширилося за рахунок включення в його орбіту вже репатрійованих громадян, членів родин потенційних репатріантів, їхніх родичів і близьких, осіб

із довоєнного оточення (друзів, приятелів, колег), усіх, хто в тій чи іншій формі міг долучитися до формування в суспільстві потрібної режиму громадської думки щодо репатріантів і їхнього повернення на батьківщину.

Інструментами політичної пропаганди та агітації в ході репатріаційного процесу стали конкретні засоби, форми і прийоми ідеологічної роботи, що включали випробуваний арсенал переважно вербальних (словесних), текстуальних і зображальних (образних) засобів пропагандистського впливу. Найдоступнішим засобом впливу було живе спілкування пропагандистів з переміщеними особами й репатріантами, що здійснювалося за допомогою монологічного (публічні виступи й промови, читання, політінформації) та діалогічного (бесіди) методів. Усний інформаційний вплив на переміщених осіб чинила й радіопропаганда, що на початковому етапі репатріації та в період її масового проведення носила загальний характер, а з 1946 р. спеціалізується через адресні пропагандистські радіопередачі для переміщених осіб.

Характерними прийомами використання друкованого тексту з пропагандистською метою були: урочисті гасла; листівки зі зверненнями повертатися на батьківщину; розраховані на переміщених осіб і репатріантів пропагандистські матеріали центральної, республіканської та регіональної преси; брошури і книги агітаційно-пропагандистського спрямування.

Активну дію на репатріантів справляли доступні у сприйнятті статичні й динамічні засоби образного пропагандистського впливу – візуальна агітація (портрети вождів, радянських державних і військових діячів; агітаційні плакати; фотогазети, фотоілюстровані журнали та фотоальбоми); розважальні заходи (концерти художньої самодіяльності, театральні вистави самодіяльних колективів) та кіно. Кінопропаганда на початковому етапі репатріації і в період її масового перебігу мала загальний характер, а для репатріантів влаштовували перегляди художніх кінострічок і кінохроніки радянського виробництва. Від 1946 р. для демонстрації в таборах переміщених осіб створюються спеціальні документально-хронікальні й ігрові кінострічки.

Засобом заохочення до повернення в Україну було особисте листування громадян зі своїми рідними і близькими, друзями й колегами, які ще

залишалися в таборах для переміщених осіб на заході. Від початку 1946 р. й надалі написані громадянами під диктовку партійних і радянських функціонерів листи із закликами до адресатів повертатися в Україну, стали одним із пріоритетних засобів агітації переміщених осіб за повернення.

4. Розкрито специфіку становлення ідеологічно-пропагандистської роботи серед переміщених осіб з України в організаційний період діяльності органів репатріації у серпні 1944-го – червні 1945 рр.

Показано, що становлення системи ідеологічної роботи з репатріантами в Українській РСР співпало в часі з етапом розбудови і початку діяльності на території республіки мережі прикордонних перевірконо-фільтраційних і збірно-пересильних пунктів, обласних приймально-розподільчих пунктів та управлінської вертикалі відділів у справах репатріації, що охопив завершальний період війни у Європі та перші повоєнні місяці (вересень 1944-го – червень 1945 р.).

Триваюча війна, гострий брак найнеобхідніших матеріальних ресурсів і технічного оснащення, кадровий голод і порівняно незначна чисельність поверненців, які надходили на пункти репатріації, формували ситуацію, коли агітаційно-пропагандистська робота з контингентом далеко не була пріоритетом для адміністрації цих установ. Передусім людей потрібно було прийняти і розмістити, нагодувати, забезпечити одягом і взуттям, санітарною обробкою і медичною допомогою та «відфільтрувати». Як наслідок ідеологічна робота з репатріантами характеризувалася слабкою організацією, відсутністю уваги до цього напрямку роботи з боку місцевої влади, директивних і контролюючих органів.

Технічна незабезпеченість ПФП, відсутність необхідної кількості газет й інших друкованих і візуальних засобів агітаційно-пропагандистського впливу стали причиною того, що на початку репатріації найпоширенішим засобом ідеологічної обробки поверненців стала усна пропаганда. Якщо деякі форми вербального впливу, та агітації через пресу, хоч обмежено й несистемно, все ж застосовувалися

агітаторами, то випадки використання засобів образного впливу, кінопропаганди чи театральньо-концертної діяльності були поодинокими. Через відсутність обладнання і технічних можливостей практично не використовувалися й засоби радіопропаганди.

Суб'єктивним чинником, що вплинув на рівень організації та забезпечення політично-масової та ідейно-пропагандистської роботи з репатріантами-українцями в окреслений період було переважаюче серед місцевих партійних і державних керівників нерозуміння важливості цього напрямку роботи в умовах триваючої війни, недооцінка працівниками органів репатріації на місцях важливості агітації, пропаганди та культурно-масової роботи з репатріантами як складової їх політичної індоктринації. Такий рівень розуміння проблеми чиновниками, що мали її вирішувати живився сигналами, що йшли з владних кабінетів Кремля. Для вищого керівництва СРСР було надважливим фізично повернути на територію держави незамінний трудовий ресурс, а ось інтенсивність чи ефективність ідеологічно-пропагандистської обробки репатріантів на цьому етапі виглядала для режиму справою другорядною.

5. Зясовано характерні риси радянської пропаганди й агітації серед репатріантів-українців у період їх масового повернення на батьківщину в червні 1945-го – на початку 1946 рр.

Документально доведено, що основним чинником, що актуалізував проблему політико-ідеологічного тиску на репатріантів-українців у середині – другій половині 1945 р. було багатократне зростання їх чисельності. Водночас територія Української РСР стала транзитною зоною для переміщених осіб з інших регіонів СРСР. Починаючи з літа 1945 р. в ідеологічно-пропагандистській обробці репатріантів з'являється системність, планованість і централізоване фінансування з державного бюджету, зростає рівень контролю та участі в цьому процесі партійних і державних органів різних рівнів, а також рівень ідеологічно-пропагандистського

забезпечення репатріаційного процесу, запроваджується системний моніторинг політичних настроїв і поведінки репатріантів з метою оцінки рівня потенційної ідеологічної загрози від них.

У період масового перебігу репатріації основними формами ідеологічно-пропагандистського впливу залишалися вербальні, а бесіди, лекції, політінформації за суворо контрольованою тематикою, виголошення доповідей, колективні читки газет і літератури стають системними. Поширення набувають образні засоби пропаганди, особливо кінопропаганда шляхом демонстрації художніх і документальних кінофільмів виключно радянського виробництва. Російськомовна й україномовна періодична преса, художня література і публіцистика загального пропагандистського спрямування посідають місце одного з пріоритетних засобів ідеологічного впливу на репатріантів. Візуальна пропаганда поступово спеціалізується в суто репатріаційній тематиці, активізується радіопропаганда загального характеру. Певне місце в політико-ідеологічній роботі з репатріантами посідає культурне дозвілля, зокрема концертно-театральних заходи та ігрові форми.

Особливості ідейно-політичної роботи на місцях залежали від конкретних умов, наявних матеріальних і фінансових ресурсів і кадрового потенціалу. Через повоєнну розруху, голод і злидні людям часто було не до ідеології. Негативний вплив на політичну роботу з поверненнями продовжувала справляти недооцінка важливості цього напрямку діяльності окремими чиновниками на місцях, а також «розсіювання» об'єктів пропагандистського впливу (якщо концентрація репатріантів на прикордонних і обласних пунктах репатріації об'єктивно полегшувала агітаційно-пропагандистську роботу з ними, то після повернення додому, чи на нові місця проживання такі особи розчинялися в масі громадян, а тому цілеспрямована політична робота з ними ускладнювалася). Це породжувало скепсис щодо реальної ефективності пропагандистських заходів відображених у звітах репатріаційних органів.

6. Простежено особливості ідеологічно-пропагандистської складової в діяльності органів репатріації в Українській РСР під час проведення цільових

репатріаційних кампаній 1946-1947 рр. та у завершальний період їх функціонування в 1948-1953 рр.

Встановлено, що з припиненням на початку 1946 р., масового потоку репатріантів і набуттям репатріацією добровільного характеру в формі окремих організованих кампаній, зміст і спрямування агітаційно-пропагандистської роботи з переміщеними особами і репатріантами-українцями зазнали змін. Відтепер ця робота вимагала гнучкості й витонченості у методах і формах ідеологічної обробки переміщених осіб. Основний вектор пропагандистського впливу поступово переноситься з прикордонних та обласних установ репатріації на табори переміщених осіб у Західній Європі й місця проживання і праці репатрійованих громадян в Україні, а політично-агітаційна робота з ними все більше набуває контрпропагандистського стилю.

Засобами відерто пропагандистського характеру, що застосовувались режимом виключно з метою агітації переміщених осіб за повернення у досліджуваний період стали: поодинокі випадки кар'єрного руху працюючих репатріантів по службовій державній і господарській вертикалі; обрання окремих учорашніх переміщених осіб до представницьких органів влади різних рівнів; освіта і навчання репатріантів, особливо молоді. В ідейно-політичній роботі з репатріантами влада робила наголос на обов'язковому працевлаштуванні поверненців, їх вихованні в трудовому колективі; організації масової підписки репатріантів на державні позики.

Після 1946 р. посилюється контроль методичного наповнення агітаційно-пропагандистської роботи, розробляються конкретні рекомендації, вдосконалюється управління цим процесом з боку партійних і радянських органів різних рівнів, що виявилось в залученні до кола агітаторів учорашніх репатріантів – представників робітничих, інженерних і творчих професій, викладачів і студентів технікумів, вищих навчальних закладів, партійних, державних і господарських чиновників. Рекомендовані заходи агітаційно-пропагандистської роботи мали загальний характер, а набір її видів і форм змінювався відповідно до локальних особливостей, суспільної активності репатріантів та організаторів репатріаційного процесу.

У нових умовах усна пропаганда втрачає своє монопольне місце в загальному контексті ідеологічної роботи з репатріантами, а ширшого застосування набувають друковані пропагандистські засоби, кіно та радіо пропаганда, поступово започатковується практика написання листів із закликом до співвітчизників повертатися на батьківщину. Характерними особливостями пропагандистських заходів була їх переважна україномовність і позірна демонстрація прихильності та лояльності до репатріантів.

Проблем ідейно-політичній роботі з переміщеними особами і репатріантами-українцями у досліджуваний період додавали: відсутність спеціалізованої та цільової роботи з репатріантами на підприємствах і в трудових колективах; антирадянські контрпропагандистські акції підпілля ОУН-УПА в західноукраїнському регіоні; компрометація пропагандистських зусиль реальним становищем репатріантів на місцях і ставленням до них з боку місцевої влади; індивідуальна неприязнь репатріантів до радянської системи і розчарування побаченим на батьківщині.

Організація ідейно-пропагандистських заходів, спрямованих на переміщених осіб-українців у 1946-1953 рр. характеризувалася як випробуваними в роботі так і новими тенденціями. Цей напрям роботи продовжував добре фінансуватися з союзного і республіканського бюджетів; пропагандистську роботу планували й контролювали виконання її заходів по всій вертикалі органів репатріації; у західних зонах окупації Німеччини та Австрії, в інших західних країнах працювали репатріаційні місії УРСР і здійснювався постійний моніторинг антирадянської пропагандистської діяльності в таборах переміщених осіб; практикувалися відрядження делегацій громадських діячів України до таборів переміщених осіб для проведення агітації за повернення.

Відбулися суттєві зміни й в змісті пропагандистської роботи. Засоби усної пропаганди поступово зійшли нанівець, поступившись місцем активній цільовій радіо пропаганді спрямованій на співвітчизників-українців із таборів переміщених осіб у Західній Європі. Радіоефіри ретельно готувалися,

підбиралися виступаючі із числа репатріантів, а реакція співвітчизників за кордоном на такі радіопередачі моніторилась.

В умовах добровільної репатріації особливого значення в агітації за повернення набуло особисте листування переміщених осіб із адресатами в Україні. Від 1947 р. листування починає розглядатися як пріоритетний засіб агітаційного впливу на тих, хто вагався повертатися на батьківщину. Влада запроваджує моніторинг листування та жорсткий контроль змісту й порядку надсилання подібних листів, вводиться квотування їх кількості по регіонах. Проте вжиті адміністративні заходи так і не забезпечили скільки-небудь значний потік листів із прихованою агітацією, особливо із західних областей України.

Для масового розповсюдження серед переміщених осіб за кордоном призначалася й друкована агітаційна продукція, випуск якої набуває суворо планового, систематичного характеру. Продовжують друкуватися агітаційні звернення-листівки, з'являються серії україномовних агітаційних брошур, книг, фотожурналів, друкуються додаткові накладі спеціальних випусків республіканських газет для розповсюдження за кордоном, комплектуються й передаються до таборів переміщених осіб міні-бібліотеки. Все це відбувалося на тлі зволікання місцевих функціонерів із підготовкою матеріалів для видання агітаційно-пропагандистської продукції.

Агітація засобами кінопропаганди спеціалізується. Починаючи з 1949 р. готуються сценарії та знімаються повноформатні документальні кінострічки про прийом і працевлаштування репатріантів; в областях підбираються об'єкти для фільмування; в журнали республіканської кінохроніки вмонтовуються кадри з сюжетами про репатріантів; готуються україномовні кінокадри з фотокопіями листів репатрійованих українців до співвітчизників, котрі ще перебували за кордоном; підбираються та передаються радянським закордонним репатріаційним місіям нові та добре знайомі довоєнні художні й документальні україномовні кінострічки, друкуються кіноафіші українською.

Проблемами, що заважали посиленню ідеологічного впливу влади на репатріантів та їх інтеграції в повоєнне радянське українське суспільство,

були: недостатня увага місцевої влади і господарників до працевлаштування репатріантів; несвоєчасне реагування чиновників на скарги й прохання людей; зволікання із залученням репатріантів до активної виробничої й суспільно-політичної діяльності та усуненням недоліків у їх становищі; незадовільний характер політмасової роботи в частині роз'яснення репатрійованим причини і характеру повоєнних труднощів; ігнорування партійними і радянськими чиновниками запитів і потреб репатрійованих громадян.

Вважаємо, що об'єктивним критерієм ефективності радянської репатріаційної пропаганди в західних зонах окупації у 1947-1953 рр. є чисельність переміщених осіб-українців, які зголосилися повернутися на батьківщину. Аналіз відповідної статистики свідчить про що чітку тенденцію – більшість репатріантів поверталися до України саме з територій контрольованих СРСР, а тому ефективність радянської агітації за повернення в західних зонах окупації та в країнах Західної Європи виглядає сумнівною.

7. Виконана дисертація є лише однією з можливих версій вивчення заявленої теми. В результаті дослідження та узагальнення історичного досвіду агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації в Україні у 1944-1953 рр. запропоновано наступні рекомендації щодо його використання для розробки в сучасних умовах ефективної державної інформаційної контрпропагандистської стратегії, здатної протидіяти інформаційній агресії Російської Федерації проти України.

По-перше, має бути забезпечена безумовна монополія українських державних і недержавних ЗМІ в інформаційному просторі держави.

По-друге, держава має підтримувати й заохочувати інформаційний плюралізм у ЗМІ, сприяти багатоманітності думок і конкурентності інформаційного контенту.

По-третє, українські ЗМІ за державної підтримки та участі приватних вітчизняних інвесторів, мають посісти активну позицію в міжнародному іномовному інформаційному просторі, використовуючи для цього всі доступні канали трансляції.

**СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ**

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України (м. Київ)**

Ф. Р-2. Управління справами Ради народних комісарів УРСР.

Оп. 7

- 1.1. Спр. 1726. Листування з Радою Народних Комісарів Союзу РСР про роботу відділу при Раді Народних Комісарів Української РСР по прийому і влаштуванню радянських громадян, що повернулись на Україну з окупованої німецько-фашистськими загарбниками території звільненої Червоною армією, 2 жовтня 1944 р. – 14 грудня 1944 р., 6 арк.
- 1.2. Спр. 1727. Матеріали про роботу перевірко-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР (доповідні записки, довідки, листи), 21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р., 24 арк.
- 1.3. Спр. 1728. Листування з облвиконкомами та іншими установами Української РСР про роботу перевірко-фільтраційних пунктів по прийому, трудовлаштуванню та поданню матеріальної допомоги репатрійованим громадянам після звільнення території України від німецької окупації, 21 вересня 1944 р. – 20 грудня 1944 р., 26 арк.
- 1.4. Спр. 1729. Листування з обласними та іншими установами Української РСР про подання матеріальної допомоги репатрійованим громадянам після звільнення території України від німецької окупації, 1 листопада 1944 р. – 29 грудня 1944 р., 11 арк.

- 1.5. Спр. 1730. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення після звільнення території України від німецької окупації. Повідомлення облвиконкомів УРСР про кількість населення примусово вивезеного з областей німецько-фашистськими загарбниками (довідні записки, відомості, довідки, телеграми тощо), 25 вересня 1944 р. – 28 грудня 1944 р., 81 арк.
- 1.6. Спр. 1731. Матеріали про порядок видачі одноразової грошової допомоги репатрійованим громадянам після звільнення території України від німецької окупації (інструкції, листи тощо), 28 жовтня 1944 р. – 30 грудня 1944 р., 11 арк.
- 1.7. Спр. 1733. Копії довідок та посвідчень, виданих працівникам відділу репатріації після звільнення території України від німецької окупації, 28 вересня 1944 р. – 9 листопада 1944 р., 24 арк.
- 1.8. Спр. 1734. Доповідні записки та довідки про роботу перевірко-фільтраційних пунктів по областях Української РСР після звільнення території України від німецької окупації, 21 жовтня 1944 р. – 29 грудня 1944 р., 77 арк.
- 1.9. Спр. 1734 «а». Управління справами РНК УРСР. Центральна бухгалтерія. Штатний розпис на 1944 рік, 125 арк.
- 1.10. Спр. 1839. Матеріали та листи установ по окремим галузям народного господарства УРСР: копія листа РНК УРСР, надісланого Державному Комітету Оборони про передачу Солом'янського аеродрому у м. Києві Українському управлінню цивільного повітряного флоту для будівництва столичного аеропорту УРСР (стор. 31); підсумки роботи тресту «Хрещатикбуд» за 1944 рік (стор. 33); про поставку Польщі будівельних матеріалів (стор. 44, 45); про передачу особовим складом 25-го управління оборонного будівництва 2 100 580 крб. для потреб відбудови колгоспного і радгоспного господарства України (стор. 74-76); копія листа ЦК КП(б)У про сільське будівництво (стор. 116); повідомлення про зловживання службовим становищем керівника Володимир-Волинського пункту

репатріації № 1 (стор. 245); про командировання працівників у службових справах (с. 70, 247) і таке інше, 5 січня 1945 р. – 29 жовтня 1945 р., 251 арк.

- 1.11. Спр. 2247. Стенограми нарад у Раді Народних Комісарів Української РСР по питаннях: репатріації; макаронної промисловості; будівництва льодових складів; поліпшення якості, розширення асортименту фарб і лаків та розміщення підприємств лакофарбової промисловості; виробництва товарів широкого вжитку; виготовлення з місцевих матеріалів фізкультурного інвентарю; обговорення цінника на поліграфічні вироби; розширення мережі дитячих закладів і поліпшення медичного обслуговування жінок і дітей. Протокол наради про збереження житлового фонду, поліпшення житлового господарства в містах та про розмір норми житлоплощі на одну особу в містах Української РСР, 1 січня 1945 р. – 16 жовтня 1945 р., 185 арк.
- 1.12. Спр. 2995. Листування з Радою НК СРСР, народними комісарами і центральними установами СРСР, Радою Міністрів Російської РФСР, виконкомаами обласних Рад депутатів трудящих і іншими установами УРСР з питань прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян, що повернулися в Україну з німецького рабства, 1 лютого – 14 грудня 1945 р., 130 арк.
- 1.13. Спр. 2996. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР з питань прийому, трудовлаштування та подання матеріальної допомоги репатрійованим радянським громадянам після звільнення території України від німецької окупації. Том 1, 3 січня 1945 р. – 15 вересня 1945 р., 244 арк.
- 1.14. Спр. 2997. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР з питань прийому, трудовлаштування та подання матеріальної допомоги репатрійованим радянським громадянам після звільнення території України від німецької окупації. Том 2, 17 вересня 1945 р. – 31 жовтня 1945 р., 227 арк.
- 1.15. Спр. 2998. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР з питань прийому,

трудоулаштування та подання матеріальної допомоги репатрійованим радянським громадянам після звільнення території України від німецької окупації. Том 3, 1 листопада 1945 р. – 31 грудня 1945 р., 186 арк.

- 1.16. Спр. 2999. Матеріали про благоустрій і трудоулаштування радянських громадян, які під час німецької окупації території України були примусово вивезені до Німеччини. Списки радянських дітей, вивезених фашистами з України до Польщі і які повернулися в м. Київ (списки, інформації, відомості, акти, довідки, листи тощо), 4 квітня 1945 р. – 31 грудня 1945 р., 131 арк.
- 1.17. Спр. 3000. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 1, 2 січня 1945 р. – 28 квітня 1945 р., 176 арк.
- 1.18. Спр. 3001. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 2, 1 травня 1945 р. – 29 червня 1945 р., 235 арк.
- 1.19. Спр. 3002. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 3, 1 липня 1945 р. – 31 липня 1945 р., 101 арк.
- 1.20. Спр. 3003. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 4, 1 серпня 1945 р. – 31 серпня 1945 р., 166 арк.
- 1.21. Спр. 3004. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 5, 1 вересня 1945 р. – 29 вересня 1945 р., 192 арк.
- 1.22. Спр. 3005. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 6, 1 жовтня 1945 р. – 31 жовтня 1945 р., 245 арк.
- 1.23. Спр. 3007. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 8, 1 грудня 1945 р. – 31 грудня 1945 р., 171 арк.

- 1.24. Спр. 3008. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів по розміщенню в областях УРСР репатрійованих громадян (доповідні записки, характеристики, списки, посвідчення про відрядження, довідки тощо) Том 1, 4 січня 1945 р. – 30 жовтня 1945 р., 197 арк.
- 1.25. Спр. 3009. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів по розміщенню в областях УРСР репатрійованих громадян (доповідні записки, характеристики, списки, посвідчення про відрядження, довідки тощо) Том 2, 2 листопада – 31 грудня 1945 р., 110 арк.
- 1.26. Спр. 3010. Матеріали з питань медично-санітарного обслуговування репатрійованих громадян (доповідні записки, довідки, плани, інформації, звіти, листи тощо) Том 1, 8 січня 1945 р. – 28 вересня 1945 р., 128 арк.
- 1.27. Спр. 3011. Матеріали з питань медично-санітарного обслуговування репатрійованих громадян (доповідні записки, довідки, плани, інформації, звіти, листи тощо) Том 2, 28 вересня 1945 р. – 16 грудня 1945 р., 129 арк.
- 1.28. Спр. 3013. Матеріали з питань перевезень репатрійованих громадян до місць їх постійного проживання (доповідні записки, довідки, листи, розрахунки, акти, телеграми тощо) Том 1, 26 лютого 1945 р. – 31 травня 1945р., 282 арк.
- 1.29. Спр. 3015. Матеріали з питань фінансування витрат на прийом, влаштування і матеріальну допомогу репатрійованим громадянам після звільнення території України від німецької окупації (кошториси, листи, доповідні записки, розрахунки, постанови облвиконкомів тощо) Том 1, 18 січня 1945 р. – 27 червня 1945 р., 223 арк.
- 1.30. Спр. 3016. Матеріали з питань фінансування витрат на прийом, влаштування і матеріальну допомогу репатрійованим громадянам після звільнення території України від німецької окупації (листи, довідки, кошториси, розрахунки тощо) Том 2, 2 липня 1945 р. – 29 вересня 1945 р., 209 арк.
- 1.31. Спр. 3017. Матеріали з питань фінансування витрат на прийом, влаштування і матеріальну допомогу репатрійованим громадянам після звільнення території України від німецької окупації (постанови

облвиконкомів, відомості, плани розподілу, листи, телеграми тощо) Том 3, 4 жовтня 1945 р. – 30 грудня 1945 р., 237 арк.

- 1.32. Спр. 3018. Листування з Управлінням Уповноваженого при Раді Народних Комісарів Союзу РСР у справах репатріації, Народним комісаріатом внутрішніх справ Української РСР та іншими установами УРСР, а також окремими громадянами з питань розшуку, репатріації, трудовлаштування і прописки репатрійованих громадян по місцю їх проживання. Том 1, 5 січня 1945 р. – 31 серпня 1945 р., 269 арк.
- 1.33. Спр. 3019. Листування з Управлінням Уповноваженого при Раді Народних Комісарів Союзу РСР у справах репатріації, Народним комісаріатом внутрішніх справ Української РСР та іншими установами УРСР, а також окремими громадянами з питань розшуку, репатріації, трудовлаштування і прописки репатрійованих громадян по місцю їх проживання. Том 2, 29 серпня 1945 р. – 1 листопада 1945 р., 185 арк.
- 1.34. Спр. 3020. Матеріали про роботу виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової німецької окупації (постанови, плани, акти, листи) Том 3, 8 січня 1945 р. – 20 серпня 1945 р., 104 арк.
- 1.35. Спр. 3022. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. Том 1, 3 січня 1945 р. – 12 квітня 1945 р., 153 арк.
- 1.36. Спр. 3023. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. Том 2, 21 квітня 1945 р. – 26 липня 1945 р., 119 арк.

- 1.37. Спр. 3024. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. Том 3, 1 серпня 1945 р. – 25 листопада 1945 р., 120 арк.
- 1.38. Спр. 3025. Матеріали про роботу перевірно-фільтраційних пунктів НКВС СРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян після звільнення території України від тимчасової німецької окупації, 5 січня 1945 р. – 31 грудня 1945 р., 151 арк.
- 1.39. Спр. 3026. Матеріали з питань укомплектування штатів відділів у справах репатріації при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих Української РСР. Анкетні листи з автобіографіями працівників відділів у справах репатріації і приймально-розподільчих пунктів по прийому репатрійованих радянських громадян при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих Української РСР (листи, телеграми, анкети тощо), 2 січня 1945 р. – 31 грудня 1945 р., 216 арк.
- 1.40. Спр. 3027. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Львова по прийому і направленню в області Української РСР, а також в республіки Союзу РСР репатрійованих радянських громадян для постійного проживання після звільнення території України від тимчасової німецької окупації (довідні записки, довідки, відомості, листи тощо) Том 1, 2 серпня 1945 р. – 30 вересня 1945 р., 104 арк.
- 1.41. Спр. 3028. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Львова по прийому і направленню в області Української РСР, а також в республіки Союзу РСР репатрійованих радянських громадян для постійного проживання після звільнення території України від тимчасової німецької окупації. Доповідь про роботу збірно-пересильних пунктів репатрійованих радянських громадян по Львівському військовому округу (стор. 13); про репатріацію громадян у зарубіжні країни (стор. 13)

(доповідні записки, довідки, відомості, листи тощо) Том 2, 1 жовтня 1945 р. – 20 грудня 1945 р., 152 арк.

- 1.42. Спр. 3031. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту Рава-Руська по прийому і направленню в області Української РСР репатрійованих радянських громадян для постійного проживання після звільнення території України від тимчасової німецької окупації (доповідні записки, відомості, акти, характеристики тощо), 16 серпня 1945 р. – 31 грудня 1945 р., 126 арк.
- 1.43. Спр. 3033. Кошториси витрат на утримання відділу у справах репатріації при Раді Народних Комісарів Української РСР для потреб фінансування обласних відділів у справах репатріації та обласних приймально-розподільчих пунктів та інших питань у галузі репатріації радянських громадян за 1945 рік, 1 січня 1945 р. – 31 грудня 1945 р., 33 арк.
- 1.44. Спр. 4227. Листування з Радою міністрів та міністерством Союзу СРСР з питань репатріації громадян, 5 січня 1946 р. – 28 грудня 1946 р., 70 арк.
- 1.45. Спр. 4228. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР про роботу обласних відділів у справах репатріації. Том 1, 3 січня 1946 р. – 29 квітня 1946 р., 147 арк.
- 1.46. Спр. 4229. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР про роботу обласних відділів у справах репатріації. Том 2, 3 травня 1946 р. – 31 липня 1946 р., 166 арк.
- 1.47. Спр. 4231. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР про роботу обласних відділів у справах репатріації. Том 4, 14 вересня 1946 р. – 4 листопада 1946 р., 169 арк.
- 1.48. Спр. 4232. Листування з виконавчими комітетами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами Української РСР про роботу обласних відділів у справах репатріації. Том 5, 5 листопада 1946 р. – 30 грудня 1946 р., 189 арк.

- 1.49. Спр. 4233. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповідні записки, інформації, листи, звіти тощо). Том 1, 7 січня 1946 р. – 12 лютого 1946 р., 158 арк.
- 1.50. Спр. 4234. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповідні записки, інформації, листи, звіти тощо). Том 2, 15 лютого 1946 р. – 30 квітня 1946 р., 148 арк.
- 1.51. Спр. 4236. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповідні записки, інформації, листи, звіти тощо). Том 4, 7 серпня 1946 р. – 20 вересня 1946 р., 130 арк.
- 1.52. Спр. 4239. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповідні записки, інформації, листи, звіти тощо). Том 7, 5 січня 1946 р. – 18 жовтня 1946 р., 84 арк.
- 1.53. Спр. 4240. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 1, 2 січня 1946 р. – 17 січня 1946 р., 211 арк.
- 1.54. Спр. 4241 Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 2, 18 січня 1946 р. – 12 лютого 1946 р., 222 арк.
- 1.55. Спр. 4243. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 3, 12 березня 1946 р. – 11 квітня 1946 р., 309 арк.
- 1.56. Спр. 4247. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 8, 1 липня 1946 р. – 12 липня 1946 р., 175 арк.
- 1.57. Спр. 4248. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 9, 15 липня 1946 р. – 14 серпня 1946 р., 243 арк.
- 1.58. Спр. 4249. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 10, 15 серпня 1946 р. – 10 вересня 1946 р., 168 арк.

- 1.59. Спр. 4250. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 11, 12 вересня 1946 р. – 8 жовтня 1946 р., 221 арк.
- 1.60. Спр. 4251. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Том 12, 9 жовтня 1946 р. – 10 листопада 1946 р., 193 арк.
- 1.61. Спр. 4252. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, листи, довідки, списки, телеграми). Том 13, 11 листопада 1946 р. – 31 грудня 1946 р., 163 арк.
- 1.62. Спр. 4255. Листування з міністерствами і центральними установами Української РСР з питань репатріації радянських громадян, 5 січня 1946 р. – 30 грудня 1946 р., 246 арк.
- 1.63. Спр. 4257. Кошториси витрат на утримання обласних відділів у справах репатріації по Українській РСР, 1 січня 1946 р. – 31 грудня 1946 р., 155 арк.
- 1.64. Спр. 4258. Листування з центральними та обласними установами Української РСР по фінансових питаннях репатріації. Том 1, 4 січня 1946 р. – 25 червня 1946 р., 441 арк.
- 1.65. Спр. 4259. Листування з центральними та обласними установами Української РСР по фінансових питаннях репатріації. Том 2, 23 січня 1946 р. – 29 грудня 1946 р., 272 арк.
- 1.66. Спр. 5749. Матеріали з питань стану, обліку і видачі трудових книжок по Українській РСР. Том 1, 3 січня 1947 р. – 20 грудня 1947 р., 178 арк.
- 1.67. Спр. 5785. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян. Том 1, 2 січня 1946 р. – 30 серпня 1946 р., 168 арк.
- 1.68. Спр. 5786. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян. Том 2, 2 вересня 1947 р. – 30 грудня 1947 р., 146 арк.
- 1.69. Спр. 5800. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Київської обласної Ради депутатів трудящих УРСР з питань прийому та

- трудоулаштування репатрійованих громадян. Том 1, 6 січня 1947 р. – 16 червня 1947 р., 122 арк.
- 1.70. Спр. 5801. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Київської обласної Ради депутатів трудящих УРСР з питань прийому та трудоулаштування репатрійованих громадян. Том 2, 3 липня – 4 грудня 1947 р., 73 арк.
- 1.71. Спр. 5820. Листування з відділом у справах репатріації і виконавчого комітету Київської міської Ради депутатів трудящих УРСР з питань прийому та трудоулаштування репатрійованих громадян, 9 січня 1947 р. – 23 жовтня 1947 р., 86 арк.
- 1.72. Спр. 5831. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР, 5 січня 1947 р. – 4 жовтня 1947 р., 154 арк.
- 1.73. Спр. 5832. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів у справах репатріантів в областях Української РСР, 19 лютого 1947 р. – 19 грудня 1947 р., 96 арк.
- 1.74. Спр. 5848. Матеріали з питань роботи Відділу в справах репатріації при Раді Міністрів Української РСР. Том 1, 2 січня 1947 р. – 4 червня 1947 р., 123 арк.
- 1.75. Спр. 5849. Матеріали з питань роботи Відділу в справах репатріації при Раді Міністрів Української РСР. Том 2, 6 червня 1947 р. – 31 грудня 1947 р., 159 арк.
- 1.76. Спр. 5850. Доповідні записки і довідки працівників відділу у справах репатріації з питань репатріантів тощо. Том 1, 6 січня 1947 р. – 26 квітня 1947 р., 164 арк.
- 1.77. Спр. 5851. Доповідні записки і довідки працівників відділу у справах репатріації з питань репатріантів тощо. Том 2, 15 травня 1947 р. – 14 грудня 1947 р., 130 арк.
- 1.78. Спр. 7873. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян, 3 січня 1948 р. – 10 травня 1948 р., 187 арк.

- 1.79. Спр. 7874. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян, 26 квітня 1948 р. – 30 грудня 1948 р., 137 арк.
- 1.80. Спр. 7875. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян, 2 серпня 1948 р. – 25 грудня 1948 р., 156 арк.
- 1.81. Спр. 7876. Листування з міністерствами, центральними установами і організаціями Української РСР з питань репатріації громадян, 9 січня 1948 р. – 31 грудня 1948 р., 219 арк.
- 1.82. Спр. 7881. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих Української РСР з питань прийому і трудовлаштування репатрійованих громадян, 5 січня 1948 р. – 22 грудня 1948 р., 234 арк.
- 1.83. Спр. 7925. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Гродно, 26 січня 1948 р. – 20 грудня 1948 р., 79 арк.
- 1.84. Спр. 7931. Кошториси витрат на утримання обласних відділів у справах репатріації виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих Української РСР, січень 1948 р. – грудень 1948 р., 73 арк.
- 1.85. Спр. 7932. Матеріали з питань роботи відділу в справах репатріації при Раді Міністрів Української РСР, 2 січня 1948 р. – 10 квітня 1948 р., 135 арк.
- 1.86. Спр. 7933. Матеріали з питань роботи відділу в справах репатріації при Раді Міністрів Української РСР, 12 квітня 1948 р. – 13 липня 1948р., 104 арк.
- 1.87. Спр. 7934. Матеріали з питань роботи відділу в справах репатріації при Раді Міністрів Української РСР, 4 серпня 1948 р. – 31 грудня 1948 р., 184 арк.
- 1.88. Спр. 9969. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян, 3 січня 1949 р. – 24 травня 1949 р., 182 арк.

- 1.89. Спр. 9971. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян, 1 червня 1949 р. – 11 жовтня 1949 р., 188 арк.
- 1.90 Спр. 9972. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян, 11 жовтня 1949 р. – 27 грудня 1949 р., 165 арк.
- 1.91. Спр. 9975. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації громадян, 10 січня 1949 р. – 22 грудня 1949 р., 221 арк.
- 1.92. Спр. 9983. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Закарпатської обласної Ради з питань прийому і трудовлаштування репатрійованих громадян, 10 січня 1949 р. – 26 грудня 1949 р., 106 арк.
- 1.93. Спр. 10014. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Гродно, 6 січня 1949 р. – 28 грудня 1949 р., 40 арк.
- 1.94. Спр. 10018. Матеріали з питань роботи відділу в справах репатріації при Раді Міністрів Української РСР, 10 січня 1949 р. – 5 жовтня 1949 р., 138 арк.
- 1.95. Спр. 10020. Кошториси витрат на утримання обласних відділів в справах репатріації виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих Української РСР, січень 1949 р. – грудень 1949 р., 172 арк.

Оп. 8. (1950-1953 рр.) Відділ у справах репатріації.

- 1.96. Спр. 2189. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними установами Союзу РСР по репатріації та трудовлаштуванню громадян, 2 січня 1950 р. – 18 травня 1950 р., 239 арк.
- 1.97. Спр. 2190. Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними установами Союзу РСР по репатріації та трудовлаштуванню громадян, 13 травня 1950 р. – 30 грудня 1950 р., 266 арк.
- 1.98. Спр. 2191. Листування з міністерствами і центральними установами УРСР про репатріацію та трудовлаштування громадян, 2 січня 1950 р. – 30 грудня 1950 р., 239 арк.

- 1.99. Спр. 2231. Кошториси та штатні розписи обласних відділів у справах репатріації виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих УРСР, січень 1950 р. – грудень 1950 р., 209 арк.
- 1.100. Спр. 4654. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами та центральними організаціями СРСР та УРСР про репатріацію громадян, 4 січня 1951 р. – 22 грудня 1951 р., 195 арк.
- 1.101. Спр. 4655. Листування з міністерствами та центральними установами Української РСР по репатріації громадян, 5 січня 1951 р. – 22 грудня 1951 р., 98 арк.
- 1.102. Спр. 4656. Інструкції, розпорядження та довідки відділу в справах репатріації при Раді Міністрів УРСР про прийом і трудовлаштування репатрійованих громадян, 2 січня 1950 р. – 30 грудня 1950 р., 239 арк.
- 1.103. Спр. 4657. Матеріали про трудове та побутове влаштування репатріантів на Україні, 17 січня 1951 р. – 5 грудня 1951 р., 235 арк.
- 1.104. Спр. 4687. Кошториси та штатні розписи обласних відділів у справах репатріації виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих УРСР, січень 1951 р. – грудень 1951 р., 106 арк.
- 1.105. Спр. 7310. Листування з міністерствами та центральними установами Української РСР та СРСР про репатріацію та трудовлаштування громадян, 4 січня 1952 р. – 30 грудня 1952 р., 139 арк.
- 1.106. Спр. 7311. Інструкції, розпорядження та довідки відділу репатріації при Раді Міністрів УРСР про прийом і трудовлаштування репатрійованих громадян, 4 січня 1952 р. – 31 грудня 1952 р., 87 арк.
- 1.107. Спр. 7324. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Львівської обласної Ради депутатів трудящих про прийом і трудовлаштування репатрійованих громадян, 2 січня 1952 р. – 31 грудня 1952 р., 125 арк.
- 1.108. Спр. 7340. Заяви радянських громадян, які проживають за кордоном на правах переміщених осіб, про репатріацію в Українську РСР, 2 січня 1952 р. – 31 грудня 1953 р., 125 арк.

- 1.109. Спр. 7350. Картки обліку репатрійованих радянських громадян у Вінницькій області, 2 січня 1952 р. – 31 грудня 1952 р., 147 арк.
- 1.110. Спр. 7375. Кошториси та штатні розписи обласних відділів у справах репатріації виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих УРСР, січень 1952 р. – грудень 1952 р., 193 арк.
- 1.111. Спр. 9687. Листування з міністерствами, центральними установами Української РСР та облвиконкомами про повернення репатрійованих громадян і їх трудовлаштування, 2 січня 1953 р. – 2 березня 1953 р., 295 арк.
- 1.112. Спр. 9688. Фінансові звіти до ліквідаційних звітів відділів у справах репатріації при облвиконкомах, січень 1953 р. – 1 березня 1953 р., 365 арк.
- Оп. 8. 1953 р. Протокольна група.
- 1.113. Спр. 7730. Оригінали постанов Ради Міністрів Української РСР від № 481 до № 535-46с., 1953 р., 221 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України (м. Київ)**

- Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.
- Оп. 23. Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (таємна частина).
- 1.114. Спр. 794. Выписки из постановления бюро Волынского обкома КП(б)У, Львовского облисполкома о мероприятиях по приёму репатриированных граждан СССР, 1 сентября – 9 декабря 1944 г., 5 арк.
- 1.115. Спр. 1477. Справки и информации о политических настроениях граждан СССР репатриированных из Германии и населения Украинской ССР, 28 марта 1945 г. – 21 ноября 1945 г., 70 арк.
- 1.116. Спр. 1478. Справки и спецсообщения о приёме и устройстве советских граждан, возвратившихся на Родину из немецкого рабства и их настроениях, 15 января – 9 ноября 1945 г., 29 арк.

- 1.117. Спр. 1479. Информация о политических настроениях репатриированных из Германии на Украину, 30 июля 1945 г., 10 арк.
- 1.118. Спр. 1480. Информационные справки и переписка по вопросам трудоустройства репатриантов и проведения массово-политической работы среди репатриантов, 5 июня – 29 декабря 1945 г., 262 арк.
- 1.119. Спр. 2594. Переписка о репатриации советских граждан украинской национальности с оккупированных зон Германии и Австрии, 23 декабря 1946 г., 3 арк.
- 1.120. Спр. 2614. Справки о приёме и трудоустройстве репатриированных советских граждан, 4 января – 27 декабря 1946 г., 124 арк.
- 1.121. Спр. 2616. Справки о приёме и трудоустройстве и политическом воспитании репатриированных из Франции граждан украинской национальности, 16 сентября – 21 декабря 1946 г., 39 арк.
- 1.122. Спр. 2617. Справки о размещении и трудоустройстве репатриированных из Болгарин граждан украинской национальности, 11 декабря – 23 декабря 1946 г., 5 арк.
- 1.123. Спр. 4351. Телеграммы тов. Кагановича Л.М., справки, информации секретаря ЦК КП(б)У тов. Назаренко И.Д., отдела по делам репатриации при СМ УССР и секретарей обкомов КП (б)У о приёме и трудоустройстве репатриированных советских граждан из Германии, Болгарии, Франции и Румынии, 2 января 1947 г. – 31 января 1948 г., 79 арк.
- 1.124. Спр. 4355. Отчеты, справки и материалы к ним главного уполномоченного правительства УССР по делам репатриированных советских граждан о проделанной работе во Франции на имя зам. Председателя Совета Министров УССР тов. Сенина присланные в ЦК КП(б)У, 3 января – 11 июня 1947 г., 53 арк.
- 1.125. Спр. 5166. Вопросы репатриации граждан СССР. Том 1, 12 января – 11 августа 1948 г., 347 арк.
- 1.126. Спр. 5167. Вопросы репатриации граждан СССР. Том 2, 15 августа – 30 декабря 1948 г., 156 арк.

1.127. Спр. 5462. Вопросы репатриации граждан СССР, 25 марта – 18 декабря 1949 г., 116 арк.

1.128. Спр. 5727. Вопросы репатриации граждан СССР, 5 апреля – 30 июня 1949 г., 21 арк.

Оп. 24

1.129. Спр. 97. Вопросы репатриации граждан СССР, 5 февраля – 4 июля 1950 г., 22 арк.

Державний архів Вінницької області (м. Вінниця)

Ф. П-136. Вінницький обласний Комітет Компартії України.

Оп. 13

1.130. Спр. 67. Листування обкому КП(б)У з міськкомрами і райкомрами партії з питань працевлаштування репатрійованих громадян. 4 травня - 8 жовтня 1945 р. 5 арк.

Ф. Р-2700. Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 5.

1.131. Спр. 124. Рішення виконкому Вінницької облради депутатів трудящих з № 1201 по № 1300, 12 липня 1947 р. – 26 липня 1947 р., 371 арк.

1.132. Спр. 366. Відгуки репатріантів про Жмеринський приймально-розподільчий пункт, 1946 р., 5 арк.

1.133. Спр. 380. Листування Ради Народних Комісарів УРСР з відділом репатріації про приймання репатрійованих громадян з-за кордону, 6 січня 1946 р. – 21 грудня 1946 р., 163 арк.

1.134. Спр. 381. Листування з райвиконкомрами про прийом репатріантів, 12 січня 1946 р. – 18 грудня 1946 р., 109 арк.

1.135. Спр. 382. Інформаційні матеріали відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі, 8 червня 1945 р. – 31 грудня 1946 р., 193 арк.

- 1.136. Спр. 386. Відомості про хід відправлення репатрійованих по області, 1 лютого 1945 р. – 15 лютого 1946 р., 536 арк.
- 1.137. Спр. 387. Листування і відомості приймально-розподільчих пунктів станцій Вінниця, Жмеринка, Козятин, 16 березня 1945 р. – травень 1946 р., 311 арк.
- 1.138. Спр. 390. Інформаційні матеріали про роботу відділу репатріації, 1947 р., 110 арк.
- 1.139. Спр. 395. Листування про приймання переселенців із Франції, Болгарії, Румунії, лютий 1947 р. – грудень 1948 р., 129 арк.

Державний архів Волинської області (м. Луцьк)

- Ф.Р-6. Виконавчий комітет Волинської обласної ради депутатів трудящих, м. Луцьк.
- Оп. 4. Відділ у справах репатріації Волинського облвиконкому, 1946 р.
- 1.140. Спр. 67. Опитувальні аркуші осіб, котрі повернулися із німецької неволі. 1946 р., 57 арк.

Державний архів Житомирської області (м. Житомир)

- Ф. Р-2643. Відділ у справах репатріації при Житомирському виконавчому комітеті обласної Ради депутатів трудящих.
- Оп. 1. 1945-1948 рр.
- 1.141. Спр. 13. Різні документи Коростеньського обласного приймально-розподільчого пункту, 1945 р., 179 арк.
- 1.142. Спр. 17. Листування з центральними організаціями з питань репатріації, 2 серпня 1946 р. – 28 листопада 1946 р., 42 арк.
- 1.143. Спр. 64. Матеріали до підсумкового звіту про роботу відділу, листування з громадянами репатрійованими з Франції, листування про соцзмагання репатріантів, 13 лютого 1947 р. – 26 листопада 1947 р., 207 арк.

- 1.144. Спр. 69. Скарги та заяви репатрійованих громадян, 8 січня 1949 р. – 28 грудня 1949 р., 92 арк.

Державний архів Київської області (м. Київ)

Ф. Р-880. Виконавчий комітет Київської обласної Ради депутатів трудящих.

Оп.2. Відділ у справах репатріації виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих.

- 1.145. Спр. 1. Розпорядження облвиконкому у справах репатріації за 1945 р., 8 січня – 31 грудня 1945 р., 188 арк.
- 1.146. Спр. 2. Накази по відділу у справах репатріації виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих і Миронівському ПРП за 1945-1946 рр., 177 арк.
- 1.147. Спр. 57. Накази та розпорядження по відділу у справах репатріації при Київській обласній Раді депутатів трудящих, 2 січня – 23 грудня 1947 р., 12 арк.

Державний архів Луганської області (м. Луганськ)

Ф. Р-1779. Виконавчий комітет Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 2. Таємна частина.

- 1.148. Спр. 1126. Листування з відділом репатріації при Раді Міністрів УРСР про матеріально-побутове влаштування прибулих із-за кордону радянських громадян, 2 січня 1947 р. – 30 грудня 1947 р., 260 арк.
- 1.149. Спр. 1127. Директиви відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР про працевлаштування та облік репатрійованих радянських громадян, 2 січня 1948 р. – 5 грудня 1948 р., 133 арк.
- 1.150. Спр. 1200. Листування з відділом репатріації при Раді Міністрів УРСР з організаційних та інших питань, 3 січня 1950 р. – 20 грудня 1950 р., 81 арк.

Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький)

Ф. Р-338. Виконавчий комітет Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 14: 1945-1955гг.

1.151. Спр. 3. Отчеты, сведения отдела репатриации и переписки с Советом Министров УССР о количестве угнанных, возвратившихся репатриантов и их трудоустройстве, 15 января – 11 октября 1947 г., 41 арк.

Государственный архив Российской Федерации (г. Москва, РФ)

Ф. 9526. – Управление уполномоченного Совета Министров СССР по делам репатриации.

1.152. Опись фонда. Краткая справка. – 2 л.

2. Опубліковані документи та матеріали

2.153. Белорусские оstarбайтеры. Репатриация 1944-1951 : Документы и материалы : Кн. 3. в 2 ч. / [сост. : Г.Д. Кнатько, В.И. Адамушко и др.]. – Минск: НАРБ, 1998. – Ч. 1. – 368 с.; Ч. 2. – 310 с.

2.154. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. – М.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1946. – Т. 1: 22 июня 1941 г. – 31 декабря 1943 г. – 698 с.

2.155. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. – М.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1946. – Т. 2: 1 января 1944 г. – 31 декабря 1944 г. – 684 с.

- 2.156. В родные края. Рассказы и очерки о советских людях, освобожденных Красной Армией из немецкой неволи. – М.: Военное издательство НКО, 1945. – 55 с.
- 2.157. Гоголь О. Спогади про моє перебування в таборі «остарбайтерів» / О. Гоголь // Визвольний шлях. – Лондон, 1985. – Кн. 12. – С. 1508-1512; 1986. – Кн. 1. – С. 109-118.
- 2.158. Голиков Ф.И. Год работы по репатриации советских граждан / Ф. И. Голиков // Правда. – 1945. – 4 октября. – С. 2.
- 2.159. Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для випробувань / [упоряд.: Т.Ю. Нагайко; редкол.: В.П. Коцур (головн. ред.)]. – Тернопіль: Астон, 2007. – 236 с.
- 2.160. Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / [упоряд.: Т.Ю. Нагайко; редкол.: В.П. Коцур (головн. ред.)] – Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т», 2010. – 456 с.
- 2.161. Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях. – Вып. 1. – М.: ОГИЗ, Государственное изд-во политической литературы, 1943. – 252с.
- 2.162. Інтерв'ю Уполномоченого Совнаркома СРСР по делам репатриации советских граждан из Германии и оккупированных ею стран генерал-полковника Ф.И. Голикова // Правда. 1944. – 11 ноября. – С. 2.
- 2.163. Мазурик Ю. Спогади остарбайтера. Дорога додому через три країни / Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: Наук, зб.: Вип. 28: Матеріали XXVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, 20-21 червня 2008 року / [упоряд.: Г. Бондаренко, В. Недзельський, А. Силюк]. – Луцьк, 2008. – С. 156-160.
- 2.164. Материалы Государственного Комитета Оборона СССР [Электронный ресурс]: по материалам сайта «Архивы России» // Перечень документов

- Государственного Комитета Обороны СССР (1941-1945 гг). – Режим доступа: <http://tashv.narod.ru/PostanovGKO>.
- 2.165. Молотов В. М. Нота народного комиссара закордонних справ про масове насильне виведення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян в Німеччині / В.М. Молотов. – [Б. м.]: Укрвидав, 1943. – 19 с.
- 2.166. Невигадане: Усні історії остарбайтерів / [авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г.Г. Грінченко]. – Харків: Райдер, 2004. – 236 с.
- 2.167. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: сб. материалов: В 7 т. / сост. Г. Н. Александров [и др.]; общ. ред. Р. А. Руденко. – М.: Госюриздат, 1957. – Т. 1: Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор. – [Б. м.]: [б.и.], 1957. – 800 с.
- 2.168. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов: В 3-х т.т. / Под общ. ред. Р.А. Руденко. М.: Юридическая литература, 1965-1966. – Т. 2. Военные преступления. Преступления против человечности. – 1966. – 799 с.
- 2.169. Они вернулись на Родину! / Альбом. – М.: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. – 98 с.
- 2.170. Пам'ять заради майбутнього: Спогади / [ред.-упоряд.: О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева]; Вид. 2-е, доп. – К., 2003. – 568 с.
- 2.171. Пам'ять заради майбутнього: Спогади / [ред.-упоряд.: О. Гаца, Н. Слесарева, Т. Корнійчук.]; Кн. 2. – К.: Фенікс, 2006. – 768 с.
- 2.172. Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б): Сборник документов. – М.: Политиздат, 1947. – С. 486-487.
- 2.173. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк та ін. – Харків: Право, 2009. – 208 с.
- 2.174. Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. – М., 1945. – С. 231-365.

- 2.175. Самчук У. Плянета Ді-Пі: Нотатки і листи / У. Самчук. – Вінніпег, 1997. – 355 с.
2. 176. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) / Под ред. Ю. И. Мандельштам; Сост. М. И. Юмашев, Б. А. Жалейко. – М.: Государственное изд-во юридической литературы, 1956. – 500 с.
- 2.177. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.): Сборник документов и материалов / МИД СССР. Гл. ред. комис.: А.А. Громько (гл. ред.), И.Н. Земсков и др. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.
- 2.178. Солухина-Заседателева Р. На задворках Победы / Р. Солухина-Заседателева. Маленький Ostarbeiter / Н. Карпов; [сост.: П.М. Полян, Н.Л. Поболь]. – М.: РОССПЭН, 2008. – 272 с.
- 2.179. Спогади-терни: Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / гол. ред., вступ ст. Г.Г. Грінченко; упоряд., коментар І.Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – 448 с.
- 2.180. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история, 1996. – № 2. – С. 92-102.
- 2.181. «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В.А. Смолій. Ред. кол.: О.С. Артемов, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – 544 с.
- 2.182. Уголовный кодекс УССР: Офиц. текст с изм. на 1-е июня 1942 г. и с прил. постатейно-систематизир. мат-лов. – М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1942. – 104 с.

3. Довідкові та енциклопедичні видання

- 3.183. Великая Отечественная война 1941-1945 гг. Энциклопедия. – М., 1985. – 832 с.
- 3.184. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андронников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
- 3.185. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. – Т. 8. Па – Прик. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2011. – 520 с.: іл.
- 3.186. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. – Т. 9. Прил – С. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2012. – 944 с.: іл.
- 3.187. Социологический энциклопедический словарь / Ред. Г. В. Осипов. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – 488 с.
3. 188. Словник української мови: В 11 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. – Т. 8. Природа – Ряхтливий. – К.: Наукова думка, 1977. – 927 с.
- 3.189. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол: Ю. С. Шемчушенко (гол. редкол.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія». – 2003. – Т. 5. – С. 293.

4. Загальні та колективні праці

- 4.190. Белорусские оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование / Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Семенов; под ред. Г. Д. Кнатько. – Минск: НАРБ, 2001. – 336 с.
- 4.191. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / Головна редакційна колегія (голова І. О. Герасимов, заст. гол.: І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секр. Р. Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

- 4.192. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. – В 6-ти т. / Ред. комис.: П. Н. Поспелов (пред.) и др. – М: Воениздат, 1960-1965.
- 4.193. История Второй мировой войны. 1939-1945. – В 12-ти т. / Гл. ред. комис.: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), В. Г. Куликов (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М: Воениздат, 1973-1982.
- 4.194. Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / Редколегія тому: В.І. Клоков – відп. ред., М.М. Дятленко, В.С. Коваль, П.Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.
- 4.195. Кучер В.І. Україна в Другій світовій війні (1939-1945 рр.): Посібн. для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
- 4.196. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 2], ч. 1–2. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. – (Серія «З історії повсякденного життя в Україні»).
- 4.197. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Вид-во «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 943 с.
- 4.198. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – В 3-х т. / Ред. коллегия: Назаренко И. Д. (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. – К.: Политиздат Украины, 1975.
- 4.199. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. – У 3-х т. / Ред. колегія: Назаренко І. Д. та ін. – К.: Політвидав України, 1967-1969.

5. Монографії та статті

- 5.200. Айсфельд А. Репатріація на чужину... (репатріація радянських німців 1946-1947 рр.) / А. Айсфельд // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 99-119.
- 5.201. Андреев А. С. Методи і форми ідеологічної та агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації «переміщених осіб» на території України у 1945 р. / А. С. Андреев // Гілея. Науковий вісник: Зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 72(5). – С. 147-154.
- 5.202. Андреев А. С. Ідеологічна та агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» української національності, що поверталися з Франції у 1946 році / А. С. Андреев // Вісник аграрної історії. Зб. наук. праць. – 2013. – № 6-7. – С. 211-221.
- 5.203. Андреев А. С. Ідеологічно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації «переміщених осіб» на території УРСР у 1945 році: стратегія, перебіг та організаційні висновки / А. С. Андреев // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 284-297.
- 5.204. Андреев А. С. Деякі аспекти ідеологічної роботи серед дітей-репатріантів на території України у повоєнний період / А. С. Андреев // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 11. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 7-14.
- 5.205. Андреев А. С. Діяльність організаторів-агітаторів радянських органів репатріації «переміщених осіб» на початковому етапі репатріації (1945-1946 рр.) / А. С. Андреев // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науковий збірник. – К., 2014. – № 7(69). – С. 71-76.
- 5.206. Андреев А. С. Періодична преса в ідеологічно-пропагандистській діяльності радянських органів репатріації в Україні (1944-1946 рр.) /

- А. С. Андреев // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець. – Житомир: Полісся, 2015. – С. 50-53.
- 5.207. Андреев А. С. Идеологично-пропагандистська складова в радянській політиці репатріації «переміщених осіб» у період Другої світової війни 1939-1945 рр.: український контекст / А. С. Андреев // Гілея. Науковий вісник: Зб. наук. праць. – К., 2016. – Вип. 106(3). – С. 73-79.
- 5.208. Арзамаскин Ю. Н. Заложники Второй мировой войны: Репатриация советских граждан в 1944-1953 гг. / Ю. Н. Арзамаскин. – М.: Б.и., 2001. – 144, [1] с. табл.
- 5.209. Арзамаскин Ю. Н. Тайны советской репатриации / Ю. Н. Арзамаскин. – М.: Вече, 2015. – 352 с.: ил. – (Военные тайны XX века).
- 5.210. Арзамаскина Н. Ю. Советские органы репатриации в 1944-1952 гг. / Н. Ю. Арзамаскина // Сборник научных трудов. – М.: Военный университет, 2005. – № 9. – С. 67-78.
- 5.211. Арзамаскина Н. Ю. Деятельность советских военных органов репатриации по возвращению на родину граждан иностранных государств, военнопленных германской армии и армий ее союзников / Н. Ю. Арзамаскина // Сборник научных статей адъюнктов. – М.: Военный университет. – 2006. – № 14. – С. 80-89.
- 5.212. Арзамаскина Н. Ю. Репатриация советских и иностранных граждан из Германии в 1945-1950 гг.: международно-правовой аспект / Н. Ю. Арзамаскина // Право и образование. – 2006. – № 6. – С. 212-218.
- 5.213. Арзамаскина Н. Ю. Военно-политические и организационные основы процесса репатриации советских и иностранных граждан в Германии в 1945-1950 гг. / Н. Ю. Арзамаскина // Соискатель. – 2006. – № 4. – С. 56-62.
- 5.214. Арзамаскина Н. Ю. Репатриация или насильственная репатриация: история репатриации советских граждан из Германии в 1945-1950 гг. / Н. Ю. Арзамаскина // Соискатель. – 2007. – № 1. – С. 64-69.

- 5.215. Арзамаскина Н. Ю. История становления и совершенствования системы советских военных органов репатриации в Германии (1945-1950 гг.) / Н. Ю. Арзамаскина // Соискатель. 2007. – № 4. – С. 82-89.
- 5.216. Альбов В. Ю. Фильтрация в Сталино. Нижегородцы в ПФЛ № 240 / В.Ю. Альбов // Материалы VIII чтений памяти профессора Н.П. Соколова: Сб. научных тр. / Отв. ред. Е.А. Молев. – Нижний Новгород, 2002. – С. 123-298.
- 5.217. Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СРСР? / І. Багрянний // Під знаком скорпіона: 3 творчої спадщини письменника: Поезія, проза, публіцистика / Упоряд. О. Шугай. – К.: Либідь, 1994. – С. 73-90.
- 5.218. Батурин С. Українські невільники Третього райху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка / С. Батурин, А. Кравченко. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.
- 5.219. Бетелл Н. Последняя тайна: [Малоизвест. страницы истории второй мировой войны / пер. с англ. И. Голомшток]. – М.: Новости, 1992. – 256 с.
- 5.220. Бетелл Н. Голгофа Ленца / Н. Бетелл // Родина. – 1991. – № 6-7. – С. 111-114.
- 5.221. Бичехвост А. Ф. Деятельность репатриационных органов Советского государства по возвращению советских граждан (1944-1945 гг.) / А. Ф. Бичехвост // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов, 1997. – Вып. 2. – С. 191-212.
- 5.222. Бичехвост А. Ф. К истории создания специальных и проверочно-фильтрационных лагерей и организации в них «государственной проверки» / А. Ф. Бичехвост // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов: «Научная книга». 2006. – С. 256-280.
- 5.223. Бичехвост А. Ф. К истории создания и функционирования специальных лагерей для советских военнопленных / А. Ф. Бичехвост // История пенитенциарной системы России в XX веке. Сборник материалов международного научного семинара. – Вологда: ВИПЭ ФСИН России, 2007. – С. 62-73

- 5.224. Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944-1953гг.): монография / А. Ф. Бичехвост. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2008. – 536 с.
- 5.225. Брычев Н. Домой на Родину! / Н. Брычев. – М.: Воениздат, 1945. – 216 с.
- 5.226. Брюханов А. И. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан / А. И. Брюханов; лит. обработка М. Виленского. – М.: Госполитиздат, 1958. – 208 с.
- 5.227. Будко А. А. Когда опустели фашистские концлагеря Европы: медицинское обслуживание репатриантов Второй мировой войны / А. А. Будко, Г. А. Грибовская // Военно-исторический журнал. – 2001. – № 3. – С. 36-40.
- 5.228. Букалов Д. Остарбайтеры Донбасса / Д. Букалов // Корни травы: Сб. ст. молодых историков. – М.: Мемориал, 1996. – С. 155-159.
- 5.229. Булюлина Е. Б. Советские военнопленные на Родине / Е. Б. Булюлина // Человек. – 1996. – № 3. – С. 176-179.
- 5.230. Буцко О. В. «С возвращеньцем»: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148-162.
- 5.231. Буцко О. В. Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) //Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 143-158.
- 5.232. Буцко О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944-1946 / О. В. Буцко // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206-212.
- 5.233. Вербицкий Г. Г. Насильственные выдачи россиян в 1944-1947 гг. в литературе на английском языке / Г. Г. Вербицкий // Новый часовой. – СПб., 1999. – № 8-9. – С. 429-433.
- 5.234. Вербицкий Г. Г. Судьбы россиян – остовцы и военнопленные / Г. Г. Вербицкий // Россия XXI век. – М., 1996. – № 5-6. – С. 187-192.

- 5.235. Вертилецкая Е. В. Репатрианты в Свердловской области в 1945-1947 гг. / Е. В. Вертилецкая, В. П. Мотревич // Документ. Архив. История. Современность. Вып. 4. – Екатеринбург: Изд-во Уральского госуниверситета, 2004. – С. 179-193.
- 5.236. Ветров І. Г. Донбас 1943-1950 рр.: Відновлення промислової і транспортної інфраструктури / І. Г. Ветров, О. Є. Лисенко, Т. В. Шелейко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 325 с.
- 5.237. Вистинецкий М. А. Родина знает о твоих муках / М. А. Вистинецкий. – М.: Воениздат, 1945. – 196 с.
- 5.238. Владовец Л. 17-я графа или что ожидало вернувшихся из фашистского плена / Л. Владовец // Советский воин. – 1993. – № 6. – С. 12-14.
- 5.239. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953): Монографія / Т.В. Вронська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.
- 5.240. Вронська Т. В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 125-142.
- 5.241. Вронська Т. В. Феміда воєнної доби і цивільне населення / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей / Ін-т історії України НАН України. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 100-119.
- 5.242. Гальчак С. Д. Джерела до вивчення історії остарбайтерів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 393-400.
- 5.243. Гальчак С. Д. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб» / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 2. – С. 173-182.
- 5.244. Гальчак С. Д. Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до «остарбайтерів»-репатріантів / С. Д. Гальчак // Наукові записки

- Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С. 208-214.
- 5.245. Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук, статей / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 221-237.
- 5.246. Гальчак С. Д. Фільтрація, як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей / Інститут історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 225-248.
- 5.247. Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників» / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 157-166.
- 5.248. Гальчак С. Д. «Набуття батьківщини» остарбайтерами з Поділля / С. Д. Гальчак // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук, статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378-379. – С. 67-72.
- 5.249. Гальчак С. Д. Особлива категорія репатріантів / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIII. - С. 126 - 130.
- 5.250. Гальчак С. Д. Умови життя та праці подільських репатріантів – представників міської і сільської інтелігенції в повоєнному радянському суспільстві / С. Д. Гальчак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 297-307.

- 5.251. Гальчак С. Д. Соціально-політична реабілітація подільських «остарбайтерів» у період «хрущовської відлиги» / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук, статей / Інститут історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. – К., 2008. – Вип. 35. – С. 241-254.
- 5.252. Гальчак С. Д. Украинские оstarбайтеры подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С. Д. Гальчак. – Винница: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.; ил.
- 5.253. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюри-Поділля, 2009. – 768 с., іл. 16 с.
- 5.254. Гальчак С. Д. Становище «східних робітників» на завершальному етапі Другої світової війни / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – Вип. 16 – С. 78-83.
- 5.255. Гальчак С. Д. Контрпропагандистські заходи радянської сторони щодо нівелювання агітаційно-пропагандистських зусиль суперників у «холодній війні» / С. Д. Гальчак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Збірник наукових статей. Історичні науки / Ред. колегія: С. В. Гаврилук (гол. ред.), В. К. Баран, В. П. Колесник та ін. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 298-304.
- 5.256. Гальчак С. Д. Подільські «остарбайтери»: перші роки на Батьківщині / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук, статей / НАН України. – Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 337-346.
- 5.257. Гальчак С. Д. Облік як форма контролю та стеження за репатріантами у повоєнному СРСР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. Вип. 7 Інститут історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 316-327.

- 5.258. Гальчак С. Д. Причини неповернення на рідну землю подільських «остарбайтерів» / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – С. 241-247.
- 5.259. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: остарбайтери Поділля у повоєнній Україні / С. Д. Гальчак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (34), 2010 р. / Харків: Права людини, 2010. – С. 269-281.
- 5.260. Гальчак С. Д. Закордонне життя українських «неповерненців» / С. Д. Гальчак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки / Черкаський національний ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. – Вип. 202. – Част. III. – С. 107-113.
- 5.261. Гальчак С. Д. Колишні примусові робітники Райху в незалежній Україні: проблеми їхньої остаточної соціальної реабілітації / С. Д. Гальчак // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Видавництво Житомирського державного ун-ту імені Івана Франка, 2011. – Т. 6. – С. 53-58.
- 5.262. Гальчак С. Д. Діяльність радянських репатріаційних місій на початковому етапі «холодної війни» / С. Д. Гальчак // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний ун-т імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 4. – С. 87 – 92.
- 5.263. Гальчак С. Д. Ставлення «остарбайтерів»-подолян до своєї Вітчизни / С. Д. Гальчак // Друга світова війна: наукові розвідки та перспективи досліджень. Збірник матеріалів круглого столу (Кам'янець-Подільський, 12 вересня 2009 р.). – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. – С. 42-54.
- 5.264. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): Монографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 512 с.

- 5.265. Герасимова М. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945-1953) / М. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 1. – С. 234-243.
- 5.266. Герман А. А. Советские репатриационные документы Великой Отечественной войны и послевоенного времени / А. А. Герман // Военно-исторические исследования в Поволжье: Сборник научных трудов. – Саратов, 2005. – Вып. 6. – С. 162-185.
- 5.267. Говоров И. В. Оперативные и розыскные мероприятия в среде репатриированных советских граждан как одно из направлений деятельности органов внутренних дел и государственной безопасности в Ленинградской области (вторая половина 40 – начало 50-х гг.) / И. В. Говоров // Законность, оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс. Материалы международной научно-практической конференции. Ч 1. – СПб.: изд-во Санкт-Петербургской академии МВД РФ, 1998. – С. 288-291.
- 5.268. Говоров И. В. НКВД СССР и его роль в фильтрации советских граждан (1941-1946) / И. В. Говоров // МВД России – 200 лет. Материалы международной научно-практической конференции. Ч 1. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета МВД РФ, 1998. – С.206-209.
- 5.269. Говоров И. В. Проверочно-фильтрационные органы в системе НКВД 1944-1946 гг. (по материалам Ленинградской области) / И. В. Говоров // Министерство внутренних дел: страницы истории (1802-2002) – СПб.: Фонд «Университет», 2001. – С. 441-474.
- 5.270. Говоров И. В. Проверочно-фильтрационные органы НКВД и их деятельность по выявлению гитлеровских пособников в годы Великой Отечественной войны / И. В. Говоров // Государственность, социально-экономическая политика, образование и культура в годы второй мировой войны. – СПб.: Изд-во Государственной полярной академии, 2008. – С. 65-77.
- 5.271. Говоров И. В. Фильтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX вв.: цели, методы и итоги / И. В. Говоров // Порталус: научная онлайн-

библиотека [Электронный ресурс]. Режим доступа:
[http://www.portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull
&id=1287429593&archive=&start_from=&ucat=7&category=7](http://www.portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1287429593&archive=&start_from=&ucat=7&category=7)

- 5.272. Головка М. Л. Проблема «переміщених осіб» та українські громадські об'єднання зарубіжжя після Кримської конференції / М. Л. Головка // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип.6. – С. 303-306.
- 5.273. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г. Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.
- 5.274. Грінченко Г. Г. Радянський проект пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни / Г. Г. Грінченко // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 21-42
- 5.275. Грінченко Г. Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук, статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 14-20.
- 5.276. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження) / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 65-72.
- 5.277. Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами Харківської області) / Г. Г. Грінченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VI. – Харків-Київ: Критика, 2004. – С. 151-171.

- 5.278. Гринченко Г. Г. Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров / Г. Г. Гринченко // Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: сборник статей. – Краснодар, 2010. – С. 103-146.
- 5.279. Гринченко Г. Г. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью / Г. Г. Гринченко // Вторая мировая война в памяти поколений: Сборник научных статей / Под. ред. И. В. Ребровой, Н. А. Чугунцовой. – Краснодар., 2009. – С. 9-41.
- 5.280. Гринченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу / Г. Г. Грінченко // Україна модерна – 2007. – № 11. – С. 111-126.
- 5.281. Денисенко П. І. Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії в 1943-1945рр. / П. І. Денисенко // Український історичний журнал. – 1965. – № 5. – С. 87-96.
- 5.282. Долгов Д. В. Специальный лагерь НКВД СССР № 240 / Д. В. Долгов // Исторические науки. – 2009. – № 5. – С. 11-12.
- 5.283. Долгов Д. В. Проверочно-фильтрационный лагерь НКВД № 240 (продолжение) / Д. В. Долгов // Исторические науки. – 2010. – № 1. – С. 20.
- 5.284. Дробот І. І. Україна в Другій світовій війні: Навч. посібник / І. І Дробот, В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: ІЗМН, 1998. – 124 с.
- 5.285. Дугас И. А. Вычеркнутые из памяти: советские военнопленные между Гитлером и Сталиным / И. А. Дугас, Ф. Я. Черон. – Париж, 1994. – 433 с.
- 5.286. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Лещенка. – К., 2006. – 511 с.
- 5.287. Житарюк Н. Повернення та влаштування репатрійованих радянських громадян УРСР після Другої світової війни (на матеріалах Чернівецької та інших областей України) / Н. Житарюк // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 67-74.
- 5.288. Забронець О. В. Волинські остарбайтери (1941-1945 рр) / О. В. Забронець // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 107-126.

- 5.289. Зелинський Л. Табори переміщених осіб – ринки рабів і школи шпигунства / Л. Зелинський // Сучасне і майбутнє. – 1950. – № 5. – С. 31-34.
- 5.290. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26-41.
- 5.291. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан в 1945-1946 годах. Опираясь на документы / В. Н. Земсков // Россия XXI. – 1993. – № 5. – С. 74-81.
- 5.292. Земсков В. Н. Репатриация перемещенных советских граждан / В. Н. Земсков // Война и общество, 1941-1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. Кн. 2-я. – М., 2004. – С. 331-358.
- 5.293. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944-1956 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования – 1995 – № 5 – С. 3-13.
- 5.294. Земсков В. Н. Некоторые проблемы репатриации советских перемещенных лиц / В. Н. Земсков // Россия XXI. – 1995. – № 5-6. – С. 183-192.
- 5.295. Ивлев И. А. Оружием контрпропаганды: советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941- 1944 гг. / И. А. Ивлев, А. Ф. Юденков.– М.: Мысль, 1988. – 287 с.
- 5.296. Карпова А. Документи з фільтраційних справ остарбайтерів Херсонщини / А. Карпова, Л. Виноградова // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 431-437.
- 5.297. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії: погляд на структуру і діяльність / К. Кейдонський // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1994. – Рік вид. 3. – Число 6. – С. 108-123.
- 5.298. Киселёв М. В. Психологические аспекты пропаганды / М. В. Киселев. – М.: Ваклер, 2001 – 656 с.
- 5.299. Кіцак В. Адаптація українців Закерзоння в Україні: урядові документи і реалії часу / В. М. Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного

- педагогічного університету. Вип. VII. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Тернопіль: Лілея, 1998. – С. 137-146.
- 5.300. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею у 1944-1947рр.) / В. М. Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вип. IX. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – С. 152-157.
- 5.301. Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944-1947 рр.) / В. М. Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вип. VIII. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – С. 144-148.
- 5.302. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944-1947 рр.) / В. М. Кіцак // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 3. – С. 153-160.
- 5.303. Кіцак В. Депортації українців Польщі в УРСР: історіографія проблеми / В. М. Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 10. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 2000. – С. 296-299.
- 5.304. Кіцак В. Доля переселенців із Закерзоння / В. М. Кіцак // Український світ. Спецвипуск. Українські етнічні землі та діаспора, 1999. – С. 34-38.
- 5.305. Кіцак В. До питання про депортацію українців з Польщі. 1944-1946 рр. / В. М. Кіцак // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 222-224.
- 5.306. Кіцак В. Розселення українців Польщі в Тернопільській області та їх соціально-економічна адаптація / В. М. Кіцак // Матеріали науково-методичної конференції «Краєзнавство в системі підготовки сучасного

- вчителя». – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 2000. – С. 38-42.
- 5.307. Кіцак В. Переселення українців Польщі із південних та східних областей УРСР в Західну Україну / В. М. Кіцак // Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали наукової конференції. Тернопіль, 15-16 квітня 1999 року – Тернопіль, Лілея, 1999. – С. 40-47.
- 5.308. Коваль М. В. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. В. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 74-82; № 10. – С. 68-76.
- 5.309. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства: Монография / М. В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.
- 5.310. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Монографія / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
- 5.311. Коваль М. В. «Гірка доля українських остарбайтерів» / М. В. Коваль // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945 – К., 2000. – С. 212-226.
- 5.312. Ковальський М. Полинний присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину / М. П. Ковальський, В. В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1-2. – С. 60-68.
- 5.313. Ковальський М. П. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів / М. П. Ковальський, В. В. Ченцов // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 35-44.
- 5.314. Колтун Т. (Лапан Т.) Умови і шляхи повернення українських остарбайтерів на Батьківщину / Т. Д. Колтун (Т. Д. Лапан) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка. Зб. наук. праць. Вип.3. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2000. – С. 295-300.
- 5.315. Кондакова Н. И. Идеологическая победа над фашизмом 1941-1945 гг. / Н. И. Кондакова – М.: Политиздат, 1982. – 174, [2] с.

- 5.316. Король О. Фільтраційні справи та листи примусових робітників Третього рейху у Держархіві Київської області: коротка довідка / О. Король // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 401-402.
- 5.317. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В.Г. Крысько. – Минск: Изд-во «Харвест». – 1999. – 450 с.
- 5.318. Кузнецов Б. М. В угоду Сталину. Годы 1945-1946 / Б. М. Кузнецов. – Нью-Йорк, 1993. – 358 с.
- 5.319. Кулагина В. Ю. Международные акты о репатриации остарбайтеров из Германии после окончания Великой Отечественной войны и проведение репатриации / Кулагина В. Ю. // Молодой учёный. – 2011. – № 1. – С. 183-185.
- 5.320. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян після Другої світової війни / М. П. Куницький // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. Том 12-13. – Чернівці: «Рута», 2006. – С. 206-210.
- 5.321. Куницький М. П. Створення та функціонування таборів для переміщених осіб в західних окупаційних зонах / М. П. Куницький // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць – Рівне, РДТУ, 2006 – № 6. – С. 76-88.
- 5.322. Куницький М. П. Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2007. – № 1. – С. 292-302.
- 5.323. Куницький М. П. Українська еміграція після Другої світової війни: причини, характер та наслідки / М. П. Куницький // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків. «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х томах / С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк,

- Л. Шваб. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. – Т. 3. – С. 18-186.
- 5.324. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія / М. П. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.
- 5.325. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький // Друга світова війна і доля народів України. 3-я Всеукраїнська наукова конференція 27 – 28 жовтня 2008 р. м. Київ. Тези доповідей. – Київ: «Зовнішторгвидав України», 2008. – С. 63-64.
- 5.326. Куницький М. П. Особливості репатріації радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький // Вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 380-381. – С. 82-87.
- 5.327. Кучер В. І. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. – К.; Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. – 368 с.
- 5.328. Лабин Л. О. О перемещенных лицах / Л. О. Лабин // Новое время. – 1947. – № 21. – С. 1-3.
- 5.329. Лапан Т. Д. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) / Т. Д. Лапан // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. А. О. Чемериса. Вип. 5. – Львів: Вид-во ЛРІДУ НАДУ, 2004. – С.164-171.
- 5.330. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3-16.

- 5.331. Лисенко О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 119-141.
- 5.332. Лисенко О. Є. Українська історіографія Другої світової війни: між закономірністю і парадоксом / О. Є. Лисенко // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнар. наук. конф. (2002; Чернігів) / редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. – К. – Чернігів: РВК Деснянська правда, 2007. – С. 143-157.
- 5.333. Лисенко О. Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О. Є. Лисенко // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. С. Лисенко та ін. Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – С. 7-14.
- 5.334. Макар Ю. І. Проблеми видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзові після Другої світової війни / Ю. І. Макар, С. Я. Рудик // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. Випуск четвертий. Частина II. – Чернівці: Прут, 1995. – С. 141-146.
- 5.335. Маркитан А. В. Нормативно-правовое регулирование процедурой фильтрации советских граждан в ПФЛ НКВД СССР в Ленинградской области в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период / А. В. Маркитан // История государства и права. – 2006. – № 10. – С. 31-33.
- 5.336. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. – Т. 1: 1945-1951 / В Маруняк: – Мюнхен, 1985. – 429 с.
- 5.337. Меженько В. А. Военнопленные возвращались в строй / В. А. Меженько // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 5. – С. 29-34.
- 5.338. Мелешко Н. Б. Організація транспортної інфраструктури перевезення репатріантів територією Української РСР у 1945 році / Н. Б. Мелешко //

- Волинські історичні записки: Зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. 9. – С. 99-105.
- 5.339. Мелешко Н. Створення органів репатріації «переміщених осіб» на Житомирщині у 1945 р. / Н. Б. Мелешко, О. В. Потильчак // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 194-197.
- 5.340. Мелешко Н. Б. Проверка и фильтрация «перемещенных лиц» на территории Украинской ССР в начальный период репатриации (сентябрь-декабрь 1944 г.) / Н. Б. Мелешко // Вестник института: преступление, наказание, исправление. Научно-практический журнал Вологодского института права и экономики Федеральной службы исполнения наказаний Российской Федерации. – 2013. – № 1 (21). – С. 84-87.5.321.
- 5.341. Мелешко Н. Б. Організація перевезення «переміщених осіб» територією Української РСР на початковому етапі репатріації (вересень-грудень 1944р.) Н. Б. Мелешко // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – № 1. – С. 139-143.
- 5.342. Мелешко Н. Б. Особливості перевезення репатрійованих громадян територією Української РСР (1946-1953 рр.) Н. Б. Мелешко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2013. – № 69. – С. 134-138.
- 5.343. Мелешко Н. Б. Розвиток мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів Народного комісаріату оборони (Міністерства збройних сил) СРСР у системі репатріаційних органів Української РСР (1946-1951 рр.) / Н. Б. Мелешко, О. В. Потильчак // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 159-168.
- 5.344. Мелешко Н. Б. Обласні приймально-розподільчі пункти в системі органів репатріації переміщених осіб на території Української РСР у 1945 р. // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп.

- ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О. О. Сушко. – К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 1(5). – С. 336-344.
- 5.345. Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації / А. В. Меляков // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2000. – Вип. 32: Серія «Історія». – С. 232-239.
- 5.346. Носова А. А. Размещение и условия содержания репатриантов в городах Гродненской области (1945-1950 гг.) / А. А. Носова // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж. ун-т; рэдкалегія: І. П. Крэнь, І. В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2007. – С. 145-149.
- 5.347. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944-1947 рр. / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123-136.
- 5.348. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: С. 239-265.
- 5.349. Пастушенко Т. В. Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві / Т. В. Пастушенко // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х - середина 1950-х): колективна монографія / У 3-х частинах. – Ч.1-2 – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010 – С. 252-271.
- 5.350. Пастушенко Т. В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві / Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. – № 3 – 2010. – С. 110-127.
- 5.351. Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с. – Бібліогр.: С. 146-164.

- 5.352. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939 – 1960-х рр. / І. К. Патриляк; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.
- 5.353. Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941-1943 рр. / Т. Пентер // Український історичний журнал – 2005. – № 1. – С. 34-41.
- 5.354. Полетун Н. Фільтраційні справи з фондів Держархіву Чернігівської області: документальний начерк // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 438-441.
- 5.355. Подоскова Т. В. Судьбы перемещенных лиц / Т. В. Подоскова // Дипломатический вестник. – М., 1996. – № 10. – С. 77-79.
- 5.356. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П. Полян. – М.: ЦИРЗ «Ваш выбор», 1996. – 440 с.
- 5.357. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЕН, 2002. – 606 с.
5. 358. Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви / О.В. Потильчак. – К.: УДПУ імені М. П. Драгоманова, 1997. – 29 с.
- 5.359. Потильчак О. В. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році / О. В. Потильчак, М. В. Терентьев // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24-25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 292-297.
- 5.360. Потыльчак А. В. Проверочно-фильтрационные пункты НКВД-МВД в системе учреждений репатриации перемещенных лиц на территории Украины в 1944-1947 годах / А. В. Потыльчак // Историк и его время. Памяти профессора В. Б. Конасова: сборник статей / под. ред. В. В. Попова; сост. А. Л. Кузьминых. – Вологда: Граффити, 2010. – С. 305-316.

- 5.361. Потильчак О. В. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для переміщених осіб на території України у 1944 році / О. В. Потильчак // Воєнна історія. – 2010. – № 3(51). – С. 110-117.
- 5.362. Потильчак О. В. Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1944-1947 рр.): історичний аспект / О. В. Потильчак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – № 202. – Част. 2. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. – С. 124-131.
- 5.363. Потильчак О. В. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945-1953): організація, функції, діяльність / О. В. Потильчак, Н.Б. Мелешко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – № 262. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. – С. 114-122.
- 5.364. Потильчак О. В. Спеціальна перевірка та фільтрація репатріантів-військовополонених і цивільних осіб в спецтаборі НКВС СРСР № 0310 (м. Ворошиловград) у 1944-1946 рр. / О. В. Потильчак // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 52-65.
- 5.365. Потильчак О. В. Створення органів репатріації «переміщених осіб» на Житомирщині у 1945 р. / О. В. Потильчак, Н. Б. Мелешко // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 194-197.
- 5.366. Потильчак О. В. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945-1953): організація, функції, діяльність / О. В. Потильчак, Н. Б. Мелешко // Вісник Черкаського університету. Серія:

- Історичні науки. – № 262. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. – С. 114-122.
- 5.367. Потыльчак А. В. Сборно-пересыльные пункты для репатриантов на территории Белорусской ССР (1945-1949 гг.) по документам Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины / А. В. Потыльчак // Боевое братство славян на защите мира: сб. науч. ст. / ГрГУ им. Я. Купалы; редкол. : С.А. Пивоварчик (гл. ред.) [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2014. – С. 84-87.
- 5.368. Пьянкевич В. М. Репатриации и труд военнопленных как источник восстановления экономики СССР после Второй мировой войны: Монография / В. М. Пьянкевич. – СПб, 1999. – 320 с.
- 5.369. Рудик С. Я. До питання про причини, джерела та характер третього етапу української еміграції до країн Північної Америки / С. Я. Рудик // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук, статей. Випуск 3. – Чернівці, 1994. – С. 79-92.
- 5.370. Рудик С. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзові після Другої світової війни (1945-1946) / С. Я. Рудик, Ю. Макар // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук, статей. Випуск 4. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 141-147.
- 5.371. Рудик С. Я. Основні напрями допомоги українських організацій США та Канади українським біженцям і переміщеним особам у Західній Європі (1944-1946) / С. Я. Рудик // Українська діаспора. – 1997. – № 10. – С. 52-68.
- 5.372. Русская девушка в Кёльне // Красная звезда. – 1942. – 28 июня
- 5.373. Саржан А. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х - початок 50-х років) / А. Саржан // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 121-126.
- 5.374. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941-1944 рр.): Монографія / О.О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 362 с.

- 5.375. Сафонова Є. В. Ідейно-виховна робота комуністичної партії серед трудящих визвольних районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / Є. В. Сафонова. – Вид-во Київського університету, 1971 – 211 с.
- 5.376. Сікач В. М. Сучасні вітчизняні дослідження питання репатріації «переміщених осіб» на територію Української РСР та проблеми їх облаштування після повернення на Батьківщину / В. М. Сікач // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 183-190.
- 5.377. Селезнев К. Советские люди на немецкой каторге / К. Селезнев // Правда. – 1942. – 20 августа
- 5.378. Селезнёв И. А. Война и идеологическая борьба / И. А. Селезнёв. – М.: Воениздат, 1964. – 240 с.
- 5.379. Семиряга М. И. Судьба советских военнопленных / М. И. Семиряга // Вопросы истории. – 1995. – № 4. – С. 19-33.
- 5.380. Семиряга М. И. Как мы управляли Германией / М. И. Семиряга. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1995. – 400 с.
- 5.381. Скирдо М. П. Моральный фактор в Великой Отечественной войне / М. П. Скирдо. – М.: Военное издательство, 1959. – 136 с.
- 5.382. Стрільчук Л. В. Доля військовополонених та депортованих громадян СРСР в роки Другої світової війни та після її закінчення / Л. В. Стрільчук // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – 1998. – № 1. – С. 94-98.
- 5.383. Стрільчук Л. В. Причини третьої хвилі української еміграції / Л. В. Стрільчук // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 77-80.
- 5.384. Стрільчук Л. В. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки /

- Л. В. Стрільчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного ун-ту. – Луцьк: ВДУ, 1998. – Випуск 3. – С. 129-133.
- 5.385. Стрільчук Л. В. Розселення та проблеми адаптації українських емігрантів після Другої світової війни / Л. В. Стрільчук // Науковий вісник Волинського державного ун-ту. Історичні науки. – Луцьк: ВДУ, 1999. – № 5. – С. 127-129.
- 5.386. Стрільчук Л. В. Третя хвиля української еміграції до Канади (середина 40-х — початок 50-х років) / Л. В. Стрільчук // Науковий вісник Волинського державного ун-ту. Історія. – Луцьк: ВДУ, 1997. – № 3. – С. 24-27.
- 5.387. Стрільчук Л. В. Українська еміграція після Другої світової війни / Л. В. Стрільчук // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 223-233.
- 5.388. Стрільчук Л. Перевірчо-фільтраційні табори для репатріантів після Другої світової війни на території Волинської області / Л. Стрільчук, М. Куницький // Минуле і сучасне Волині та Полісся і Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині: Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико- краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Бондаренко Г.В., Силюк А.М., Кузьмич М.С. – Луцьк-Горохів, 14-15 травня 2009. – Вип. 31. – Луцьк, 2009. – С. 389-393.
- 5.389. Суслов А. Б. Системный элемент советского общества конца 20-х - начала 50-х годов: спецконтингент / А. Б. Суслов // Вопросы истории. – 2004. – № 3. – С. 125-134.
- 5.390. Суслов А. Б. Спецконтингент в Пермской области (1929-1953 гг.): Монография / А. Б. Суслов. – Екатеринбург-Пермь, 2003.
- 5.391. Сухоруков И. О русской девушке в Кёльне / И. Сухоруков // Комсомольская правда. – 1942. – 4 сентября.
- 5.392. Терентьев М. Становлення системи органів репатріації в Українській РСР у 1944 р. / М. Терентьев // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова.

- Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 4. – С. 213-219.
- 5.393. Толстой Н. Жертви Ялты / Пер. с англ. Е. С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – 530 с.
- 5.394. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю.А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Вид-во «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 943 с.– С. 44-91.
- 5.395. Фурсенко В. Г. Ди-пи: дни и годы / В. Г. Фурсенко // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – М.: РГГУ, 1997. – С. 96-135.
- 5.396. Хазанович Ю. Этого нельзя забыть / Ю. Хазанович. – М.: Воениздат, 1945. – 36 с.
- 5.397. Холодницький В. Репатріаційна політика радянської влади на території Чернівецької області у 1944-1945 рр. / В. Холодницький // Вісник центру Буковинознавства. Випуск 1. – Чернівці: «Рута», 1993. – С. 172-183.
- 5.398. Холодницький В. Репатріація радянських громадян (1944-1952 рр.) / В. Холодницький, Н. Житарюк // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. пр. – Вип. I. – К.; Чернівці, 1997. – С. 161-170.
- 5.399. Цуладзе А. Большая манипулятивная игра / А. Цуладзе. – М.: Алгоритм 2000 – 336 с.
- 5.400. Черон Ф.Я. Немецкий плен и советское освобождение / Ф. Я. Черон. – Париж: Press, 1987. – 158 с.
- 5.401. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939-1945) / П. М. Чернега. – К., 2004. – 320 с.

- 5.402. Шевченко М. Ю. Остарбайтери – кияни. Вербування, примусова праця, репатріація (1942-1945 рр.): на матеріалах фондозбірні Меморіалу / М.Ю. Шевченко, О.П. Білоус // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. — С. 147-158.
- 5.403. Шевяков А. А. «Тайны» послевоенной репатриации / А. А. Шевяков // Социологические исследования. – 1993. – № 8. – С. 3-11.
- 5.404. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции / А. А. Шевяков // Население России в 1920-1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. – М., 1994. – С. 195-222.
- 5.405. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 36 с.
- 5.406. Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О. В. Янковська // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206-212.
- 5.407. Bethell N. The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944-1947 / N. Bethell. – London, 1974. – 304 p.
- 5.408. Blackwell Martin J. Regime City Of The First Category : The Experience Of The Return Of Soviet Power To Kyiv, Ukraine, 1943-1946 / Martin J. Blackwell. – Indiana University, 2005. – 451 p.
- 5.409. Boeckh K. Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg / K. Boeckh. – Wiesbaden, 2007 – S. 291-327.
- 5.410. Bonwetsch B. Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg / B. Bonwetsch // Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas – 1993. – № 41. – S. 532-546.

- 5.411. Bonwetsch, Bernd. Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler / B. Bonwetsch // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – № 41. – 1993. – S. 135-142.
- 5.412. Das DF-Problem / Hrsg.von Institut für Besatzungsfragen. – Tübingen, 1950. – 201 s.
- 5.413. Distel Barbara, Zarusky Jurgen. Dreifach geschlagen – Begegnung mit sowjetischen Überlebenden / B. Distel Barbara, J. Zarusky // Dachauer Hefte – № 8 – 1992. – S. 88-102.
- 5.414. Dölger Karsten. Polenlager Jägerslust: polnische DPs in Schleswig- Holstein 1945-1949 / K. Dölger. – Neumunster, 2000. – 404 s.
- 5.415. Dyczok Marta. The grand alliance and Ukrainian refugees / M. Dyczok. – Oxford, 2000. – 277 p.
- 5.416. Elliot M. R. The repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944-1946 / M. R. Elliot. – University of Kentukki, 1974. – 412 s.
- 5.417. Elliot M. R. Pawns of Jalta. Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation / M. R. Elliot. – Chicago, London, 1982. – 258 s.
- 5.418. Elliott Mark R. Soviet Military Collaborators during World War II. / M. R. Elliot // Boshyk Yuriy (Hg.): Ukraine During World War II: History and its Aftermath. – Edmonton, 1986. – S. 92-96.
- 5.419. Elliott, Mark R. The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944-1947 / M.R. Elliot // Political Science Quarterly – № 38 – 1973. – S. 253-275.
- 5.420. Epstein J. Operation Keelhaul: The Story of Forced Repatriation from 1944 to the Present / J. Epstein. – Connecticut, 1973. – 255 p.
- 5.421. Gestwa K. «Es lebe Stalin» — Sowjetischer Zwangsarbeiter nach Ende des Zweiten Weltkrieges. Das Beispiel der Stadt Hamm in Westfalen // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. - 1993. – Nr 2. – S. 71-86.
- 5.422. Goeken-Haidl Ulrike. Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg / U. Goeken-Haidl. – Essen: Klartext-Verl, 2006. – 573 s.

- 5.423. Goschler C. Schuld und Schulden. Die politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945 / C. Goschler. – Göttingen, 2005. – 543 s.
- 5.424. Hans-Jurgen Kahle (Hg). Gestohlene Jugendjahre. Berichte ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiter über ihre Zeit in Wesermünde (Bremerhaven) 1941-1945 / K. Hans-Jurgen. – Cuxhaven, 1995. - 230 s.
- 5.425. Herbert U. (Hg.). Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945 / U. Herbert. – Essen: Klartext-Verl, 1991. – 499 s.
- 5.426. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des, «Ausländer- Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / U. Herbert. – Bonn: Dietz, 1999. – 589 s.
- 5.427. Heusler A. Ausländereinsatz. Zwangsarbeit für die Münchner Kriegswirtschaft 1939-1945. – München, 1996. – 474 s.
- 5.428. Danehenko Joachim. Riegel und Henriette Schlesinger / J. Danehenko. – Wien; Köln; Weimar, 2008. – 498 s.
- 5.429. Hoffmann Joachim. Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945 / J. Hoffmann. – Freiburg, 1986. – 214 s.
- 5.430. Hoffmann Joachim. Die Geschichte der Wlassow-Armee / J. Hoffmann. – Freiburg, 1984. – 468 s.
- 5.431. Hoffmann Joachim. Die Ostlegionen 1941-1943 – Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer / J. Hoffmann. – Freiburg, 1986. – 197 s.
- 5.432. Hoffmann Joachim. Kaukasien. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion / J. Hoffmann. – Freiburg, 1991. – 534 s.
- 5.433. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland 1941-1945 / Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft / W. Jacobmeyer. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985/ - Bd. 65. – 324 s.
- 5.434. Jahn Eberhard. Das DP-Problem. Eine Studie über die ausländischen Flüchtlinge in Deutschland. Veröffentlichung des Instituts für Besatzungsfragen / J. Eberhard. – Tübingen, 1950. – 260 s.

- 5.435. Jim G. Tobias. Vorübergehende Heimat im Land der Täter. Jüdische DP-Camps in Franken 1945-1949 / Jim G. Tobias. – Nürnberg, 2002 – 288 s.
- 5.436. Karner S. Zur Auslieferung der Kosaken an die Sowjets 1945 in Judenburg / S. Karner // Judenburg 1945 in Augenzeugenberichten. Judenburg, 1994 – S. 243-259.
- 5.437. Königseder Angelika, Juliane Wetzel. Lebensmut im Wartesaal. Die jüdischen DPs (Displaced Persons) im Nachkriegsdeutschland / A. Königseder, J. Wetzel. – Frankfurt am Main, 1994. – 277 s.
- 5.438. Lembeck Andreas, Wessels Klaus. Befreit, aber nicht in Freiheit. Displaced Persons im Emsland 1945-1950 / A. Lembeck, K. Wessels. – Bremen, 1997. – 224 s.
- 5.439. Lipinsky Jan, Lipinsky Ruth. Die Straße, die in den Tod führte / J. Lipinsky, R. Lipinsky // Zur Geschichte des Speziallagers Nr. 5 Ketschendorf, Furstenwalde, Leverkusen, 1998. – S. 132-149.
- 5.440. Luciuk Lubomyr Y. Searching for a place. Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory / L. Luciuk. – Toronto, 2000. – 626 p.
- 5.441. Müller Ulrich. Fremde in der Nachkriegszeit. Displaced Personenzwangverschleppte Personen in Stuttgart und Württemberg-Baden, 1945-1951 / U. Müller. – Stuttgart, 1990. – 173 s.
- 5.442. Oertel Christine, Wiesenthal Simon. Juden auf der Flucht durch Austria: jüdische DPs in der US-Besatzungszone in Österreich / C. Oertel, S. Wiesenthal. – Wien 1999. – 182 s.
- 5.443. Pastushenko T. The Prohibited Home: Readaptation of Kyiv Ostarbeiters in post-World War II Ukraine / T. Pastushenko // Conference Paper Abstracts. July 7-11, 2010, Prague, Czech Republic. – P. 190-191.
- 5.444. Pegel Michael. Fremdarbeiter, Displaced Persons, Heimatlose Ausländer. Konstanten eines Randgruppenschicksals in Deutschland nach 1945 / M. Pegel. – Münster, 1997 – 148 s.
- 5.445. Penter Tanja. Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953 / T. Penter. – Essen, 2010. – 470 s.

- 5.446. Peters Christian. Vom nationalsozialistischen Zwangsarbeiter zur Augenseiterexistenz als «Displaced Person». Ein Kapitel aus der Geschichte der Arbeit / C. Peters // Mannheim – 1 – 1987.
- 5.447. Pietzing Christian, Pietzing Marianne (Hgg.). Displaced Persons. Flüchtlinge aus den baltischen Staaten in Deutschland / C. Pietzing, M. Pietzing. – München, 2007. – 246 s.
- 5.448. Ruggenthaler Peter, Iber Walter M. (Hg.): «Hitlers Sklaven – Stalins Verräter». Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen. Eine Zwischenbilanz / P. Ruggenthaler Peter, W. Iber. – Studienverlag, Innsbruck-Wien-Bozen, 2010. – 384 S.
- 5.449. Smolorz Roman P. Displaced Persons (DPs). Autoritäten und Anführer im angehenden Kalten Krieg im östlichen Bayern / R.P. Smolorz. – Regensburg, 2006. – 146 s.
- 5.450. Wagner Patrick. Displaced Persons in Hamburg: Stationen einer halbherzigen Integration 1945-1958 / P. Wagner. – Hamburg, 1997. – 174 s.
- 5.451. Weiner Amir. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution / A. Weiner. – Princeton University Press, 2001. – 432 p.
- 5.452. Wetzel Juliane. Jüdisches Leben in München 1945-1951. Durchgangsstation oder Wiederaufbau? / J. Wetzel. – München, 1987. – 377 s.
- 5.453. Wolfgang Leonard. Die Revolution entlässt ihre Kinder / L. Wolfgang. – Köln, 1955 -557 s.
- 5.454. Wyman Mark. DPs. Europe's displaced persons, 1945-1951 / M. Wyman. – Itaca / NY, 1998. – 257 s.

6. Дисертації та автореферати

- 6.455. Альбов В. Ю. Советские пленные второй мировой войны :По архивным материалам Нижегородской области: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Альбов Владимир Юрьевич. – Нижний Новгород, 2004. – 217 с.

- 6.456. Арзамаскин Ю. Н. Деятельность советских государственных и военных органов репатриации в 1944-1953 гг.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Арзамаскин Юрий Николаевич. – М., 2000. – 523 с.
- 6.457. Арзамаскина Н. Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945-1950 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Арзамаскина Наталья Юрьевна. – М., 2007. – 265 с.
- 6.458. Бичехвост А. Ф. Репатриация советских и иностранных граждан: внутривосточные и международные аспекты, 1944-1953 гг.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Бичехвост Александр Федорович. – Саратов, 1996. – 380 с.
- 6.459. Вертилецкая Е. В. Репатрианты в Свердловской области в 1944 – начале 1950-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Вертилецкая Елена Валерьевна Вертилецкая. – Екатеринбург, 2004. – 243 с.
- 6.460. Вронська Т. В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917-1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Т.В. Вронська / НАН України. Ін-т історії. – К., 2009. – 40 с.
- 6.461. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942-1947 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.01 «Історія України» / С.Д. Гальчак / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 20 с.
- 6.462. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942-1947 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гальчак Сергій Дмитрович. – К., 2002. – 211 арк.
- 6.463. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / С. Д. Гальчак / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2012. – 40 с.
- 6.464. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти:

- дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Гальчак Сергій Дмитрович. – К., 2012. – 491 с.
- 6.465. Гребенщикова И. В. Организационно-правовые основы осуществления репатриации в СССР: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ирина Васильевна Гребенщикова / МВД РФ. ГОУВПО Уральский юридический ин-т. – Екатеринбург, 2009. – 238 с.
- 6.466. Грінченко Г. Г. Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті: дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.06 / Грінченко Гелінада Геннадіївна. – Харків, 2010. – 449 с.
- 6.467. Говоров И. В. Репатриация на Северо-западе РСФСР 1944-1949 гг.: дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02 / Говоров Игорь Васильевич. – СПб., 1998. – 322 с.
- 6.468. Дембицкий Н. П. Советские военнопленные в годы Великой Отечественной войны: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Дембицкий Николай Петрович. – М., 1996. – 220 с.
- 6.469. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: автореф. дис.на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. М. Кіцак / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.
- 6.470. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вимір): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Куницький Михайло Петрович. – Луцьк, 2008. – 241 с.
- 6.471. Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943-1950 рр.): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / М. К. Лобода / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 20 с.
- 6.472. Максимчук Є.С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941-1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 «Історія України» / Є. С. Максимчук / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2007. – 20 с.

- 6.473. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1942 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / Меляков Антон Володимирович. – Харків, 2002. – 205 с.
- 6.474. Мічуда В. В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. В. Мічуда / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
- 6.475. Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Мелешко Наталія Борисівна / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 257 с.
- 6.476. Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Н. Б. Мелешко / НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2014. – 20 с.
- 6.477. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Пастушенко / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 20 с.
- 6.478. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київської області): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Пастушенко Тетяна Вікторівна / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 241 с.
- 6.479. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Потильчак Олександр Валентинович. – К., 1999. – 205 с.
- 6.480. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд.

- іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / О. В. Потильчак / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 20 с.
- 6.481. Рудик С. Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. Я. Рудик / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – 20 с.
- 6.482. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.) автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / О. О. Салата / МОН України. Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 35 с.
- 6.483. Стрільчук Л. В. Українські біженці та переміщені особи після Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Стрільчук Людмила Василівна. – Луцьк, 1999. – 175 с.
- 6.484. Толстых И. Н. Репатрианты Новгородской области в 1944-1948 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Толстых Игорь Николаевич. – Великий Новгород, 2005. – 185 с.
- 6.485. Филипповых Д. Н. Деятельность Советской военной администрации в Германии (1945-1949 гг.): исторический опыт и уроки: дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.02 / Филипповых Дмитрий Николаевич. – М., 1996. – 463 с.
- 6.486. Чернявський В. В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941–1945 рр.) дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернявський Валерій Валерійович / МОН України, МДУ імені В. О. Сухомлинського – Миколаїв, 2013. – 246 с.
- 6.487. Шевченко В. В. Деятельность лагерей специального назначения НКВД СССР в 1941-1946 годах: дис. ...канд. ист. наук.: 07.00.02 / Шевченко Владимир Вячеславович. – Волгоград, 2010. – 247 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1. Розподіл організаторів-агітаторів, направлених на збірно-пересильні пункти НКО СРСР дислоковані на території України пункти, станом на 14 липня 1945 р.

№ зп	Область	Прибули для відправки на збірні пункти з області	Звільнені від роботи ЦК КП(б)У	Не з'явилися за призначенням	Відправлено на ЗПП	Необхідно направити на ЗПП
1.	Вінницька	10	1	-	9	1
2.	Волинська	10	-	-	-	-
3.	Ворошиловградська	10	-	-	-	-
4.	Дніпропетровська	10	-	-	-	-
5.	Дрогобицька	10	-	-	-	-
6.	Житомирська	10	-	1	9	1
7.	Запорізька	10	1	1	8	2
8.	Ізмаїльська	10	1	-	9	1
9.	Кам'янець-Подільська	10	2	4	4	6
10.	Київська	8	-	-	8	2
11.	Кіровоградська	10	-	-	10	-
12.	Львівська	10	-	-	10	-
13.	Миколаївська	10	-	-	10	-
14.	Одеська	10	1	-	9	1
15.	Полтавська	10	-	-	10	-
16.	Рівненська	6	-	-	6	4
17.	Сталінська	10	-	-	10	-
18.	Станіславська	10	2	-	8	2
19.	Сумська	8	3	-	5	5
20.	Тернопільська	10	-	-	10	-
21.	Харківська	6	-	-	6	4
22.	Херсонська	10	-	-	10	-
23.	Чернігівська	10	2	-	8	2
24.	Чернівецька	9	3	-	6	4
	Всього	227	16	6	205	35

Примітка. Таблицю подано автором за даними: ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 3008, арк. 76.

Таблиця 2. Розподіл періодичних видань для перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР на IV квартал (жовтень-грудень 1945 р.)

№ зп	Найменування ПФП	Радянська Україна	Правда України	Молодь України	Сталінське плем'я	Колгоспник України
1	2	3	4	5	6	7
1.	Львівський	600	300	180	180	60
2.	Рава-Руський	300	150	100	100	30
3.	Володимир-Волинський	300	150	100	100	30
4.	Самбірський	300	150	100	100	30
5.	Коломийський	300	150	100	100	30
6.	Ковельський	300	150	100	100	30
7.	Брестський	95	40	16	16	5
8.	Гродненський	95	40	16	16	5
9.	Волковиський	95	40	16	16	5
10.	Унгенський	95	40	16	16	5

Примітка. Таблицю подано автором за даними: ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2997, арк. 120.

Таблиця 3. Розподіл книги Б. Л. Горбатова «Непокоренные» між відділами репатріації облвиконкомів і приймально-розподільчими пунктами областей Української РСР, 1945 р.

№	Область	Кількість примірників
1	2	3
1.	Вінницька	500
2.	Волинська	200
3.	Ворошиловградська	500
4.	Дніпропетровська	800
5.	Дрогобицька	200
6.	Житомирська	200
7.	Запорізька	200
8.	Ізмаїльська	200
9.	Кам'янець-Подільська	700
10.	Київська	800
11.	Кіровоградська	500
12.	Львівська	300
13.	Миколаївська	200
14.	Одеська	200
15.	Полтавська	1000
16.	Рівненська	200
17.	Сталінська	1100
18.	Станіславська	200
19.	Сумська	300
20.	Тернопільська	200
21.	Херсонська	200
22.	Харківська	800
23.	Чернігівська	200
24.	Чернівецька	200
25.	м. Київ	200

Примітка. Таблицю подано автором за даними: ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2998, арк. 26.